

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ

ВІСТНИК.

КНИЖКА XI.

За листопад 1902 року.

З М І С Т

одинацятій книжки за падоліст 1902 року.

	Стор.
Те Деум, В. Сивенького	93—94
Із поезій Богдана Лепкого: I. Часом. II. Чому?	94—95
Із дневника, Івана Франка	95—98
Ти вже не дитина, О. Д-ка	98
Сільські звіздарі, спомини Стефана Ковальова (кінець буде)	99—130
На камені, аквареля Михайла Коцюбинського	131—144
Вікна, нарис Катерини Гриневичевої	145—149
Микола Ленау. (У соті роковини його вродин), І. Ф.	150—152
Із поезій Миколи Ленау, переклад Павла Грабовського	152—153
Правда. Віємки з остаточної повісти Еміля Золя, переклад Івана Франка (далі буде)	154—174
—	
Українське письменство 1866—1873 років. Недрукована праця М. Драгоманова (кінець буде)	57—82
Раси Європи і їх історичні взаємини, Дра Владислава Олехновича. Переклад В. Г.:	
IV. Загальний погляд на події предісторичних рас	83—90
V. До якої раси належить флексійна мова?	90—97
VI. Уваги про расові відносини польського і литовського народу	97—101
Рудольф Вірхов — громадський діяч. З поводу його смерті подав Сергій Павленко	102—114
Новини нашої літератури: За Кадильну, оповідає Денис Лукіяновича, Н. Кобринської	115—120
Хроніка і бібліографія	13—28

TE DEUM.

У Мадриді дзвонять давони,
Всіх скликають до собору,
А в соборі тиск пошівства,
Дим кадильний веть ся в гору.

Від престолів до притворів
Заповняють храм побожні, —
І старі й малі вйшли ся,
Люди прості і вельможні.

Тай не диво, бо такому,
Хто прийти не був би радий,
Певно-б кари не минути
Від сьвятої Германдади.

Загули величні співи,
Прогули тай змовкли знову
І од разу на амбоні
Кардинал стає на мову.

І казанне зачинає:
„Християне! Божі люди!
Не для простої молитви
Тут вйшли ся ми зі всюди.

„А щоб стати перед Богом
Із подячними сльозами
За незмірну тую ласку,
Що з'явив Він перед нами.

„Він ознаку дав нам з неба,
Він з'явив ся перед людом
І сьогодні в ранці рано
Звеселив народ свій чудом.

„Наш великий інквізитор —
Віри стовп і оборона, —
Перед ким не може скритись
Навіть думка беззаконна, —

„Наш великий інквізитор
У замисленню тяжкому
По нічній роботі рано
Йшов над кручею до дому.

„Стежка там лежить над яром,
Яр же той глибокий, діти,
Там на дні лежать каміння,
А між ними пес забитий.

„І нараз від біса пхнутий
Полетів наш батько в кручу,
І вже був зовсім готовий
Смерть прийняти неминучу.

„Але тут і сталось чудо,
Тут і дав Господь ознаку:
Впав наш батько не на камінь,
А на здохлу ту собаку!

„І не вбив ся... Значить, Бог наш
Догляда' за нашим краєм.
От за віщо з щирим серцем
Сей Те Деум ми співаєм.

„І тому...“ Але в цій хвилі
Кардинал замовк зненацька.
Бачуть: поруч з кардиналом
Постать ще якась юнацька.

А юнак почав казати:
„Не дури людей брехнею!
Бачить Бог, чого ми просим,
Не устами, а душею!

„Бачить наші муки люті,
Бачить, як ми ниєм з туги,
Як знущають ся над нами
Германдади вірні слуги.

„І справдить молитву нашу.
Слів тепер у нас немає.
Але Бог у кожному серці
Ось які слова читає:

„Дай нам Боже, щоб за ката
Ми вже більше не молились,
Щоб і тілом і душею
Всі ми вільними зробились.

„А найперше дай, щоб згинув
Інквізитор наш великий,
Та щоб більше не було їх
Нині, присно і во віки!“

І „амінь“ — шибнуло зразу
З грудий цілої громади.
Та юнака вже вхопили
Вірні слуги Германдади,

І скарали: покотилась
Голова його відтята, —
Але вже тепер ми знаєм,
Як моливсь Мадрит за ката.

16 марта 1901.

В. Сивенький.

ІЗ ПОЕЗИЙ БОГДАНА ЛЕПКОГО.

I. Часом.

1.

Часом, на проході, весною,
Як листя розветь ся зелене,
Щось шепче невпинно до мене,
Що ми ще стрінем ся з собою.

„Диви ся, лиш добре диви ся
І прямо ступай перед себе!
Не тут — то стрінете ся в небі,
Тому ти не плач, не журь ся!“

2.

Часом, на проході, в городі,
Де рожі цвітуть і лілії,
Або у тінистій алеї,
В вечірній, літній прохолоді —
Помежи чужою юрбою
На хвилю стрівувсь я з тобою.

Присяг би, що виджу ті ліця,
Бліді, наче сяєва ночи,
Що виджу ті губи, ті очі
Глибокі, мов чарів криниця,
Присяг би — як путник в Сагарі,
Що видить оазу... на хмарі.

3.

Часом, у вечірну годину,
Як сонце зайдє і як росою
Упадуть на сьвіжі покоси,
Як склоняють ся цьвіти в долину,
Як в вітром похилить ся колос —
Здаєть ся, що чую твій голос.

Здаєть ся, що чую те слово,
Як квітка пахуче, пещене:
„Верни ся мій милий до мене,
А жити пічвемо на ново!“
Як срібло, так слово те лє ся:
„Верни ся, верни ся, верни ся!...“

4.

А як засну, то в тихім сні,
Мов лівна, незбагнута мрія,
І мов нездійснена надія —
Часом являєш ся мені.

В руках сталевий меч несеш,
Двосічний, острій меч розлуки,
Й раниш ним білі свої руки
І кров з тих рук як дощ трясеш.

Як дощ огнений — так мені
Та кров сердечна кане в груди —
Опісля чудують ся люди,
Що кровю скроплені пісні...

II. Чому?

Чому не вільно нам по днях розлуки,
По днях предовгої, тяжкої туги,
Стрінутись щиро, як правдиві друзи,
І не лякаючись людей, наруги,
Обнятись дружно і стиснути руки —
Чому не вільно нам по днях розлуки?

Чому не вільно нам, як день сконає
І сірий смерк на сонну землю впаде,
У двійку йти на запашні левади
І рвати цвіти тихої розради
Там, під минушини дрімучим гаєм —
Чому не вільно нам, як день сконає?

Чому не вільно нам в гірській хатині
При теплій ватрі сидіти з собою
І говорити наче брат з сестрою,
В любови серць і в душ сьвятім спокою,
І жити так, немов в якій сьвятині —
Чому не вільно нам в гірській хатині?

Чому не вільно нам, чому не вільно
Тото жите по правді пережити?
І в чари повної солодке щастє пити,
А не себе і сьвіт цілий дурити
Так добровільно і так божевільно? —
Чому не вільно нам, чому не вільно?!

ІЗ ДНЕВНИКА.

I.

Опівніч. Глухо. Зимно. Вітер вис.
Я змерз. І випало з холодних пальців
Перо. І мовок стомлений відмовив
Вже послуху. В душі глибока павза.
Ні думка, ні чутє, ні біль — ніщо
В ній не ворухить ся. Завмерло все,

Немов гнилий ставок в гущавині,
Якого темну воду не ворухить
Вітровий подих.

Але цить! Се що?

Чи втопленники з болотного дна
Встають і з филь вонючих простягають
Опухлії, зеленуваті руки?
І голос чути, войк, ридань, стогін —
Не дійсний голос, але щось далеке,
Слабе, марне, тїнь голосу, вітхань
Чутне лиш серцю, та якеж болюче,
Яке болюче!...

„Тату! Тату! Тату!

Се ми, твої невроджені діти!
Се ми, твої невиспівані співи,
Перед часом утоплені в багнюці!
О, глянь на нас! О, простягни нам руку!
Поклич до світла нас! Поклич до сонця!
Там весело — нехай ми тут не чахнем!
Там гарно так — хай тут не гниєм!“

Не вийдете на світло, небожата!
Не вивести вже вас мені до сонця!
Я сам отсе лежу у темній ямі,
Я сам гнию тут до землі прибитий,
А з диким реготом по моїй груді
Тупоче, бє моя лихая доля!

І ще раз чути: „Тату! Тату! Тату!
Нам зимно тут! Огрій нас! Лиш дихни
Теплом, що з серця йде, повій веслою,
А ми пурхнем, оживемо, заграєм!
Весняним чаром, співом соловейків
Наповнимо твою сумну хатину,
Арабських пахоців на своїх крилах
Нанесемо, коверцем пишнobarвним
Розстелимось під твоїми ногами.
Лише тепла нам! Серця! Серця! Серця!“

Деж я тепла візьму вам, небожата?
Уста мої заціпило морозом,
А серце в мене вижерла гадюка.

20/XI 1901.

II.

Як голова болить!

Пожовклі карти
Рукопису старого помаленьку
Перебігають стомлені очі,

А в голові грижа немов павук
 Снує сітки, немов штукарь у тьмі
 Пускає сині, білі, пурпурові
 Ракети, огняним млинком вертить ся,
 То вказує в бенгальським сьвітлі дикі
 Якісь появи, що в тих карт пожовклих
 Зривають ся, немов осіннє листє
 Під подихом хуртовини...

„Прийшов

Сьвятий Матвій у город людожерів.
 А люди ті такі звичаї мали:
 Не їли хліба, не пили води,
 А тільки жерли тіло чоловіче
 І кров пили. А хто чужий трапляв ся
 У город їх, то тут його хапали
 І вивертівши очи наували
 Отруйним зілем і в тюрму сажали
 І клали їсти їм траву-отаву“.

І вже щеза в перед очий рукопис
 І ту страшну історію читаю
 У власнім серці: як я заблукав ся
 У город — будь імя його прокляте! —
 І повно мене отруйним зілем,
 Як очи вибрано мені, щоб я
 Не бачив, хто мене і по що вяже,
 І як замісто хліба довго-довго
 Я годувавсь ілюзій диким зілем.

І ось я темний у тюрмі ридаю
 І не за тим ридаю, щб пропало:
 Не за свободою, яка ніколи
 Свобідна не була; не за тим щастєм,
 Що лиш у снах являлось та дразнило.
 Лиш те болить мене, що зведений
 До стану травоїдної худоби
 Я тямки чоловіцтва ще не стратив.

Та ось бряжчать ключі, скриплять завіси,
 Стукають кроки, — се сторожа входить.
 Хтось шарпнув шнур, що вяже мої руки,
 І роздивля табличку, що до них
 Привязана. „Три дни ще і тоді
 Час буде вивести його“.

Пішли.

Мені не страшно. Щож, три дни! Могли
 І зараз брать.

А може... може там
 Далеко десь, по той бік Чорноморя
 Маленька барка надува вітрила
 І в ній сидить спаситель твій, що чудом
 Перепливе безодню і вийде
 В останню ніч у сю сумну темницю,
 І верне вір тобі і скаже: „Встань і вийди!“
 Ге-ге, колись в легендах так бувало,
 Та не тепер! Не надій ся нічого!
 Мовчи і жди!

2/XII 1901.

Іван Франко.

Ти вже не дитина.

Коли я гинув, то мене ратували. Хотіли, щоб я не гинув,
 тай через те довше терпів.

Як я казав, що хочу вмирати — казали: Не гніви Бога!

Потім мені споганили все те, що було любе мойому серцю
 та миле моїм очам.

Тулили мене до груди, що в ній — казали — мають серце,
 і забавляли мене словами й жартами. Хтіли налляти солодоців
 і розради в мою душу. Вони мені так казали.

Колиж бо у їх серце було таке зимне, як нераз в зимі зимна
 була клямка від дверей у нашій хаті. А їх слова вдарили мене
 в голову, як обухом, а їх жарти мене мучили.

А коли вони виділи, що я відвертав свою голову з сего боку,
 де вони були, замикав очі і хотів плакати, то казали: Ти дурний!

Іще мені казали, що мене не виречуть ся, як не вирік ся
 Йосиф Христа.

Потім хотіли від мене відібрати довіре і любов.

Бачили, що не вдасть ся.

Тай вирекли ся мене, як Жиди Христа.

Потім вирвали у мене половину мойого серця і половину
 життя і ще половину раю щастя, тай пустили шукати „щастя“
 в „широкім сьвіті“.

З пустим сьміхом казали: Ти вже не дитина!

Робили самі мої рідні!

О. Д—ка.

Сільські звіздарі.

Спомини

Стефана Новаляова.

—*—

I.

В нашого сусіда Шваба коваля Ганспідра висів на стіні в кімнаті стародавній годинник. За кожною годиною колісчата в нім не шаркотіли, лише клекотіли мов два горшки капусти, що на огні смажить ся. Дзвінок був такий голосний, що й до нашої хати голос заходив, коли крепко морозом потиснуло, а в повітрі стояла тиша. Коли було до нас посядять ся „вечірки“, та часто дівчата бігають на двір поглянути на квочку, косарів, надучі звізди, на сьвіт широкий. В пізну погідну ніч вертаючи гуртом зі двора до сьвітлиці благовістили всім дрімайлам, що на Ганспідровім годиннику вже „виклекотіла“ дванацята.

Стрик тоді вставав сам від своєї роботи, йшов і собі глянути на косарів, щоби перевірити, чи кума Шваба Ганспідра годинник дзвонить-клекотить по правді, чи ні. Була дійсна північ, та стрик велів дівчатам складати і лізти в „стебло“ або на „банти“, а коли ні, то пряли, засукували і ждали на оповіщенє його півночи. На другий день досьвіта стрик із своєї обори говорив на нашкови Швабови :

— Куме Ганспідер! ваш годинник по мандаторськи тої ночі голосив північ: дві милі лишив ся за косарями... Або: — Куме Ганспідер! ваш годинник задивив ся на Юду: чотири милі випередив косарів...

Нанашко Ганспідер знав, що се значило.

— І вер шо махен,*) — відповідав своєю звичайною примівкою і забирав ся до діла. Вже до кузні не йшов, лише бігав то в дому на почту, то в почти до дому, а все майстрував коло годинника; причіплював, віднімав шматки зеліза до ваги, кружок на маятнику посував то в гору, то в долину, відповідно до сего, чи годинник лишав ся за косарями, чи випереджував косарів, тобто чи спізняв ся, чи прискорював.

Часом лучало ся, що й той на почті годинник із зазулею мав свої панськоваті примхи, мав своє шляхоцьке полудне. Тоді стрик кликав таки з гумна до почтаря сусіда:

— Пане „анчафер“! альвагон уже ось-ось, тільки що не видати, а ваш праведник кукає одинацятю... Посуньте його, посуньте на полудне і кличте з толоки почтальона, нехай тягне до двора сухоребру чвірку.

Пан почтарь Домбровський посилав Параньку на толоку по сухоребру чвірку, а сам ішов до канцелярії і посував сказівки на дванацятю.

Часом стрик з почтарем посварили ся за що будь, найбільше за кури, що порнали ся в обірнику і за сухоребрі, що заходили в овес. Тоді посилали мене мовлячи:

— Біжи і скажи тому ковтунови, що тепер не десята, лише полудне!

І почтарь посував сказівки на дванацятю. Знав, що стрик говорив правду і на довготі своєї тіни ніколи не помиляв ся.

Нанашко Ганспідер мав ветхий столітній календарь, з котрого вгадував слоту, погоду, сніг, бурю; і тут ніколи не могли з стриком оба погодити ся і все один одному глумив ся. Сказав нанашко Ганспідер, що буде дві неділі слота, то стрик зараз брав кільканацять косарів і валив усю на сорок возів сіножать на покіс, і переважно виходив на тім добре. Як же часом стрик помилив ся, Мати приснодіво! нанашко Ганспідер обертав шапку дашком на потилицю з превеликої радості, затирив руки і в своїм столітнім календарі підчеркував той день побіди червоною любрикою, а в своїм „тебетбуху“ осібно ще написав і кождому говорив: „Мій калентарь прафту хофорила, а кум Антруш прехала!“

В однім тільки оба йшли згідно: коли при сході сонце тільки оглянуло ся в Швабовім ванкирику, а так само рівночасно

*) Іх верде шон машен — я вже направлю.

засвітило в стриковім хлівці крізь віконце на задніх дверех, тоді був найдовший день, а найкоротша ніч і тоді в саме полудне тінь стрикова була рівна стриковій палици, а тінь Швабова Швабовій палици. Колиж при сході сонце заглянуло отвором у задвірну стрикову комору, а рівночасно і в Швабову кузню, куди жужелицю вимітував до ями, тоді був найкоротший день, а найдовша ніч, і тоді в саме полудне тінь стрикова мала стрикових вісім палиць, а тінь Швабова так само Швабових вісім палиць...

Ті чотири астрономічні обсерваторії, а головню дві останні мали ще иньше практичне значіне. Крізь віконце в задвірній коморі бачив стрик, скілько голини, покладків, сира, масла і таких иньших дарів божих несли хрещені тайком нехрещеному за горівку. Відси бачив, як кожної неділі, кожного великого празника оба старші брати церковні дуже богочестиві і примірні нанашки зараз по съвятім Богослуженю залазили туди-ж до темного ванкирика і вилазили з нього, коли кури третій раз запіяли. Нераз при яснім місяци і блуд чіпав ся богомільних служителів церковних: до самої ворі міряли скісними кроками стежку від съмітника арендарського до перелазу і від перелазу до съмітника, і приставали і колисали ся на всі боки і розважали, де вони? що вони? і молили у Господа щасливого, мирного, безгрішного житія для покійників, а для себе і для всего миру християнського вічного блаженного спокою і царства небесного...

Шваб нанашко смотрив знов крізь своє віконце астрономічне і стеріг, щоб йому арендарь і його многочисленна челядь не сквернили зеленої мурави перед кузнею. Скоро завважив щось непристійного, зараз послав арендарови уклінну просьбу, щоб мав честь, розважив своєю обривеною головою і повчив себе, свою Сару і свої парости, що не годить ся пакостити нечистотою навіть і хрещеним горожанам.

Благав, благав, не доблагав, не домолив ся, аж навпослед не стало терпцю. Вибіг раз із кузні, затиснув п'ястуки, підніс їх у гору до неба і скричав: „Ах Кот! ах Кот! ах кутестер Кот!“ А потім ухопив із кімнати рушницю та крізь оте астрономічне віконце в кузні грим просто в купу жидівської дівтори, що в хайдеру виринула хмарою на „коротенький віддих“. По-при самісеньке вухо бельферове свиснула куля і застрягла в грубім мурі шляхоцької господи. Всі діти покотом в мить повивертали ся на мураві і лежали мов мертві, доки Іван та висока Марина не по-

заносили їх до хайдеру; бельфера не несли, лише в вереті котли; двигнути таке колодище двоїм і найсильнішим було годі. Сусіди поза плоти аж рачки лазили зо сьміху, та нанашкови Ганспіде-рови було не до сьміху. Коли схаменув ся, мало що не розчере-пив собі лоб кулею, гадаючи, що дійсно стрілив грубим шротом та поранив хайдерну молодіж з бельфером смертельно.

Від сего часу мурава зеленіла аж очи манило, а люди, що приходили з орудкою до коваля, могли собі сьміло й сісти і про-тягнути ся. Самі отець духовні, як вийшли з церкви, ждали тут на коні і подивляли Швабову охарність. Сам арендарь і його Сара вилежували ся тут у сабаш ціле пополудне і впивали ся пахо-щами весняного цвїту та повтаряли заєдно: „Фріше ліфт, ах вай! си ду а фріше ліфт!...“ Нанашкови Швабови було також любо глядіти, що його майдан такий зелененький і що в повітрі не за-шибає неподобними сопухами.

II.

Моя стриянка була дуже набожна невіста. Всї поведїлки, середі й п'ятниці остро сушила, від страсного четверга до Вос-кресеня через два дни і води не напила ся, а на саме Воскре-сенє, хоч було часом кусень мяса сьвяченого в цебрику, таки ніколи ним не осквернила ся. Цїлу зиму на вечірках вечером при кудели ми співали набожних і сьвітських на переміну; зачинали звичайно „Ой пуцу я кониченька...“, а кінчили пісню перед сном грядущим „Ах пора приходить, треба умирати...“ Одного вечера ми і вся челядь довго били поклони, молили ся перед сьвятими образами. Стриянка зробила обручечку з ярого воску, вложила мені на мівельний палець, задягла на мене нове, сьвіже шматечко і так я вже виряджений на смерть положив ся спати: тої ночи мала впасти на землю та звїзда з предовжезним хвостом, що сто-яла отсе уже дві недїлі над нашою хатою і кожного вечера хвіст ріс видимо і знижував ся на землю. Вона тої ночи мала запалити весь сьвіт, а завтра мав наступити страшний суд. Ми обоє з стрій-ною лежали, молили ся, довго молили ся і — позасипляли.

Я пробудив ся. Сонце підхопило ся над стодолу. Стрик кле-пали рїзак, стрійна сварила на Сенька. Сенько скрив ся був пе-ред огняною звїздою в сїнех до пивнички і там спав, а „іміне“ (худоба) стояло на оборі, не було кому гнати на толоку. Мама заставили мене колсати Марисю і обганяти з неї мухи. То була

робота для мене не люба, дуже не люба, і з неї я доміркував ся, що я ще був на землі, ще не наступив кінець світа. Я не ждав уже нового вечера на ту дивоглядну і страшну звізду, втік перед нею таки в саме полудне аж на друге село до дідуня. Тітка Оксана вертала від нас і я причіпив ся до неї на силу; троха мене під гору тягнула за руку, троха й несла і рівно з заходом сонця ми зайшли. Лише ми на подвірє, глипнув я на хату на бузькове гніздо, йой! Господоньку сьвятий! ота сотона, ота мітлище ясна висіла над дідуневою хатою над самим причілком так само, як над стриковою.

— Мабуть приволікла ся за мною, аби мене забити! — подумав я і прижмурих очі.

— Моли ся, бий поклони, та Господь Бог відверне лихо! — говорила бабуня. — Мусів ти щось звоювати дома, коли вона за тобою прийшла, признай ся...

Я признав ся: я рушав татову скринку в коморі і стрикову бритву за образами і кертцию, що висіла під стелею над кіньми в стайні і епітрахиль і сьв. свангеліє, коли в нас було водосьвятіє.

— А на що ти тото кивав? — питала бабуня.

— На тото, що мені завсїди говорили: „не рушай“! — відповів я і бив поклони і молив ся щиро кожного вечера і кожного рана; аж замітив, що звізда з довгим хвостом почала віддаляти ся. Кожного вечера огняна мітла маліла, аж напоследі десь геть пропала і я лекше став віддихати.

Я вже тепер не з таким страхом бив поклони і молив ся, а коли що мене лякало, то більше бабунина комета, себто березова мітла. Бабуня, сестра стрийни, не жартувала так, як тітка Оксана; коли розходила ся і стала витріскувати по кутах, так дідуньо перший шанку на голову і давай ногам знати; слідом за ним пес, кіт, усе чергою, тихцем виносило ся до своєї роботи, все тремтіло. Один лише на цілім заході бабуні не бояв ся: старий цап з довжезними рогами. В саму Томину неділю, як бабуня вертали з церкви, припер їх до угла та мало ребра їм не поломав, а празничний „рантух“ звівечив до хтему. Дідуньо самі оборонили бабуню, завели перелякану до хати, втихомирили та кажуть:

— От якого би тобі мужа, небогонько... Він тобі показав би, де раки зимують... Не втік би перед тобою з хати, ні... А ти мені заєдно: „Вже знов бовдурниш тим бакунищем мені під носом?... Уже знов хляпаєш?...“ Ой хляпнув би він тебе, хляпнув...

Бачиш, кара за того, що ти мені все на докір... Не йшла до спо-віди, коли всі люди, будеш памятати.

— Йой, Сенуню, вмираю! — бідкала бабуня. — Йой, ребра не мої! Як не загриши іще нині, кажу тобі, ще нині того уприща, то й моя несиджена: беру дитину (мене) і йду собі до дітий (до моєї мами), а ти гараздуй сам: вари, печи, суяти ся, побачимо, чи на довго того стане!

Дідуньо налякали ся погрози, не хотіли самі лишити ся в тіткою Оксаною і в вуйком Федором, не хотіли розставати ся з бабуниним тиркотанєм. Приобіцяли закликати різника Сопруна, цапа варізати та справити гостину на сьв. Юра.

Бррр... моє тіло все окрило ся сирітками! Мені привидів ся той недужий вепрік, що його в нас на коляду дорізали і вже мали парити, а він іще раз із корита втік аж за ковалеву кузню. Цілого ми тоді для себе не різали, лише на осьмеро, бо було вісім тіток і ще нанашкови Швабови в нашої частини дало ся за те, що добив його молотом, і три сороківці арендарови за кару, що акцизи не платили. Я бачив у моїй діточій уяві, як ціла громада людий звалила цапа в ніг, усі давлять колінами до землі, а різник Сопрун в довгим блискучим ножем ніжненько приговорює: „Не бій ся, не бій, не заводи, ми тільки тобі добра бажаємо...“ Ні, я не міг на те дивити ся, серце моє в грудях товкло ся. Я взяв шапку за пазуху, глянув у вікно, загадав утікати до дому. На подвірю зачорніли ся вівці і свої й чужі, а між ними в середині стояв сторонський чоловік і щось говорив до цапа розбишаки. То був Гринько Отарщик. Він приходив кожного року коло сьв. Юра, забирав усі наші вівці в цілого села, та гнав їх за Діл, за синій верх у полонини на пашу.

Навашки зганяли „дріб“, отара на оборі збільшала ся. Гринько Отарщик відбирав кожду штуку і значив собі острим колодачем на костурі карбами. Дві наші малі близниці заблудили поміж чужими, заблеяли. Підслухала стара мати, вибігла з під оборога, відозвала ся і все стадо вчинило такий блей, що я поневолі зажмурился, заткав уши і собі кричав. Залізли дідуньо і тітка Оксана в середину стада, забрали по одній близнючці на руки, а вівці ще дужше стиснули ся в купу. Дідуньо стоять, приперли одною рукою ягничку до грудий як дитинку і зігнули ся, шпортають щось між вівцями на землі, чогось шукають.

Нанашки коло ліси стоять, сьміють ся, а Говди шляхтича хлопці всі вісім повилазили на свій припущений оборіг, також сьміють ся. Гринько Отарщик стояв недвижно і в своїй куцій волосяниці без рукавів, в довгим костуром, пригадав мені сьв. Предтечу на іконі, що висіла під церковною дзвіницею.

Не знайшли дідунь, чого шукали. Ледво руку витягнули в поміж овець, піднесли ся та кажуть Отарщикови :

— Клич, Гриньку, сотону до себе, клич, бо люлька під ногами... Буде в неї кілька... Також напивав собі лиха... По другу жару занесло мене, старого дурня...

Гринько послухав. Свиснув два рази і вся отара рушила за ним до города.

Тим разом уекло ся цапови, помандрував з вівцями в полонини. Дідунь були також в того дуже раді. Різати яку небудь тварину, на таке діло вони не мали серця. Борше вже бабуня яку птицю умертвила і то в крайній нужді: завязала приміром курятку голову, аби не двило ся і сокирою до колоди раз! два! тай було по всьому.

Я також познайомив ся з Гриньком Отарщиком дуже добре: довідав ся, що Гринько був дідунів ровесник, а що не мав ні вусів, ні бороди, ні одного волосочка на голові, то вже такий родив ся. В його шкіряній торбі я намацав кресило, губку, вівсяний ощипок, папушку бакуну і ту перепічку, що бабуня спекла в великодну суботу тітці Оксані. Ту шкіряну торбу я ніс на плечах, вандруючи з ним і з тіткою Оксаною за вівцями аж на Діл, відки побачив я перший раз головний бакунярський шлях на Бескиді і Широкий верх, де Гринько гнав свої стада. Тітка всунула незаметно мені в руку білого сороківця і веліла дати Гринькови, аби доглядав ягницю, матір близнючок.

Гринько Отарщик сороківця похував на щасте, сховав до інших у калитку і обіцяв за него привести в осени Цилипа, наколи прийде в жовнярів.

Ми з Гриньком попрощали ся. Тітка Оксана довго ще гляділа десь туди на Широкий верх, довго водила очима по тих непроглядних бескидських верхах, що мені здавали ся малому мов велитенські стирти, стоги, копиці сіна повкладувані гарно на широких лугах. Гринько з отарою скрив ся в провалі, ми вернули до себе.

III.

По сьв. Дмитрі дідуньо, бабуня, тітка Оксана і вуйко Федір пішли з приносами до церкви на Службу Божу, аби вуйко щасливо вернув із жовнярів. Мене лишили самого. Я сторожив пильно загороди: помагав Говдовим паничам посити листе в нашого саду до їх ліпленого двірця з одним віконцем, помагав ладити їм зимову загату. Сам старий пан єгомость Говда Яцковський виволік ся на сьвіт; мав на собі якусь рубатище чорну і довбанці міховяні шляхоцькі в одною коротшою штанкою. Він розтягнув ся на тій самій купі листя, що я наносив, і перший раз заговорив до мене:

— А що, пане брате, в твого дїда-хлопа нині піби якась команья-баль... що там маєш за павуху?

Я показав йому мій пшеничний колач, що бабуня снєкла для мене з тими приносами. То не був пошкробок, тільки гарний, біленький колач; я його мав занести мамі з тіткою Оксаною.

Пан Говда оглянув колач, хрупнув раз вдоровенними зубами, хрупнув другий раз, аж мені сльози закрутули ся в очах.

— Несогірший — сказав — от як хлопський. Малий, а йди ще принеси, але великий.

Наві Говдиха покмітила се, всадила ся своїому панови на груди колїнами, спутала йому руки, та за пізно спутала: лише малий кусник колачика витягла йому з рота і зїла сама.

Я втік, засунув ся в хаті і ждав аж із церкви вернули. Паничі Говдові суятили ся по саді, по стодолі, я не виходив, не мав відваги докінчувати їм на зиму загати. Коли-ж вернули всі із церкви, перша бабуня спіймала чотирьох Говдових паничів в перилі; троха вилами натовкмачила, а паню Говдиху потягнула по спині два рази на перелазі за те, що дуже решетила ся. Ходило о вимолочену пшеницю, що лежала на тоці непровіяна і приложена снопами. Говдики носили листе з саду, носили, а навпослід дібрали ся й до вимолоченої в стодолі пшениці, та так провіяли, що дідуньо не потребували віяти. І те, що лишили, не можна було ні вичинити, ні висїяти, бо насипали з перила житньої полови в ріжним позадем, аби не значно їх віянн. Того дня сумний був вечір мов по градовій бурі, по повени або по здекуції. Я сидів з тіткою Оксаною і бабунею на запічку і ми теребили всі троє на потемки фасолю. То була субота, а в суботу сьвітло ся

тільки до вечері і до молитви на сон грядущий. Бабуня щадила скипки на досвітній понеділок.

Дідуньо кінець стола під вікном курили люльку. Вся челядь мовчала, лише люлька сягукала як молоде гусятко, наче сердила ся за те, що стільки сьвятого огнику до неї натолочено, а бакуну ні попки. Посеред такої тиші нараз забляли на дворі вівці і перед самими вікнами станула теліга.

Перша тітка Оксана скочила з запічка і стала борзо прятати тереблену й нетереблену фасолю до міха. „Гринько Отарщик пригнав ягниці“ — сказала і втікла з фасолінем до сінній.

Бабуня скоренечко роздула огонь, засьвітила й перехрестила ся; обсмотріла руками чіпчик, а хустку на голові підсунула незаметно з над чола в гору.

— Черес, Сенуню... новий черес... Слухай, крикливі Шведи вже під порогом! — глаголіла бабуня дідуневі і новим многопряжковим чересом сама оперезала його. На мині також лянну рубатчину стягнула в долину, а ремінець підсунула аж під самі груди, аби пазухи не відставали.

Моя душа зрадувала ся і помирила ся з бабунею: ні горя, ні жалю не чув я вже до неї за те, що мене в день через тих нелашивих паничів Яцковського прозвала „паном шліхтичом Говдою“! Я признав собі тепер сам вину, що немудро сторожив коло хати і постановив на будуче не давати в саду листя на загату, не показувати з за пазухи білий колач призначений для бідної мамі і боронити перед малими Говдами пшеницю в стодолі руками й зубами.

Два сторонські сивоголові нанашки в сьвяточних чорних свитах стали серед сьвітлиці вести з дідунем і бабунею предожезне привитанє: за кожного гаразд питали, нікого й нічого не забули, діти, челядь, іміне, словом усе. За сивими нанашками стояв стрункий, моторний легінь верховинець. То був Пилип, обіцяний тітці Оксані Гриньком Отарщиком. Гринько веловив ся, не говорив на вітер. Лице Пилипа смагляве, обсмалене „таліянським“ сонцем, було приємне, кучері на його голові коротенькі, мов вовна на недавно обстриженій ягниці; він вернув з жовнярів ізза моря, з Венеції.

Тітка Оксана воскресла при столі неждано: куди й коли вернула з комори, я й до нині не знаю. Глянув я на неї, аж забув ся :

на її грудях сьвів хрестик при коралях і кучеряві жмуди*) так гарненько причесала на потемки і висунула аж до брів, аж мені малому се впало в око. Поклонила ся обом панашкам глибоко в пояс і поцілувала обох у руку; глянула незамітно на Пилипа і ще більше спаленїла. Вона станула несьміло при постели, взяла мою суху ледяну руку в свої горячі і спитала:

— Любиш мене?

— Люблю! — відповів я щиро, необлудно, по діточому.

— Як любиш?... Покажи!...

Я обняв тітку Оксану і говорив, що її дуже а дуже люблю. В її тихих, синїх очах побачив я своє худерлявеньке лице з пелехатою „стріхою“, побачив полумя скипок, а коло полумя в кутку — Пилипа.

Тітка Оксана була дуже гарна дівчина. Так говорили панашки на Воскресенє коло церкви, коли тітка співала з виьшими дівчатами: „А вже-ж пішли тії в кути, що рубали на нас прути“ і „Іде, іде Зельман...“ Я стояв з бабунею поміж свахами, приглядав ся тій воскресній радості, що хоч раз у рік скупляла всіх і вся, богатих і бідних, не виключаючи й пана шляхтича Говди. Він також у сей наречений сьвятий день сьвітив лідками при огни коло двіинниці, також приходив раз на рік до церкви.

— Дивіть, дивіть!... Наш пан Говда-Яцковський нині на гагілці!... — говорили глумливці і витягали йому з волося солону, мерву, ніби чистили його шляхоцьку голову від усякої скверни.

Тітка Оксана була також кремезна собі на диво: скілько разів борола ся з вуйком Федором, то все його побідила, хоч вуйко був дрібку висший від неї і вже мав іти в жовняри. Вона не борола ся так, як парубки „попід сили“, або як пані Говдиха з паном Говдою за мій колач, лише так: кірцевий міх з бульбою або з голиною**) сама собі завдавала і борше виложила на тедїгу, як вуйко з бабунею.

Довго глядів я в зїницю тітчиного ока, довго подивляв у ній голову вусатого Пилипа.

— Чому тітуненько в ваших грудях так дуже серце беть ся, а в моїх ні? — питаю.

— Кота напудила ся в коморі! — відмовляє тітка.

*) Космики волося перед вухами, що спадають на лице.

**) Тверде збіже в протиставленю до вівса.

— Отже ви говорите, що не боїтеся ні упира, ні чарівниці!
 — Сідай собі чемненько коло мене, не шийся... Дивися на старших...

Я послухав тітки: висунувся аж на самий край запічка, аби ліпше приглядатися сторонським.

Дідуньо й нанашки сиділи порозгортані на ослоні коло комина. Під комином палахкотіли скипки, трійця люльок набитих сьвіжим бакуном допікалася: з коротких пубухів сичала, прискала вже сіра заморока, вже можна було їх витягати.

Вони — дідуньо й нанашки — говорили про ту грізну комету, що ще недавно віщувала кінець сьвіта. По божій волі комета ще тим разом не запалила землю, а сама погасла в безодні й заснітилася. Одного я не розумів: і дідуньо й нанашки мали кожний над своєю хижею бакунярьську звізду, біля котрої косарі, небесна теліга і иньші звізди рушалися з долини до гори і з гори в долину. Бакунярьську звізду бачили оба нанашки також і в далекій Німеччині, де Шваби коліснятка на годинники робили, а дідуньо свою ще дальше, десь аж за Вероною. І по них пізнав я, що колись служили в жовнях: держалися просто, як офіцери, що стояли в стрика заєдно на квартирі, лише горб від торністри мож було побачити, коли один або другий схилився по огонь до люльки; дідуневу торністру, тобто горб на спині я найлучше бачив, коли боком положилися спати. Ніколи пізнійше в життю не доводилося мені бачити такої голосної трійки, як того вечера. Говорили, аж в вухах дзвонило.

Бабуня накрили чиноватою біленькою скатертю стіл, засьвітили воскову сьвічку перед сьв. Воскресенем, отіпали собою по хаті, сьутилися мов у день перед сьв. вечером.

— Трьох крикувів зійшлося, — сказали жартом до Пилипа, — перекричали би громаду бабів! Славити Бога, що ні один із них нічого не не! Сказали би люди: „Позагрівали свати голови і сваряться!“

Пилип усьміхнувся добродушно, глянув на тітку Оксану і на мене також. Він сидів за нанашками на лаві на тій самій місці, де над його головою висіла на кульці тітки Оксани кацабайка і запаска. До розговору старшини не втикався, лише дим часами гонив рукою туди до дверей.

Випустили бабуня самі люльчаний дим віконцем, що містилося в стелі над запічком і затикалося з поду деревляним

кружком. Того вони ніколи не робили, аж нині вилізли собі на стільчик, підвесили ся на пальцях і незаметно кужівкою дістали аж до самого віконця і відсунули кружок. То було виключно моє діло відсувати вікно в стелі і я мав уже до сего відповідний прилад: держак від ціпа без капиці, схований під постілю. Сказали бабуня: „Йой, який же поганий димще з того бакуну!“ — а дідуньо на мене глигнули і головою в гору кивнули, так я зараз догадав ся... Скакав під постіль по держак, ліз на подушки, тарах держаком у віконце і вже по димі. Часом з превеликої шкороности штовхнув я з таким поспіхом у віконце тим держаком, що кружок полетів звиваючи, аж заклекотіло, а тітка Оксана мусіла лазити аж на під і шукати за ним поміж плетінками.

Отже бабуня самі того вечера випустили люльчаний дим аж із трьох люльок, не з одної. В хаті провидніло ся. Пилип уже не сидів сам, аде мав товариша: чорний Лиско з припону положив голову на його коліна, лестив ся.

— Лиску! Лиску! — кликав я на пса, свого побратима, тихенько кликав, щоб не прогнівити нанашків.

Лиско й не двигнув ся, не слухав мене.

Я вліз на долівку, приступив до Пилипа, обняв Лиска одною рукою, а другу встромив йому в вовчу челюсть майже в самісенку гортанку. Хотів тим повеличати ся, що мене не кусає.

Пилип похитав загадочно головою.

— Нехай... лиш... не вірь собаці! — остерігав мене.

— Чому лишити? — кажу і вивернув ся з Лиском на землю. Лиско тепер обіймив мене передніми лабами за шию і моє хударлявеньке лице взяв обережно поміж свої острі клеваки.

Пилип нерадо глядів на мою любов з чорним Лиском; підніс мене з землі, посадив на свої колінах, а Лискови загатив горло куснем хліба, аби мене відчепив ся.

— Покажи свою люльку! — просив я в Пилипа.

— Коли я не курю! — відмовив мені Пилип.

— А я курив би, як би мав такі вуса, як у тебе! Що маєш у тім клунку, покажи мені!...

Пилип онимав ся показати. Я забрав ся сам до діла, почав коло клунка шпортати, розв'язувати вузлик. Пилип підніс мене мов котика до гори під стелю, а потім посадив на давнє місце разом з клунком коло тітки Оксани. В клунку були гарні колачі і ще щось гарнійше, але те щось бабуня борзенько дали тітці

Оксані і вона ще борше спрятала за себе, ніби під подушку, а мені дала велике червоне яблуко вигріте за пазухою.

Яблоко дав я Пилипови таки ще тепле, сів на його колінах та ждав, аби мене знов підніс як перше під стелю і посадив коло тітки. Не пощастило ся... Ждав, ждав, спер голову на його груди, здримав ся... Коли протер очі, вже по Пилипі і по нанашках і місце застило: кіт вигрівав ся на варцабі до осіннього сонця, і вся челядь збирала ся до церкви.

В сні чи на яві бачив я нанашків, Пилипа і Гринька Отарщика? Ні, то не був сон; бляєне овець на подвірю, телетки з бриндзею коло стола непоспрятувані і колач від Пилипа впевняли мене, що се була дійсність. При помочи тітки Оксани я пригадав собі, як вона мене взяла від Пилипа, веліла мені сонному молити ся, а потім положила на подушки.

IV.

На саме Введеніє прїїхали до дідуня дві теліги з тітками без вуйків; один вуйко Кос з тіткою Анною привіз ся; вона була вже третьою його жінкою з черги, то він її ніколи не пускав самої з дому.

Чотири Анни, три Марини, дві Тасї, одна Феся — лише ті, иньші раньше попрїїздили попрощати ся з вуйком Федором. Вони оглядали, подивляли те „щось“, що тітка Оксана так скоренько сховала під подушку, аби я не бачив. То була гарна хустка, синя як небо, з золотими звїздками, а широка страх!... усіх тіток могла накрити. Всї подивляли, хвалили сю невидальщину, але не дуже дораджували Оксані забирати ся на весь вік у верхи поміж вовків і медведїв. Вуйко Кос, старший чоловік, також порядно запричастив ся поміж молодими невістами.

— Хустка гарна — каже — я знаю навіть, де куплена: то в Італії в Піємонтї, тільки з ощипком й киселицею їй не до лиця! Лучше йди Оксано за старого Шведа; він і на церков уже майстрів погодив, і синів на бік усіх... Там будеш гараздувати і прославиш ся за ним, зістанете обоє „криторами і благодїтелями храма божого“.

На ті слова, Господи! Тітка Косиха як не засьвітить терновими, як не замиготить зіночками, наче горе сьвіта пригнітило всіх нас, уже й з тою хусткою...

— Ти, ти, ти-и-и... перевчений грамотію! — завиццала тітка Косиха. — Мало поруганія маю з твоїми від першої і від другої, мало пекла?... мало?... Хочеш ще й другій сьвіт вязати?... Храм божий тобі в голові, а діяволів кличеш... Клич! клич! іще ти нині докличеш ся чогось...

— Або що, що?... або що, що?... — процідив вуйко байдужно і роззявив рот на всю ширину, немов хотів у него щось висипати із жмені.

— Ось тото! Ось тото:... — каже тітка Косиха і зловила свого Коса за руку, та ну-ж з ним водити ся по кутах; хотіла доконче отворити жменю, а вуйко як міг держав ся твердо і дусив у собі сьміх. Водили ся обое, водили, поки дідуньо не закашляли в сїнях.

— Сип, сип... скверни ротище тою язвою, а потямиш собі нинішній день, до суду віку потямиш; ти не на гаразд нині так розвеселив ся! — грозила тітка на вухо Косови, коли дідуньо ввійшли до хати.

— Або що я злого... Уже й тої марниці мені жалуюєш?... Тобі ні в чім недогода... На... маєш... потіш ся на гаразд! — відповів вуйко Кос і шпурив з досадою до сїний за поріг багою.

Вуйко Кос перший попрощав вуйка Федора. Хвиля була сумна для родинного збору. Всі сестри плакали мов за покійником, сум ще й нині про се погадати. Ніщо й дивного: стілько сестер, а кожда що той канонір, а брат поміж ними марненький, тай того на двацятій весні хоч-не-хоч зробили паном, аж на двацятім році довідали ся, що він живе й виріс.

Усі забрали ся відпроваджувати вуйка Федора аж до великої мурованої панської коршми. Я знав ту коршму-мурованку: коло неї стояла бідненька церковця коликами попідпирана, з чудотворною іконою Божої Матери і керничка з студеною водою, де перший раз Пречиста явила ся. Ми там їздили на відпуст, дідуньо брали воду з тої криниці на очи, в кого боліли, і все помагало.

Тихо, сумно стало в дідуня. Цілу зиму ніхто не заходив, ні парубки, ні дівчата на вечерниці, як давнійше; бабуня не любила тепер нічого.

— Нема моєї дитини, мого Федора, не хочу нікого й на очи видіти! — мовляли часто і сиділи задумані годинами, навіть і на дим з бакуну не зважали. А дідуньо курили, курили, люлька не

вигасала і заєдно зітхали й шептали: „Не діжду ся я його вже, не діжду!“ Ну, й виворожили собі: таки не діждали...

Мені стало нудити ся в сьвітї з такої тоски і я нудив собі-ж тітку Оксану і возив ся з нею то до дому, то до стрика, то до вуйка, то знов до дідуня, все на її спинї, не хотїв з нею розлучити ся, хоча нерав приходило ся мені много вислухати гіркої правди за моє волоцюзство від тата.

V.

Аж по Велицїдни заграли музики в привїт дїдуневи під вікнами. Я глядїв крізь вікно, бачив у шибї сьвічку за собою на столї, каганчик при дверех на полицї, і себе також. Хто грав під вікнами на дворї, сего я не бачив.

— Забирай ся, снюньку, барзенько забирай ся з під вікна! — остерегла мене бабуня. — Тїкай звідтам де в кут!... Зараз прийдуть люди, то тебе задусять. Не бачиш, що на дворї пїтьма і ще носом шибу видусиш? Надивиш ся в хатї, аж тобі навірять ся... Тїкай геть!...

Я послухав. Утїк скоренько на постїль, у кутику примїстив ся, виставивши голову до сьвітла.

Перший нанашко Микита Сирий з широким носом і товстими губами переступив тяжким кроком порїг і з своїм „тимпаном“, чи то басом висадив ся на найвигіднїше місце на самї подушки, аж мене в кутї придусив. Я довго борикав ся, довго пхав, штовхав із усеї сили нанашка руками й ногами, та він наче камяна опока сидїв, не двигнув ся; привалив мене кожухом, нї кричати, нї дихати.

На моє щастє бабуня в цору покмітили, та мене з під Сирого Микити витягли. Господи! Я аж захлипав, так скванно хапав повітре в себе.

— Не гнївай ся, парубче праведний! — сказав мені нанашко дуситель. — Прости, що не хочачи дрібочку тебе подавив... Я й не знав, що ти підо мною, бігме, не знав... Ну-у-у, стало ся... На тобі за се мій не простий смичок, сїдай собі побіч мене, та будеш потягати по тїй перехітцї... Буде нас як раз до пари, аж чотирьох гудаків. А може тобі цимбали до вподоби?... Витягнемо сюди на горне сїдалище цимбали та будемо в двїрку шмарити по дротю скипками.

Я взяв смичок, став одною ногою на Сирого Микити кожух, а другою на щось твердого в куті; знать на бербеницю з бриндзею, що забули в поквапі спрятати, та так дістав головою аж до самих грядів. Глянув на сьвітлицю, а там тьма-тьмуца голов дівочих від стола до порога; і до сінній двері на-ростіж, і в сї-нех сьвітить ся, і там дівчата й парубки стоять і нетерпливлять ся. Ждуть іще на велегласного нанашка Олійника. Я також рад з душі глянути раз на дивогляда, про котрого багато наслухав ся на вечерницях. Ріжні дива розказували про його молодість. Парубком утік із панського лану і попрощав свого ката дідича косою, втік у сьвіт за очі і слід по нім загинув. Довго блукав по сьвіті і таки вернув до своїх; вернув старим нанашком, тоді, коли скарбове панське перетворило ся на німецьку оселю. Далеко від села в лісі мав свою загороду і величезну, обведену високими плотами пасіку, що її старі й малі оминали здалека, аби не спротивити несамовитого. Там раз тільки я з дідунем ходив, але в хаті не був: під лісом лишив ся, сказав, що ноги болять іти дальше, і втік сам до дому.

— Олійник! Олійник! — зашепотіли дівчата зглотивши ся під вікнами коло лави, і всі як одна відповіли пожаданому нанашкови на його привіт словом божим.

Сїдоглавий нанашко, низький, широкоплечий ступав легесенько вуличкою поміж дівчатами, сїв за столом під образами. Я аж тепер замітив на його голові пліш над чолом, а на самім чолі червоний рубець. Слідом за ним усі дівчата-відданиці розсіли ся по лавах і ослопах довкола стола, наче до великого бенкету. Бабуня висипали верховату кобелю зеленого барвінку на стіл, покропили йорданською, взяли три галузки з синявим цвїтом у пушки і дрозачим голосом заспівали:

„Ой ізленули три ангелоньки з неба!“

Голос сей викликав на моїй шкірі сирітки, прошиб усіх до глибини серця; тишина царювала в сьвітлиці, тихо, дуже тихо було, навіть сам Сирій Микита не сопів над басом, лише незаметно щось свистало йому ніби в носі.

За третім разом підхопили дівчата за бабунею: „Ой впали, сїли, ой впали, сїли в Оксани на подвірю!“ Далі, в супроводі музик стали ладкати та рівнати зелений барвінок на вінці.

Мене поставили коло тітки Оксани, веліли розплітати косу, предовжезну буйну косу, яку я двигав нераз за тіткою Оксаною

на своїх плечех по хаті, поки мені не вволила волю. Я заступав місце вуйка Федора, що десь далеко на чужині тужив у поході, або може як раз тоді погиб від ворожої кулі на полях італійських. Розплітав я тітчиву косу при помочи бабуні, та грошики, що знайшов у косі, складав за себе на купку на обрусі. Дві мої повні жмені п'ятьдудкових мідяків вибрав я з тітчиної коси та втік на постіль, утік до свого дусителя Микити Сирого, щоб помагати грати на басі.

Сирий спротивив ся, вже не хотів мене другий раз за гудака. — Так не уходить, праведний парубче! — сказав мені. — Я за той смик мало смерти не пожив нині на толоці: кінська стерва як усадила мене в груди копитами, то я аж ногами накрив ся горілиць... Ще й його гавда садив ся до мене з костюром... Дай ті дудочки, висип сюди в бас, то краще буде гудіти!

Я вволив волю Сирого: всі гроші з тітчиної коси висипав Сирому до баса.

За сю штуку помістив мене Микита Сирий обік басетлі на своїх розлогих колінах і мою руку поводив своєю, бо коли я сам потягав смиком, то струни дуже храпіли.

Повили дівчата вінці, перестали ладкати: гуторили тихо поглядаючи крадьком на неговірливого нанашка Олійника, на дівочого свата. Гудакі також спочивали: Сирий заткнув свій коротенький, непростий смик за найгрубшу струну, надув товсті губи в трубку, став моргати на нанашку куховарку коло печі. Погода натягав ключем струни на цимбалах, а третій їх товариш, прозваний Вівчарем, захмурившись перебирав пальцями по струнах скрипки.

— Кличте вже раз, кличте своїх! Доки будемо ждати? — гукнув Сирий Микита, аж я жажнув ся.

Нанашка куховарка погрозила Сирому колотівкою, а Погода, товариш по чину гусярному, заткав йому рот ключем від цимбалів, та вказав на нанашка Олійника за столом, говорячи тихо:

— Заліпи собі чим тоту... тоту... мандаторську, та тямуй, де сидиш?... То не скарбові дожинки!... Ревіти по медвежому йди в бори, вертепи!

Сирий важко застогнав, нічого вже не відзивав ся.

І стали сходити ся свої рідні. Ще за дня на кількох возах попрійжджали, поприміщували ся в обох коморах, по перилах невісти, а чоловіки попід обороги, де хто міг.

Наповнила ся сьвітлонька богатим родом, тільки при столі лишила ся мала прогалина, де стояв ослінчик біленьким обручатем застелений; я догадував ся, для кого? Мене також стягнули з постелі, поставили при родиннім зборі по переду за тіткою Оксаною та веліли мовчати; інакше несамовитий нанашко двигнеть ся зза стола і вріже мені язик.

Я й так зробив. Затулив одною рукою свій ротик, аби й пари не пустити на сьвічку, а другою держав ся вразу міцно широким, довгим попліток тітки Оксани, а потім смотрив пальцями, подивляв, що цьвіти на тих шовкових биндах гладенькі, як на епітрахилію. Я наміряв увесь скрити ся під тими пестроцьвітними биндами і буйними розплетеними тітчиними кучерями, та ось побачив нову чудасію: дідуньо й бабуня по сьвяточному, наче в превелику студінь у день сьв. Богоявленя на Йордан впрядили ся. На дідуневи кожух чорною свитою приряджений, широкий ковпирь дрібовський на всі плечі, черес на вісім пряжок червоний, а на голові старовіцька шапка мало менша від мене; на бабуни кожухова сукмана з золотими гальонами і хустка на голові так само новісїнька зі скрині.

— Що се? — питаю себе. -- В сьвітлиці весь наряд пріє, дусить ся, на дворі мої чмелі за стодолюю вже комірки зачервили, а вони обое в шубах.

Сіли дідуньо й бабуня напротив нас на ослоні, встали й дівчата коло стола, настала тишина в хаті, в сїнех, на дворі, врочиста тишина...

Двигнув ся за столом нанашко Олійник, підніє у гору остріжковаті сиві брови і почав вельми торжественно:

— Гарна дівиця, нинішного торжества царця, стоїть перед Господом Богом, перед усіми сьвятими і перед вами, любі родичі! Стоїть покїрно, молить вас уклїнно, аби ви її всі вини простили і під зелений вінець у далеку дорогу до шлюбу сьвятого поблагословили!

Впала тітка Оксана дідуневи до ніг, кучері й бинди розстелились по землі, вкрили дідуневи стопи. Дідуньо зняли шапку, поклали на ослоні, нагнули ся над Оксаною і німо в душі благословили. Важка гадка, що найгарнійша, остання, невсипуща робітниця йде в „далеку дорогу“, а однісенький син Федір може й добре на війні де загинув, гадка ся давпла їм груди, тамувала слова. Обое старенькі лишали ся з чужими, немов пустинники.

Вдарила поклоном тітка Оксана так само і перед бабунею. Бабуня похилили ся, держали свою наймолодшу в обіймах, довго держали, говорячи в тиха: „Господь тебе нехай благословить, куди поступиш, і я тебе благословлю!“

Нанашко Олійник почав знов:

— Гарна дівця, нинішного торжества цариця, стоїть перед Господом Богом, перед усіми святими і перед вами, дорогі родичі!... Дякує за сіль, за хліб, за все добро: за безсонні ночі, за журби дівочі, що ви серцем картали чадо своє, берегли і до людий привели!... Стоїть покійно, молить уклінно: простіть Отче-Мати своїому дитяти, коли марним словом вас обидила, воля волю вашу не вчинила, так простіть і під зелений вінець у далеку дорогу до шлюбу святого по раз другий благословить!

За третім разом нанашко Олійник просив крім родичів також усіх кривних ближших і дальших, сусідів і всіх причасних сеї торжественної хвилі, аби тітці Оксані простили і благословили її під зелений вінець у далеку дорогу.

Тітка Оксана кланяла ся третій раз дідуневі й бабуні до ніг, потому кривним і всім присутним і в кожного й у мене благословення просила.

Бесіда Олійника була о много довша, переплітана словами свв. Письма, особливо за третім разом, де говорить ся, „що Господь Бог у Тройци свв. перебуває“ і де згадуєть ся про різно-родних кривних тітчанків, вуйчанків та про посестри молодой обручниці.

Стілько лишило ся в моїй тямці, підслухавши пізнійше на вечерницях від старших, що наслідували нанашка Олійника вдачу, його голос, повагу, покашлюване і иньші меньше замітні подробиці.

По благословеню тітки Оксани засіли дівці-відданиці і молоді невісти разом зі стареньким Олійником до вечері. Був се виключно стіл дівочий, стіл прощальний їх любой посестри.

Парубки заходили ся коло вельми важного діла: сторожили при дверех, воротах, виспалали званних нагальних „смичків“ на „відети“ аж за село, а ті вертали задихані від скорого бігу і вистили: „нема“ або „ще не чути“, а старші знов пхали їх ще дальше аж до якого знаного горбка або містка в дірою...

Гудаки при столі не сиділи: таки на „горне сїдалище“ ма-туса куховарка давала усім трьом музиченькам за-досить усякої

їди, аби до волі наситили ся та не маркітнували пізнійше, що мліли з голоду і хліба сьвятого жаділи.

Сирий Микита живив ся за всіх, не онимав ся нікогісенько, навіть на сивенького несамовитого нанашка не зважав. Особливо пироги: обі миски з сиром і сметаною поставив собі на тих розлогих колінах мов на столі, а третю з пшоняниками коло себе при басетли, і їв же собі, здоровенно їв!.. Обом його товаришам соромно стало за таку нездалу приличність і плечами стискали і моргали на нього, а далі перестали їсти.

— Май честь, Микито, хоч поміж людьми май честь! — шептав Вівчар музика, що вмів на своїх струнах до ніг молодецьких приговорювати. — Не розтвирай ті губиці хоч нині так широко і не мечи в ту безодню так з гори, бо люди ззирають ся!.. Наче від матірних грудий ще нічого не їв!.. Май честь!.. Микито, май честь! май честь! май честь!..

— Зараз... зараз... буде честь! — відповідав Сирий байдужно і досить голосно — і то велична честь, тільки ще ті три ядерниці, любчику, ще ті три ядерниці... Шкода й жаль лишити... Аж просять ся... Приложу ними пироги і лекше буде на серцю.

З'їв Сирий ще й ті три ядерниці, що можна було ними громаду дівиць при столі угостити, змотикав і ті три останні та зісунув ся в подушок, наче величезні сани з сніжної замети, ще щось коло печи побарашкував з нанашкою куховаркою, видурив і від неї велику схабу та носунув на двір глядіти на косарі, чи далеко вже по півночі.

VI.

Вернув Микита Сирий із двору, пересунув ся повагом через хатній поріг, усадовив ся на давнє місце; поправив під собою заголовок, потряс собою, щоб усе добре під ним уляглося і аж тоді завісив на себе басетлю і шепнув на вухо цимбальникови: „Суть, суть... коні вже за оборогами!“ — та показав на свою павуху, що відставала, мов добра перепічка від тіла. Слідом за Сирым Микитою пропихала ся поміж народ якась стара, горбата баба Циганчище; до хати не йшла за Сирым, зникла ся за порогом коло одвірка, залізла за дїжку з водою.

Парубки суятили ся в сїнех, піднирала передні двері, не бачили сего, а я малий бачив.

— Що се за Циганка баба от там скрила ся? — спитав я Сирого і бив по басі, куди попало...

— Яка баба, що за баба тобі приснила ся? — каже мені Сирий. — По що тобі, праведний парубче, баби? Пильнуй ліпше того, з чого хліб їси: бий скипкою по струнах, не по пальцях, а ні, то „здеґрадує“, хліб тобі відберу!

Я таки не зважав на Сирого погрозу, сам себе здеґрадував: кинув тріскою о землю, а сам ну-ж приспою, а далі припічком поміж горшки, миски, аж до порога по вишках і гоп нанашці куховарці на плечі, дивлю ся, що за буча в сїнях счинила ся. А тут парубки пруть двері зо всеї сили, а з двору також хтось пре, добуваєть ся, та не може; уже й колік хтось пропхав зі двору поміж одвірок і двері, але отворити годі, бо сила парубоча в сїнях непроторонна. Аж ось і Циганчище горбата вилізла ізза діжки, підсадила ся під парубків і всіх на землю повалила, двері з розмахом розтворили ся і перший Пилип вдер ся силоміць у хату, а за ним хорунжий, писарь і иньші з горбатою Циганкою, себто Пилипова дружина.

Перший писарь вискочив на ослін і на білій стели начеркнув вуглем хрест, значило: кріпость піддала ся.

Тепер розпочали ся ще довгі-предовгі оправданя поміж молодими наїздниками, а сїдоглавим нанашком Олійником.

— Хто ви?... Паломники?... Ланці сьвітові?... Рицарі богатирі?... Чи може таки собі такі насущні гайдуки мандаторські, а тільки скриваєте ся під покров чесного рицарства? — питав нанашко Олійник.

Писарь став толкувати:

— Ми люди рицарського роду, по чину звїздарі. Їдемо з далекого востока, де земля кінчить ся високим плотом, аби малі діти не попадали з неї. Дальше ще тільки море, а з моря сонце виринає. Їдемо з молодим князем по білім сьвітї, та ось здорожені просимо ся на нічліг.

Нанашко Олійник став сумнівати ся в їх питоменности рицарській і в їх мудрости звїздарській, став „виварачати“:

— Що то мені за рицарі?... Звїздарі, рицарі, а з бабою Циганкою возять ся!

На ті слова Циганка горбата вдарила низьким поклоном перед сьвітлим князем дому, себто перед нанашком Олійником, а після полїзла під стіл і з під стола в мить вискочив кучерявий

юнака, дружба Пилипа, такий моторний легінь, аж дівчата захокали з подиву.

Писарь виняв із торби письма великої стійности покладувані гарненько в папушки, та поклав перед нанашком Олійником, аби сам провірив та не вагував ся приймати їх у своїм княжім дворі. Тих грамот шав дуже багато в бесажці; роздавав між парубків і всі читали, „що се князь з дружиною з далекого востока, аж звідтам, де земля кінчить ся, а сонце виринає з синього моря“.

Тепер прийшла черга на дівці: і з ними мусіли рицарі свої діла по доброму полагодити. З самим молодим князем, себто з Пилипом, не довго торгували ся, борзо вінець пришили до крисані. Иньше діло було з дружною: всі як одна упирали ся, не хотіли дати вінець йому, доки не оправдаєть ся зі свого недостойного поведєня: підступом, в виді Циганки закрадати ся в дівочі теремц, се діло не рицарське, се сором для лицаря, що служить у дружині князя молодого.

Моторний дружба звиняв ся, удавав велику покору.

— Простіть! — говорив — простіть мені! Не по своїй воли, а по воли князя молодого вчинив я се: дружина князя мала, а скарби в нього великі; Мадеї по лісах не перевели ся, то-ж я скарбник княжий мусів хитрити, аби не попасти в нерицарські руки і золотих червінців не запропастити. Щасливо довів добро княже на місце призначене, ось воно...

Дружба схилив ся, витягнув з під стола княжий скарб, чверткову бесажку, підніс і сипле з неї на стіл дукати, сипле горіхи, цілу гору насипав і всім у сьвітлиці став роздавати: і нанашці куховарці повний подолок насипав і Сирому без міри, навіть кілька горіхів до його басетлі дістало ся.

От так викрутив ся дотепний верховинський легінь! Пришили дівці й йому віночок до крисані, причепили й хорунжому й писареві також гарні китиці з червоними стрічками, з тими останніми не торжили.

Я роздумував наперед, де вони будуть спати, стільки їх на нічліг впросило ся і нанашко приняв... Но перилах тітки, в задвірній коморі тітки, — де вони покладуть ся? Хиба серед сьвітлиці на соломі, мов на сьвятий вечір, і я між ними коло Пилипа, князя молодого. Показало ся, що се тільки був жарт, весільний жарт у веселу годину; навіть не довго гуляла дружина з молодим князем; по вінцях зараз забрали ся, вітром поїхали до себе.

Другий день скоро сьвіт приїхав Пилип зі свахами, боярами і з своїми гудаками; ті останні заняли місце наших: Сирий Микита нерадо вступав ся з „горного сїдалища“, нерадо лишав мягенькі перини і йшов на твердїй столець до стодоли, та годї було инакше: одержав відступного від найстаршої свахи дві величні перепічки понатикані з верха пятадудками і граючи „пйти“ вступив ся гостям.

Пилип ще раз мусїв шукати за своєю княгинєю поміж дівчатами, що збігли ся в останнє попрощати Оксану. Знайшов її скоро між дружками та мною, великим защитником, сховану під сю чудесну хустку з золотими звїздочками. Благословлений рукою дїдуня й бабунї повіз ся з нею до сьвятого вінчання; він зі своєю дружиною на конях, а тїтка Оксана з дружками, свахами й сватами на возах.

Уже й третю яму на дорозї до сьвятої щасливо минули і трясавицю коло скарбового двора ще щасливіше переїхали, і аж коло попівщини з короваем для отця духовного свахи заладкали, а я ще стояв на лїсі, та колисав нею з досадою, аж уживки пискотїли. Не йшов я до сьвітлицї, хоч тїтки мене кликали і бабуня остро напаминали, погнївав ся на всїх, навіть до тїтки Оксани і до Пилипа чув превеликий жаль. Не пощастило ся менї рано, заступаючи вуйка Федора і я горїв увесь із сорому: замісто боронити тїтку Оксану і жадати за неї від Пилипа чвертку червоних, я сказав йому: „Ось тут тїтка сховала ся!“ — і з сего був для всїх сьмїх, лише менї не сьмїх. Та жаль забув ся, гнїв проминув десь незамїтно, коли бояри вернули з церкви по вінчаню. Бабуня перші привитали „новобрачних“ у воротах сьвятим хлїбом, обходили всїх весільних три рази довкола та сїяли повною жменю по них усяким збіжжєм. Бояри ловили сю сїяницю в шапки, в ручники, а свахи в свої червоні товальні. Найбільше пшеницї й жита дістало ся тїтцї Оксанї й Пилипови; бабуня мабуть навмисно так метали, аби молодим супругам сама голїна родила ся.

Перша тїтка Оксана вступила в сьвітлицю. Несла білий хлїб, що одержала в привїт від бабунї, несла високо над головою. Зайшла від сходу за стїл, три рази обходила довкола, а за третім разом поклала хлїб на столї і сама за столом сїла, а при нїй Пилип і дальше оба свати по однім боцї, а дружки й свахи по другім. Иньші бояри не сїдали. Вони повнили службу коло молодої пари, коло сьвітлих князїв, сватів і гордоспівних свашеньок.

Дружба увивав ся на „одній нозі“ по сьвітлиці, прогложував, понихав маленьких побратимів до порога, щоб місця стало старшим і живив тих цікавеньких „смичків“ щедрими дарами зі стола весільного, аби здорово кричали „славно“, наколи він дасть знак нагайкою, або хорунжий червоною хоруговкою задзвонить. Писареві принала благая часть: він шив ся між нанашками куховарками коло печі, постійно мав з ними якесь важне діло. Тьфу! ще нині — не знаю чому — пригадує мені він наших теперішніх писарів „видзялових“; знать тріба в них усе ознака писарська, піколи не пережикуть ся; остануть голодними-ненаситними до суду віку. На силу дружба з хорунжим тягли його з двома перами за вухом, на силу при помочи куховарок відривали його від горшків і то в крайній нужді, коли не одному, але всьому боярству велів старшина сват іти в посольстві до дідуня, бабуні або до нанашка Олійника і то не один раз, а три рази по прадідному звичаю, бо вони собі на се заслужили за стілько літ.

Обід скінчив ся, помолили ся. Привели бояри з почетом дідуня й бабуню з кожори при звуках гуслів і тимпанів.

Задзвонив хорунжий хоруговкою, сказав дружба „тихо“ і стало ся тихо, всі нащурили вуха, малі й великі, раді послухати, як то сторонський сват ізза синього верха буде дякувати, та чи все так точнісінько власть, як у нас ведеть ся.

Удав усе дуже гарпо. За столи пребогаті, за страви препишні, за вина, меду солодкі дякував стареньким в імени молодії пари, свашеньок співлюбних і всего весільного збору і бажав, аби ще діждали сина Федора під зелений вінець поблагословити. Слова „весільного збору“ всі підхопили, всім дуже подобало ся, такого величного слова ніхто ще з сватів не говорив доси, і малі повтаряли, аби добре зятимти і колись, як будуть сватами, також так говорити.

І ще не кінець сьому, ще один обряд: виліз один із сватів ізза стола, виїс із двора на голові величавий коровай украшений вінком барвінком, яблочками золотими і різками калинового цвіту, поклав на столі. Вирвадило боярство з такою самою почетом як перше й нанашка Олійника, свата молодії. І йому подякували як сватови-доматорови в імени всего весільного збору за се, що під його мудренням проводом усе ладно, складно відбуло ся і за се приносять йому від молодого князя і від усеї його дружини сей божий дар, сьвятий коровай, та просять до молодії пари в гості

на пропій. Несамовитий нанашко прийняв дар від свата, дякував, кланяв ся сватам і свахам, що трудів не щадили, до шлюбу сьвятого послужили новобрачним, котрим бажає „Многая літа!“

І залунало в сьвітлиці „Славно! славно!“ — проспівали „Многая літа!“ і нанашка свата Олійника з короваєм і з почестями відироваджували до задвірної комори.

Гарно виглядала тітка Оксана з Пилипом за столом. Ще гарнійші видали ся мені обоє, коли велено їм по скінчених обрядах іще скакати через стіл на сьвітлицю. Обоє рівночасно зі стола немов злетіли на землю і гуляли, гуляли тропака, ніг під собою не чули. Одно стало ся не по гадці тітки Косихи: дружка, „мала“ Марина, її пасербиця, лишила ся на столі і аж дружба поміг... Вона також не була погана, тільки дрібонька дуже; за те головку мала, головку! Хоч з десятима нанашками договорила ся. Тітка Косиха твердила, що вона навмисно на столі лишила ся, аби її бояри зісаджували і була-б за се своєму Косови порядно досолила, та якось онимала ся. Стілько миру свого й чужого, а до того така врочиста хвиля, самі дідуньо були би за се скартали.

— Любиш твого нового вуйка Пилипа? — спитала мене тітка Оксана, коли перестала гуляти.

— Дуже люблю! — відповів я. — Його вуса хотів би я мати і з вами йти в присюди, як він.

— Не говори вже йому „він“, тільки „вони“, бо Пилип те пер твій вуйко, чуєш?

— Чую! А ви, тітко, не жалуєте, що з новим вуйком ідете від нас геть далеко?

— На край сьвіта, дитинко, з ним, на край сьвіта... І ти поїдеш з нами, правда?

— Правда...

І стали вибирати ся на сей „край сьвіта“. Я вже сидів на возі на новій скрині, приглядав ся, як в-останнє прощали дідуньо й бабуня тітку Оксану, а нанашко Олійник останньою чаркою бажав князям, сватам і свашенькам чесним щасливої дороги. Повнолиций, всесьвітній сват місяць глядів з гори на преславне боярство, а найпаче озарив „повосочитані Богом чада“ і писаря, що сидів на кони пообсилюваний усякими приладами призначеними для молодой квягвині-господині, сиріч для тітки Оксани Шведихи: снопок нових ложок, вариска, колотівка, пряслиця, кужівка, веретін кілька; цілий оберемок сего біленького знарядя навішав

у неладі на себе, аби потішнійше виглядати. Дружба з хорунжим і підхорунжим поперевишували через плечі терлиці, тріччачки мов рушниці і шили ся з барилчатами коло доматорів, аби не з порожним їхати.

Рушили вози з подвіря, тільки сунули ся, домашні гудакі з нанашком Олійником на чолі відпроваджували нас аж за лісу.

— Щаслива дорога!... З Богом у гаразді! — кликала вся рідня стоячи при лісі.

— Спасибі! Спасибі! Оставайте з Богом! — кликали свати, свахи на возах і хрестились, аби щасливо доїхати домів.

Вози рушили, затиркотіли, я зісунув ся в мить із скрині нанашкам під ноги.

— Го-о-в!... гов! — заговкали свахи. — Стійте, ждїть! Кличте дружбу, хорунжого, кличте боярів, вертайте!

Стали, задержали ся, ждуть.

Зліз старший сват із передньої колісниці, підійшов до сватів, здивований питає:

— Чого „гов“? Чого „ждїть“! Що стало ся? Розвора під вами трїсла? Чи може... гм... гм... гм... та я сам не знаю, що собі гадати!

— А тага?... А маму?... А пропій що-о-о?... Ге е-е?... Не знаєте, що гадати? То гадайте-ж тепер, гадайте! Ой свати... свати... свати! — решетили ся свахи на возі і пекли словом „свати“ свого верховода.

Нанашко сват тепер догадав ся, о що ходило. Здіймив свою шапку, як ведро, перехрестив ся, глянув на місяць, на зорі ясні, трїснув долонею крепко себе по широкій лисині тай каже:

— Правда! правда!... Забув при тім великім, жалісім прощаню з моїм другом Олійником на таке важне діло. Сором великий... Господи прости! на смерть забув!

Стали кликати, свистати за боярами, а про бояр ані слуху, ні диху: пігвали наперед Бог вість як далеко.

Та годі в пригоді упадати духом. Випрягли з воза того найлучшого сватового жеребця, сїв моторний візник на нього і догонив бояр десь геть аж за селом. Напуджені, пожурені вернули всі, бо не знали, о що ходить?

Старший сват пояснив: отця-матір забули просити на пропій. Повчив, як мають просити і як мають кланяти ся і то не раз, тільки по три рази.

Вони сповнили точвісінько приказ нанашка : три рази ходили до хати й три рази вертали на вулицю, і аж тепер було все по закону, аж тепер іще раз перехрестили себе всі хрестом сьвятим і з легким серцем пустили ся в далеку дорогу.

VII.

Їхало ся при місяци, погідним, теплим вечером. Їхало ся своїм питоменим — не знав чому прозваним „польським“ шляхом : вови не похилялись, а по просту лягали раз на право, раз на ліво, або : з рова в рів... з рова в рів... ще задні колеса не викотили ся з одної яруги, а тут передні гоп! у другу ще глубшу, ще гнилійшу, а трясло... трясло... Господи!... аж кишки боліли. Коли-ж прийшло ся з'їжджати з першого Діла в непроглядну глубінь і погамували майже всі четверо, то вже не трясло, лише підмітувало нами мов бараболями, а в однім місці з переднього воза таки на правду вергло нанашка басетника геть десь аж за дорогу в безвісти, порядно вергло! Задрімав, заснав ся був басетник, не держав ся міцно полудрабків, так і кинуло ним „щось“, бодай не приказувало ся та впало каменем у трясцю, — кинуло ним за рів на розлогий корч ліщини, та посадило його на тім корчи мов курку на решеті. Гадали зразу, що він під колесами заднього воза або під кінськими копитами, аж ні... Ну-ж усї в крик :

— Куме басіста!... Куме басіста!...

— Го о-о-ов! — відізвав ся кум басіста за ровом на тім розлогім корчи.

— Та що ви там робите?

— Сиджу!...

— Та яким сьвітом ви там узяли ся?

— От не питайте!... Я сам не знаю як!

І сидів на корчи, сидів доти, доки на силу його не стягнули та не висадили на віз, та не зарили при заденку в сусідстві з баламутом напханим тринною, зарили в сїні тай ще полудрабки в верху ужищем попритягали, аби знов ним не кинуло. Небесному Царю слава й хвала, що на такий корч попало, що тільки внаві і загойдав ся, мов на пружинах, инакше був би певно пожив смерти.

Від сеї хвилі Пилип і дружба Василь їхали верхи коло нашого воза, де сиділа тітка Оксана з старшими свахами, та де побачили калабаню або більшу купу каменя серед дороги, так зараз

кликали на візника, аби вважав добре і поводи держав на тузі. В однім місці серед дороги лучила ся така трясавиця, що жасно стало пускати ся через неї, то-ж оминули її поза рів, в далека оминули; троха їхало ся тоді сьвятою цариною, та Господи прости! ніхто не видів, то й пропало...

Тітка Оксана питала кілька разів, чи не студено, чи вигідно мені під ногами нанашок? Мені було дуже тепло й тісно... Нанашки часом жалували мене й гладили з верха по голові, потішали словами „терпен-спасен“.

— Ади, ади, наші вже за нами... Доганяють нас! — сказала тітка Оксана.

Я підніс ся, став, випростував задубілі ноженята, глядів. Ми як раз попасали в долині над рікою під новим верхом. За нами в темряві в гущавині теркотіли доїжджаючи до нас вози, а над темними челюстями вивоза видніла ся лисица верха, з якого ми в'їхали.

— В гору диви ся, високо... ген-ген на самім шпили пропійці! — вказували нанашки руками.

Я задер голову в гору і над нами десь під самим місяцем побачив віз з дідунем і бабунею. Здавало ся мені, що обоє з кіньми й з возом спадають нам просто на голови.

— Побіжу до них і присяду ся! — сказав я так собі не роздумуючи.

— Сьмій ся, синочку любий, сьмій ся! — толкували нанашки-свахи. — Вони ще мусять із сеї кичери добре насуетити ся і в гору і в долину і через дебри, потоки, заким дістануть ся сюди, де ми тепер стоїмо. Можеш зарити ся в сіно і за прикладом нанашка басістого порядно проспати ся.

Воно й не вадило би мені снити солодко про чмелів за дідуневою стодолюю, але яким сьвітом можна було се зробити? Коли раз сунуло нас усіх і стискало туди до ваденка, як їхало ся до гори, то знов їхало нами туди до сідальвиці, коли ми сдускали з верха, а ніколи не дало нам посидіти на місці.

Не пригадую собі вже, чи на третім, чи мабуть на четвертім Ділі стали бояри з свахами радити ся, куди ліпше: чи з верха в провал до села, чи навправці верхами аж до зимівки князя молодого, а звідтам можна вже і скотити ся в долину на його обору. В провал свахи не потягали: кільканацять разів у самім селі переїздили ріку і в причинку скупати ся поневолі в якій калабани,

се не належало ні до приемностей, ні до весільних обрядів. По-рішили навправці: заждали на пропійців, скритали в тої „нецісарської“ і — а... а... а-а-а... Слава Тобі Христе Боже наш, слава Тобі! — заславословили свахи, коли вози по сухенькім моху, по мягкім, густім афіннику сунули, мов човни по тихім, водянім зеркалі, мов царські колісницї по товстих килимах. То-ж надолужили собі бояри, свахи, надолужили за всю попередню дорогу: поплили веселі пісні до місяця ясного, до „зорів“ красних, до зеленого Бескида, до зеленої верховини, навіть і кум басїста винурив при заденку з сїна голову і — вівкнув собі, вівкнув... раз, а здорово... десь геть-геть у долині по зворах на другім сьвітї довго-предовго відзивало ся й шуміло понад лїсами, мов голос із градової хмари.

Спїви не вмовкали. Вози й тут сунули ся місцями раз у поточину мов по драбинї з поду, раз із поточини мов по углі на під, раз при видку мов у день, раз у хамороди непроглядній як ніч на переїну, але не трясло, а се було найважнїйше, що не трясло і не підмітувало.

З веселими піснями на устах і в радієнім серцем опинили ся свахи й бояри на полонинї рівнесенькій як тік, а просторїй страх! і за день вітроногим не обїдеш. Опинили ся ніби недалеко призначеної мети і нараз наче всі понїмили, перестали спївати.

— Гооов!... Тпррру!... Геєєй... гааа!... А дивїть... дивїть... яке тут покаяє на півперек сьвіта! — крикнув візник на переднїм возї і став, не їде дальше.

Стали й иньші. Злізають по одному нерадо з возів, їдуть, глядять, правда, сьвята правда... Покаяє на півперек сьвіта: дебра, аж лячно в неї заглянути, а там десь у тїй безодни щось кипить, клекотить мов у адї.

— Що се?... Де ми?... Де нас занесло? — питають себе бояри і розбрили ся по полонинї, шукають слїду, шукають Пилипової зимівки, ні!... нема зимівки. Де дїла ся зимівка?... Ось тут... тут... тут була, тут стояла і нема... Їдуть у гору — скали... дворища... їдуть у долину — дебри... потоки... Їдуть туди, їдуть сюди, що за покаяє? Нїякого виходу...

Господи! будь при нас грїшних!... Блуд чїпив ся. В божу, погідну ніч, ясну як день, блуд чїпив ся! Бачуть село, бачуть церков, слухають, як когут той великий у штанах реве на поївщинї, а до хати годї... Блуд чїпив ся!...

Ого! влізають і свахи. Позлазили, йдуть і вони шукати сліду якого. А всі гуртиком, держать ся купочки, як білі гуси по траві бродять. Хоч удають сьміливих, то таки побоюють ся: одна одну попихає незаметно наперед.

— А ось туди видиш у село... А вони кудись за галай сьвіта лаять... Дивіть... дивіть... як тут рівненечко! — говорить старша сваха і шусть! ногами в те „рівненечке“, шусть! у драпаки ожиніві по пахи!

— Йой, Господоньку сьвятий! Йой, Божечку милостивий! А се що?... Пек, пек, пек, запек!... Та яма... пропасть!... Тільки на ліктях дрібочку... паду... геть паду... тягніть, кумунечки... тягніть!...

Тягнуть свахи сваху і самі попутали ся, погрузли в ожиню бильно розстеленім по травах. Ледво-не-ледво затигнули ся при помочи бояр до возів, та хрестять ся з диву: туди йшли рівненечко і то недалеко кілька кроків, а звідтам вернули драпаками. Отто вдали, добру знайшли дорогу!

Старший сват сидів усе ще на возі та дивував, як бояри блудом ходили, потикали ся по ровах. Він мовчав і цілу дорогу до нікого не відзивав ся; обходило його се, що забув у першій хвилі післати бояр, аби просили на прощій родителів, а ще більше обійшло його те, що свахи якось так дивно й неполітично йому се нагадали. То-ж кажу ще раз: мовчав. Аж як нанашки в тих драпаках залебеділи, перший раз його величезна кучма захитала ся на голові, ніби радо притакнула свашиним пригодам.

— А що, свахи?... Роса велика? — смитав напослед, коли нанашки повлазили на віз і дальше розглядав ся по небі, наче не бачив, що коло нього творило ся.

— Злізьте раз, злізьте, то побачите! — відізвали ся свахи громадою. — Мудрувати на возі, то аlé.. Двигніть ся раз, двигніть!... Покажіть штуку!...

— Отже покажу! як Бог сьвятий, що покажу!... Гей!... бояри, сюди до громади!... досить сього блуду нині, лишіть ще троха на потому!

— Та не досить... годі лишити! — кажуть бояри. — Прийдець ся мабуть ждати аж до раня, або вертати на ту „нецісарську“; иньшої ради нема.

— Ждати... вертати... і може ще що! — перебендював сват. — Під лопухом у кропіві один з одним! До суду-віку проводиря

не знайдеш і блуд тебе не відчипить ся. Смотри на сьвіт божий, на небо, на зорі!... Ген-ген колісниця небесна... косарі... а ось та... та... над нами сьвітла... Від неї туди просто рісьта коло сего муравельника: сідайте, гонїть до хати в зажмуреними очима, гадки не майте...

— Ви, нанашку, на правду велите мені їхати коло сего муравельника? — питав візник з переднього воза.

— А ти як гадав, на жарт? — питає сват.

— В оті скали та добрі?

— Які скали, добрі?... Що тобі?... Спиш?...

— Ні, не сплю і сего не зроблю; забийте мене, я туди не поїду і на свою душу нікого не беру.

Нанашкови було сего за много: гулькнув через драбину з воза, присів ся до візника, відібрав поводи і ну-ж у долину, травами як пустить, так коні аж понатягали ся, що могли вискочити, а чесні свашеньки аж пищали:

— Ждїть, куме!... Господь з вами, ждїть!... Станьте, хоч на хвилиночку станьте!... Зліваємо всі!... Станьте!... Йой, погибаємо!... Перед часом погибаємо!... Пресьвята Богородице, спаси нас!... бо тут не гаразд!...

Бояри також гнали за сватом, кликали, аби хоч дрібку здержав коні.

Ні, не ждав сват. Усе „вїо!“ та „вїо!“ „гетьта-вісьта“ гнав у долину такими травами, що тільки коням хребти видно було. І не довго гнав: за три „Отченаші“ й „Богородиці“ заїхав в перепудженими нанашками на подвірє, майже під саму шопу князя молодого.

— А що... показав? — говорив сват свахам і підручного тріпав по рівних клубах. — Ой свахи... свахи... Ладкайте „отвори мати ліску“, ладкайте... Кличте тепер: „Ой свати, свати!“, кличте вдорові!...

Свахи удавали все ще переляканих і ніби не догадували ся, до кого сват пів останні слова. Вони добре розуміли, що то до них піло ся за се, що словом „свати“ дали йому на притик тоді, як забув про пропій. За се він їм і відплатив ся порядно.

Ще й нині не знаю, чи сват нанашко дійсно по звїздах знайшов ся в себе, чи може його одного блуд не чіпив ся, досить, що показав чудасію.

Коли всі пропам'ятали ся і побачили, що вони в молодого на подвірю, так зараз перша мовчазлива сваха-хорунжиха закримітила, в якім місці вони блудили.

— Таже се не муравельник, лише копець, що веліли насипати тамтого року якісь ланцюміри! — сказала, а иньші признавали:

— Так, так, дійсно копець! Правда... правда... В долині напротив зимівки! І ніхто не доглунав ся, нікому не впала така марниця до голови! Та кому мала впасти, кому?... Коли старші сват самі сказали візникови: „їдь по-при той муравельник“, а не „їдь по-при той копець!“

Ну, стало ся, пропало. Господу Богу слава, що в гаразді всі притягнули ся. *(Конець буде).*

НА КАМЕНІ.

АКВАРЕЛЯ

Михайла Коцюбинського.

З одинокої на ціле татарське село каварні дуже добре видно було і море й сірі піски берега. В одчинені вікна й двері на довгу з колонками веранду так і перлась ясна блакить моря, в нескінченість продовжена блакитним небом. Навіть душевне повітря літньої днини приймало м'яккі синяві тони, в яких танули й розпливались контури далеких прибережних гір.

З моря дув вітер. Солона прохолода принаджувала гостей, і вони, замовивши собі каву, тислись до вікон, або сідали на веранді. Навіть хазяїн каварні, кривоногий Мемет, пильно стежучи за потребами гостей, кидав своєму молодшому братови: „Джепар! он каве... бір каве!“*), а сам вихиляв ся в двері, щоб одітхнути вохким холодком та зняти на мить з голови круглу татарську шапочку.

Поки червоний од задухи Джепар роздував у коминку жар та постукував рондельком, щоб вийшов добрий каймак**), Мемет вдивляв ся у море.

— Буде буря! — обізван ся він не обертаючись. — Вітер дужає. Он на човні збірають вітрила!

Татари повернули голови до моря.

На великому чорному баркасі, що, здавало ся, повертав до берега, справді звивали вітрила. Вітер надував їх, і вони виривали ся з рук, як великі білі птахи; чорний човен нахилив ся і ліг боком на блакитні хвилі.

*) Одна кави... дві кави... **) Піна на каві.

— До нас повертає! — обізвав ся Джепар. — Я навіть пізнаю човен — то Грек сіль привіз.

Мемет теж пізнав Греків човен. Для нього це мало вагу, бо oprіч каварні він держав крамничку, також єдину на все село, і був різником. Значить, сіль йому потрібна.

Коли баркас наблизив ся, Мемет покинув каварню і подав ся на берег. Гості поспішили вихилити свої філіжанки і рушили за Меметом. Вони перетяли круглу вузьку вулицю, обігнули мечет і спустились каменистою стежкою до моря. Синє море хвилювалось і кишло на березі піною. Баркас підскакував на місці, хлюпав як риба і не міг пристати до берега. Сивовусий Грек та молодий наймит-Дангалак, стрункий і довгоногий, вибивались із сил налягаючи на весла, однак їм не вдавало ся розігнати човен на береговий пісок. Тоді Грек кинув у море котвицю, а Дангалак почав швидко роззувати ся та закасувати жовті штани вище колін. Татари перемовлялись з берега з Греком. Синя хвиля скипала молоком біля їх ніг, а відтак танула і шишла на піску, тікаючи в море.

— Ти вже готовий, Алі? — крикнув Грек на Дангалака. Замість одповіді Алі перекинув голі ноги через край човна і скочив у воду. Зручним рухом він підхопив у Грека мішок з сіллю, кинув собі на плече і побіг на берег. Його струнка фігура в вузьких жовтих штанах та синій куртці, здоровий засмалений морським вітром вид та червона хустка на голові прегарно одбивались на тлі блакитного моря. Алі скинув на пісок свою ношу і знов скочив у море, занурюючи мокрі рожеві литки в легку й білу, як збитий білок піну, а далі мюючи їх у чистій синій хвилі. Він підбігав до Грека і мусів ловити мент, коли човен опускав ся в рівень з його плечем, щоб зручно було прийняти важкий мішок. Човен бив ся на хвилі і рвав ся з котвиці, як пес із ланцюга, а Алі все бігав од човна на берег і назад. Хвиля здоганяла його та кидала йому під ноги клубки білої піни.

Часом Алі пропускав зручний мент і тоді хапав ся за бік баркаса і піднімав ся разом з ним до гори, мов краб, приліплений до кораблевого облавка.

Татари сходились на берег. Навіть у селі, на плоских дахах осель, з'являли ся, не вважаючи на спеку, Татарки і виглядали звідти, як купки квіток на грядках.

Море де далі втрачало спокій. Чайки знімались із одиноких берегових скель, припадали грудьми до хвилі і плакали над морем. Море потемніло, змінилось. Дрібні хвилі зливались до купи і мов брили зеленкуватого скла непомітно підкрадались до берега, падали на пісок і розбивались на білу піну. Під човном клетотіло, кипіло, шумувало, а він підскакував і плигав, немов ніс ся кудись на білогривих звірях. Грек часто обертав ся назад і з тривогою поглядав на море. Алі прудкійше бігав од човна на берег, весь забризканий піною. Вода при березі починала каламутитись і жовкнути; разом з піском хвиля викидала зо дна моря на берег каміння, і тікаючи назад, волікла їх по дні в таки гуркотом, наче там щось велике скреготало зубами й гарчало. Прибій за якої пів години перескакував уже через каміння, заливав прибережню дорогу і підбирав ся до мішків з сілю. Татари мусіли відступити назад, щоб не замочити капців.

— Мемет! Нурла! Поможіть, люди, а то сіль підмочить! Алі! йди-ж туди! — хрипів Грек.

Татари заворушили ся і поки Грек танцював з човном на хвилях, з нудьгою позираючи на море, сіль опинилась у безпечному місці.

Тим часом море йшло. Монотонний, ритмічний гомін хвиль перейшов у бұханнє. Спочатку глухе, як важке сапаннє, а далі сильне і коротке, як далекий стріл гармати. На небі сірим павутинням снували хмари. Розгойдане море, вже брудне й темне, на скакувало на берег і покривало скелі, по яких потому стікали патьоки брудної з піною води.

— Ге-ге! буде буря! — кричав Мемет до Грека. — Витягай на берег човна!

— Га! що кажеш? — хрипів Грек, намагаючись перекричати шум прибою.

— Човен на берег! — гукнув що сили Нурла. Грек неспокійно закрутив ся і серед бризків і рику хвиль почав розпутувати ланцюг, увязувати мотузє. Алі кинув ся до ланцюга. Татари скидали капці, закочували штани й ставали до помочи. Врешті Грек підняв котвицю і чорний баркас, підхоплений брудною хвилею, що з ніг до голови зміла Татар, посунув до берега. Купка вігнутих і мокрих Татар галасливо витягала з моря, серед клетоту піни, чорний баркас, немов якусь морську потвору або величезного дельфіна.

Та ось баркас ліг на піску. Його привязано до палі. Татари обтріпувались і важили в Греком сіль. Алї помагав, хоч часом, коли хааяїн забалакував ся з покупцями, він нишком позирав на незнайоме село. Сонце стояло вже над горами. По голому сірому виступу скелі ліпились татарські халупки, зложені в дикого каміння, з плоскими земляними покрівлями, одна на одній, як хатки в карт. Без тинів, без воріт, без вулиць. Криві стежки вились по каменистій спадині, щезали на покрівлях і з'являлись десь нивче просто од мурованих сходів. Чорно і голо. Тільки на одній покрівлі росла якимсь чудом тонка шовковиця, а в низу здавалось, що вона розстеляла темну корону на блакиті неба.

За те за селом, у далекій перспективі, одкривав ся чарівний сьвіт. В глибоких долинах, зелених од винограду і повних сизої імлі тіснились кам'яні громади, рожеві од вечірнього сонця, або синіючі густим бором. Круглі лисогори, мов велитенські шатра, кидали од себе чорну тїнь, а далекі шпилі, сизо-блакитні, здавались зубцями застиглих хмар. Сонце часом спускало з-за хмар у імлу, на дно долини, скісні пасма золотих ниток — і вони перетинали рожеві скелі, сині ліси, чорні важкі шатра, та засьвічували вогні на гострих шпильях.

При цій казковій панорамі татарське село здавалось грудю дикого каміння і тільки рядок струнких дівчат, що вертали од „чішме“ *) з високими кухлями на плечах, оживляв кам'яну пустелю.

Край села, у глибокій долині, біг поміж волоських горіхів струмок. Морський прибії спинив його воду, і вона розлилась поміж деревами, одбиваючи в собі їх зелень, барвні халати Татарок та голі тіла дїтвори.

— Алї! — гукнув Грек. — Поможи зейпати сіль!

За ревом моря Алї ледве дочув.

Над берегом висїв солоний туман од дрібних бризків. Каламутне море скаженїло. Вже не хвилі, але буруни вставали на морі, високі, сердиті, з білими гребенями, од яких з луском одривали ся довгі китиці піни і злітали до гори. Буруни йшли невпинно, підбірали під себе зворотні хвилі, перескакували через них і заливали берег, викидаючи на нього дрібний сірий пісок. Скрізь було мокро, поналивано, в берегових ямках лишалась вода.

*) Фонтан.

Раптом Татари почули тріск і рівночасно вода полилась їм у капці. То сильна хвиля підхопила човен і кинула їм на паль. Грек підбіг до човна і охнув: у човні була діра. Він кричав од горя, лаяв ся, плакав — та рев моря покривав його лемент. Доведеть ся витягти човен тай привязати знов. Грек був такий сумний, що хоч запала ніч і Мемет кликав його в каварню, не пішов у село і лишивсь на березі. Мов привиди блукав він в Алї серед водяного пилу, сердитого б́ухання та сильного запаху моря, що проймав їх наскрізь. Місяць давно вже зійшов і перескакував в хмари на хмару; при сьвітлі його берегова смуга біліла од піни, наче вкрита першим пухким снігом. Врешті Алї, зваблений вогнями в селі, намовив Грека зайти в каварню.

Грек розвозив сіль по прибережних кримських селах раз на рік і звичайно боргував. На другий день, щоб не гаяти часу, він наказав Алї лагодити човен, а сам подав ся гірською тропою збирати по селах довги: берегова стежка була затоплена і з боку моря село було одрізане од сьвіта.

Вже в полудня хвиля почала спадати і Алї взяв ся до роботи. Вітер тріпав червону хустинку на голові Дангалака, а він порав ся коло човна та курникав монотонну, як прибій моря, пісню. У відповідний час, як добрий мусульманець, він розстеляв на піску хустинку і ставав на коліна в богомільному спокої. Вечорами він розкладав над морем огонь, варив собі пілав з підмоченого рижу, що лишивсь на баркасі і навіть лагодив ся ночувати при човні, та Мемет покликав його в каварню. Там лиш раз на рік, як найздилі покупці винограду, трудно було здобути місце, а тепер вільно й просторо.

В каварні було затишно. Дженар дрімав коло печі, завішаної блискучою посудиною, а в печі дрімав і попелів вогонь. Коли Мемет будив брата покликом: „каве!“, Дженар здрігав ся, схоплював ся і брав ся за міх, щоб розбудити вогонь. Огонь у печі скалив зуби, пирскав искрами і поблискував по мідяній посуді, а по хаті розходилась запашна пара сьвіжої кави. Під стелею гули мухи. За столами, на широких оббитих китайкою ослонах сиділи Татари; в одному місці грали в кости, в другому — в карти, і скрізь стояли малі філіжанки з чорною кавою. Каварня була серцем села, куди збігались усі інтереси людности, все те, чим жили люди на камені. Там засідали самі значні гості: старий суворий мулла Асан у чалмі й довгому халаті, що мішком висів

на його кістлявому, задубілому тілі. Він був темний і упертий, як віслюк і за це всі його цоважали. Був тут і Нурла — ефенді, багатир, бо мав руду корову, плетену гарбу і пару буйволів, а також заможний „юзбаш“ (сотник), посідач єдиного на ціле село коня. Всі вони були родичі, як і ціла людність того невеличкого, закинутого села, хоч це не заважало їм ділити ся на два ворожі табори. Причина ворожнечі таїлась у невеличкому джерелі, що било з-під скелі і стікало течійкою як раз по середині села, поміж татарськими городами. Тільки ця вода давала життя всьому, що росло на камені, і коли одна половина села спускала її на свої городчики, у другої боліло серце дивитись, як сонце і камінь вялять їм цибулю. Дві найбагатші і найбільше впливові особи в селі мали городи на різних боках течійки — Нурла на правому, юзбаш на лівому. І коли останній спускав воду на свою землю, Нурла ватамовував потік вище, одводив його до себе і давав воду своєму куткови. Це гнівило всіх лівобережних і вони, забуваючи на родинні звязки, боронили право на жите своїй цибулі та розбивали один одному голову. Нурла і юзбаш стояли на чолі ворогуючих партій, хоч юзбашева партія немов переважала, бо на її боці був мулла Асан. Ця ворожнеча помічалась і в каварні: коли прихильники Нурли грали в кости, то юзбашеві з призирством дивились на них і сідали до карт. В одному вороги сходились: усі пили каву. Мемет, що не мав города і як комерсант стояв вище партійних суперечок, усе шкандибав на кривих ногах од Нурли до юзбаша, зацитькував і мирив. Його гладке обличчя і голена голова лисніли, як у облупленого барана, а в хитрих очах, завжди червоних, блискав неспокійний вогник. Він вічно був чимсь заклопотаний, щось вічно розмірковував, пригадував, лічив і раз-у-раз бігав у крамничку, у льох, то знов до гостей. Часом він вибігав з каварні, піднімав лице у верх, до плоскої покрівлі і кликав:

— Фатьме!...

І тоді од стін його дому, що здіймався над каварнею, одділялась мов тїнь завинена в покривало жінка і тихо проходила через покрівлю до самого її краю.

Він кидав їй на верх порожні мішки, або щось наказував різким, скрипучим голосом, коротко і владно, як пан служебці — і тїнь зникала так само непомітно, як і з'являлась.

Алі раз побачив її. Він стояв коло каварні і стежив, як тихо ступали жовті патинки по кам'яних сходах, що єднали Меметову хату з землею, а ясно-зелене „фередже“ складками спадало по стрункій фігурі од голови аж до червоних шараварів. Вона спу-скалась тихо, поволі, несучи в одній руці порожній кухоль, а дру-гою притримуючи фередже так, що тільки великі, довгасті, чорні очі, вимовні як у гірської сарни, міг бачити сторонній. Вона спи-нила очі на Алі, відтак спустила повіки і пройшла далі тихо і спокійно, як єгипетська жриця.

Алі вдало ся, що ті очі пірнули в його серце і він поніс їх з собою.

Над морем, лагодячи човна та курникаючи свої сонні пісні, він дививсь у ті очі. Він бачив їх скрізь: і в прозорій як скло та як скло дзвінкій хвилі, і на гарячому, блискучому до сонця ка-мені. Вони дивились на нього навіть із філіжанки чорної кави. Він частіще поглядав на село і часто бачив на каварні, під оди-ноким деревом, невиразну фігуру жінки, що була звернена до моря, немов шукала своїх очей.

До Алі скоро звикли в селі. Дівчата, проходячи од чішме, ніби ненароком відкривали обличчя, коли стрічались з красуном-Турком, потому паленіли, йшли швидче й шентались поміж себе. Мужській молоді подобалась його весела вдача. Літніми вечорами, такими тихими й сьвіжими, коли зорі висіли над землею, а місяць над морем, Алі виймав свою зурну, привезену з-під Смірни, при-мощував ся під каварнею або де инде і розмовляв з рідним краєм сумними, хапаючими за серце згуками. Зурна скликала молодь, мужську звичайно. Їм зрозуміла була пісня сходу і скоро в тіни кам'яних осель, перетканій блакитним сьвітлом, починалась забава: зурна повторяла один і той самий голос, монотонний, невиразний, безконечний, як пісня цьвіркуна, аж робилось млосно, аж почи-нало під серцем свербіти й запаморочені Татари підхоплювали в такт пісні:

— О-ля-ля... о-на-на...

З одного боку дрімав таємний сьвіт чорних велетнів-гір, з другого лягло долі погідне море й зітхало крізь сон як мала дитина, і тремтіло під місяцем золотою дорогою...

— О-ля-ля... о-на-на...

Ті, що дивились з гори, з своїх кам'яних гнізд, бачили часом простягнену руку, що попадала під промінь місяця, або трем-

тячі у танці плечі і слухали одноманітний, в'їдливі приспів до зурни :

— О-ля-ля... о-на-на...

Фат'ма теж слухала.

Вона була з гір. З далекого гірського села, де жили інші люди, де були свої звичаї, де лишилися подруги. Там не було моря. Прийшов різник, заплатив батькови більше, ніж могли дати свої парубки, й забрав її до себе. Противний, неласкавий, чужий, як усі тут люди, як цей край. Тут нема родини, нема подруг, прихильних людей, це край світа, нема доріг навіть звідси...

— О-ля-ля... о-на-на...

Нема доріг навіть — бо як море розсердить ся, то забирає єдину прибережню тропу... Тут тільки море, скрізь море. В ранці сліпить очи його блакить, у день гоїдаєть ся зелена хвиля, в ночі воно дихає, як слаба людина... В годину дратує своїм спокоєм, в негоду плює на берег і бєть ся і реве як звір і не дає спати... навіть в хату залазить його гострий дух, од якого нудить... Од нього не втічеш, не сховаєш ся... воно скрізь, воно дивить ся на неї... Часом воно дрочить ся : укрить ся білим, як сніг на горах, туманом ; здаєть ся, нема його, щєзло, а під туманом усе таки бєть ся, стогне, вітхає... Ось як тепер, о!...

— Бу-ух!... бу-ух!... бу-ух!...

— О-ля-ля... о-на-на...

...Бєть ся під туманом, як дитина в пелюшках, а потому скидає їх із себе... Лізуть у гору довгі, подерті шматки туману, чіпляють ся до мечету, закутують село, залазять у хату, сїдають на серце, навіть сонця не видно... Та от тепер... от тепер...

— О-ля-ля... о-на-на...

...Тепер вона часто виходить на дах каварні, притуляєть ся до дерева і дивить ся на море... Ні, не моря вона шукає, вона стежить за червоною повязкою на голові чужинця, — немов сподїваєть ся, що побачить його очи — великі, чорні, гарячі, які їй снять ся... Там, на піску, над морем, зацьвіла тепер її любима квітка — гірський крокіс ..

— О-ля-ля... о-на-на...

Зорі висять над землею, місяць над морем...

— Ти вдалеку?

Алі здрігнув ся. Голос ішов зверху, з даху, і Алі підняв туди очи.

Фатьма стояла під деревом, а тінь од нього вкривала Алї.
Він спаленїв і заикнув ся:

— Э...п-під... Смірни... далеко звідси...

— Я з гір.

Мовчанка.

Кров бухала йому до голови, як морська хвиля, а очи поло-
нила Татарка й не пускала од своїх.

— Чого забив ся сюди? Тобі тут сумно?

— Я бідний — ні зірки на небі, ні стебла на землі... за-
робляю...

— Я чула, як ти граєш...

Мовчанка.

— Весело... У нас у горах також весело... мужики, дівчата
веселі... у нас нема моря... А у вас?

— Близько нема.

— Йбхтер?*) І ти не чуєш у хаті, як воно дихає?

— Ні. У нас замість моря пісок... Несе вітер гарячий пісок
і ростуть гори, немов горби верблюжі... У нас...

— Цес!...

Вона наче ненароком висунула зпід фередже білий випеще-
ний вид і поклала з фарбованим нігтем палець на повні, ро-
жеві уста.

Навкруги було безлюдно. Блакитне, як друге небо, дивилось
на них море й лиш біля мечету просунулась якась жіноча постать.

— Ти не боїш ся, ханим**), розмовляти во мною? Що зро-
бить Мемет, як нас побачить?

— Що він схоче...

— Він нас забє, як побачить.

— Як він схоче.

Сонця не було ще видно, хоч деякі шпилі Яйли вже роже-
віли. Темні скелі виглядали понуро, а море лежало в низу під
сірою поволокою сну. Нурла спускав ся з Яйли і сливе біг за
своїми буйводами. Він поспішав ся, йому було так пильно, що він
не помічав навіть, як копиця сьвіжої трави зсувалась із гарби на
спини буйволам і розтрушувалась по дорозі, коли високе колесо,
зачепившись за камінь, підкидало на бігу плетеною гарбою. Чорні

*) Нема. **) Хазяйка, пані.

присадкуваті буйволи, покручуючи мохнатими горбами й лабатиими головами, звернули в селі до свого обійстя, але Нурла опамятав ся, повернув їх у другий бік і зупинив ся аж перед каварнею. Він знав, що Мемет там ночує і шарпнув двері.

— Мемет, Мемет! кель мунда! (йди сюди!)

Мемет заспаний скочив на ноги і протирав очи.

— Мемет! Де Алі? — питає Нурла.

— Алі... Алі... тут десь... і він обвів зором порожні лавки.

— Де Фатьма?

— Фатьма?... Фатьма спить...

— Вони в горах.

Мемет витріщив на Нурлу очи, спокійно перейшов через каварню і виглянув на двір. На дорозі стояли буйволи, засипані травою і перший промінь сонця лягав на море.

Мемет вернув ся до Нурли.

— Чого ти хочеш?

— Ти божевільний... Я тобі кажу, що твоя жінка втікла в Дангалаком, я їх бачив у горах, як повертав із Яйли.

Меметові очи полізли на верх. Дослухавши Нурлу, він одіхнув його, вискочив з хати і коливаючись на своїх кривих ногах поліз по східцях на верх. Він оббіг свої покої і вискочив на дах каварні. Тепер він справді був як божевільний.

— Осма-ан! — крикнув він хриплим голосом, приклавши долоні до рота. — Са-алі! Джепа-ар! Бекір! кель мунда-а! — Він обертав ся на всі сторони і скликав як на пожежу: — Усе-ін! Муста-фа-а-а!

Татари прокидались і з'являлись на плоских покрівлях.

Тим часом Нурла помагав з низу:

— Ас-ан! Маму-ут! Зекерій-а-а! — гукав він не своїм голосом.

Сполох літав над селом, знімав ся в гору, до верхніх хатин, скочував ся в низ, скакав з покрівлі на покрівлю і збирав народ. Червоні фези з'являлись скрізь і кривими та крутими стежками, збігались до каварні.

Нурла поясняв, що стало ся.

Мемет, червоний і непритомний, мовчки поводив по юрбі вибалушеними очима. Врешті він підбіг до краю покрівлі і скочив у низ зручно й легко, як кіт.

Татари гули. Усіх тих родичів, що ще вчора розбивали один одному голови в сварці за воду, єднало тепер почуте образи. Зачеплено було не тільки Меметову честь, але й честь усього роду. Якийсь злидений, мерзений Дангалак, наймит і заволока. Річ нечувана. І коли Мемет виніс із хати довгий ніж, яким різав овець, і блиснувши ним на сонці рішуче застромив за пояс, рід був готовий.

— Веди!

Нурла рушив попереду, за ним, налягаючи на праву ногу, поспішав ся різник і вів за собою довгу низку обурених і завзятих родичів.

Сонце вже показалося і пекло камінь. Татари влизали в гору добре відомою їм стежкою, витягшись у лінію, як кольонка мандруючих мурах. Передні мовчали і тільки з заду рядка сусіди перекидались словами. Нурла виступав з рухами гончого пса, який нюшить уже дичину. Мемет червоний і понурий помітніше шкандибав. Хоч було ще рано, сірі маси каміння нагріли ся вже як черинь печи. По їх голих, випнутих боках, то круглих, як велитенські шатра, то гострих, мов закляті хвилі, стлав ся мясистим листом отруйний молочай, а нище, туди к морю, сповзав поміж синяві груди каміння яро-зелений капорець. Вузенька стежка, ледве помітна, як слід дикого звіря, шезала часом серед кам'яної пустині, або ховалась під виступом скелі. Там було вохко й холодно, і Татари піднімали фези, щоб осявіжити голені голови. Звідти вони знову вступали у піч — розпалену, душну, сіру й залиту сліпучим сонцем. Вони уперто дерлись на гори, подавшись тулубом трохи вперед, погойдуючись злегка на вигнутих дугою татарських ногах, або обминали вузькі й чорні провалля, черкаючись плечем об гострий бік скелі та ставлячи на край безодні ноги в певність гірських мулів. І чим далі вони йшли, чим важче їм було обминати перешкоди, чим сильніше пекло їх зверху сонце а з низу камінь, тим більше завзяте одбивалося на їх червоних, упрілих обличчях, тим сильніше запеклість випирала їм з лоба очи. Дух цих диких, ялових, голих скель, що на ніч умірали, а в день були теплі як тіло, обняв душі покривджених і вони йшли обороняти свою честь і своє право з незломністю суворої Яйли. Вони поспішали ся. Їм треба було перейняти втікачів, поки вони не добрали ся до сусіднього селця Суаку та не втікли морем. Правда, і Алї й Фатьма були тут людьми чужими, не знали

стежок і легко могли запутати ся в їх лябіринті — і на це рахувала погоня. Про те хоч до Суаку лишилось не багато, ніде нікого не було видно. Робилось душно, бо сюди, в гори, не долітав вохкий морський вітер, до якого вони звикли на березі. Коли вони спускались у провалля, або злазили на гору, дрібні колючі камінці сипались їм в під ніг — і це дратувало їх, упрілих, стомлених і лихих: вони не знаходили того, чого шукали, а тим часом кожен із них покинув у селі якусь роботу. Задні трохи припинили ся. За те Мемет поривав ся наперед, в затуманеним зором і головою як у роз'юшеното цапа і шкитильгаючи то виростав, то опадав, як морська хвиля. Вони почали тратити надію. Нурла опізнив ся, це було очевидячки. Про те йшли. Кілька раз золотистий берег Суаку блиснув їм в гори сірим піском й зникав. Раптом Зекерія, один з передніх, сикнув і зупинив ся. Всі озирнулись на нього, а він, не мовлячи ні слова, простяг руку вперед і показав на високий кам'яний ріг, що виступав у море. Там, в-за скелі, на один мент мигнула червона головна повязка і зникла. У всіх закалатало серце, а Мемет стиха рікнув. Вони зирнули ся — їм прийшла до голови одна думка: як би вдало ся вагнати Алі на ріг, то можна взяти його там голіруч. Нурла мав уже плян; він поклав на уста палець і коли всі замовкли, розділив їх на три частини, що мали оточити ріг з трьох сторін; в четвертої скеля стрімко спадала в море. Всі стали обережними, як на влогах, тільки Мемет кипів і рвав ся наперед, просвердлюючи жадним оком скелю. Та ось виткнув ся з-за каміння краєчок зеленого фередже, а за ним злавив на гору, мов виростав із скелі, стрункий Давгалак. Фатьма йшла попереду — зелена, як весняний кущ, а Алі, на своїх довгих ногах, тісно обтягнених жовтими ноговицями, в синій куртці і червоній повязці, високий і гнучкий, як молодий кипарис, здавав ся на тлі неба велитнем. І коли вони стали на вершечку, в прибережніх скель зняв ся табун морських птахів і вкрив блакить моря тремтячою сіткою крил.

Алі очевидячки заблудив ся і радив ся з Фатьмою. Вони з трівогою оглядались на кручу, шукали стежки. Здалеку виднілась спокійна бухта Суаку.

Раптом Фатьма жахнулась і скрикнула. Фередже зсунулось з її голови і впало до долу, а вона з жахом втопила очи у налиті кровю скажені чоловікові баньки, що двились на неї з-за каменя. Алі озирнув ся і в ту-ж мить з усіх сторін ползли на

скелю, чіпляючись руками й ногами за гостре каміння, і Зекерія і Дженар і Мустафа — всі ті, що слухали його музику і пили з ним каву. Вони вже не мовчали; з грудий їх, разом з гарячим віддихом, вилітала хвиля змішаних згуків і йшла на втікачів. Тікати було нікуди. Алї випростував ся, упер ся ногами в камінь, поклав руку на короткий ніж і чекав. Од його вродливого лиця, блідого й гордого, біла відвага молодого орла. Тим часом за ним, над кручею, кидала ся як чайка Фатьма. З одного боку було не-навидне море, з другого — ще більш ненавидний, нестерпучий різник. Вона бачила його побаранілі очі, недобрі сині уста, коротку ногу і гострий різницький ніж, яким він різав овець. Її душа перелинула через гори. Рідне село. Завязані очі. Грають музики і різник веде її звідти над море, як овечку, щоб заколоти. Вона розвучливим рухом закрила очі і втратила рівновагу. Синій халат в жовті півмісяці нахилив ся і зник серед крику сполоханих чайок...

Татари жахнулись: ця проста і несподівана смерть одкинула їх од Алї. Алї не бачив, що стало ся позад нього. Як вовк поводив він навкруги очима, дивуючись, чого вони ждуть. Не вже боять ся? Він бачив перед собою полиск хижих очий, червоні й завзяті обличя, роздуті ніздря й білі зуби — і вся ця хвиля лютої раптом наскочила на нього, як морський прибії. Алї обороняв ся. Він проколов руку Нурлі і дряпнув Османа, та в ту ж хвилю його збили з ніг, і падаючи він бачив, як Мемет підняв над ним ніж і всадив йому між ребра. Мемет колов куди попало, з нестямю смертельно ображеного і з байдужністю різника, хоч груди Алї перестали вже дихати, а гарне обличчя набрало спокою.

Справа була скінчена, честь роду визволена з ганьби. На камені, під ногами, валялось тіло Дангалака, а біля нього стоптане й пошматоване фередже.

Мемет був паний. Він хитав ся на кривих ногах і вимахував руками, його рухи були безглуздими і зайвими. Розіпхнувши цікавих, що товпились над трупом, він ухопив Алї за ногу і поволік. За ним рушили всі. І коли вони йшли назад тими самими стежками, спускаючись у низ та злязачи на гору, розкішна голова Алї, з обличчям Ганімеда, билась об гостре каміння і спливала кровю. Часом вона підскакувала на нерівних місцях, і тоді здавало ся, що Алї в чимсь згоджуєть ся і каже: „Так, так...“

Татари йшли за ним і лаялись.

Коли процесія вступила врешті в село, всі плоскі покрівлі вкрились барвними масами жінок і дітей і виглядали, як сади Семіраміди.

Сотки цікавих очий проводили процесію аж до моря. Там на піску, аж білому од полудневого сонця, стояв похилений трохи чорний баркас, мов викинений в бурю дельфін з пробитим боком. Ніжна блакитна хвиля, чиста й тепла як перса дівчини, кидала на берег мережево піни. Море зливалось з сонцем в радісний усьміх, що досягав аж ген далеко, через татарські оселі, через садки, чорні ліси — до сірих нагрітих громад Яйли.

Все усьміхалось.

Без слів, без наради Татари підняли тіло Алі, поклали його в човен і при тривожних жіночих криках, що неслись із села, з плоских дахів, дружно зіпхнули човен у море. Шурхнув по камінцях човен, плюснула хвиля, загойдав ся на ній баркас і став.

Він стояв, а хвиля гралась навкруги його, плюскала в боки, бризкала піною і по тиху, ледво помітно односила в море.

Алі плив назустріч Фатьмі...

Чернигів. Січень, 1902.

ВІКНА.

НАРИС

Катерини Єриневичевої.

В тих вікнах довго було темно. Як сліпі, старечі зїниці дивились вони в далечінь залиту лїловим повітрєм. Нечулі, мертві плями, що їх безрух і пустка поволокли плїсню вічного смутку. Їх вигляду і днем і нічю не зміняло ніщо, хиба лїсові тїви, що громадами заходили тут холїтатись.

Я бачила малюнки, на яких цілі комплекси барв виключно темних складали ся на образ невипуклий і немов прислонений, а проймаючий тугою й острахом, як усе те, що не піддаєть ся зрозумїню.

Вони незамїтні нічим — сказати-б, позбавлені предметовости — в кожної точки погляду дають фіктивні постати річий і фіктивну скількість вражїнь. Се впрочїм не безпосередні знимки форм, тїлько їх психїчні перекрої.

Моя уява на силу давала їм вид вишукуючи до них живї, органїчні рївнобїжнї.

Вони бувало представлялись менї валом фїордїв, велитнїв, обернених проклятем божим у камїнь. Вони завїшенї над непроглядною масою води, що стоїть у жасстатї гордої наруги, як кожда тайна велика й болюча. Оберненї скалїченими лицями против неба вони, здаєть ся, беруть його на свїдка своєї нечуваної кривди. На них історїя їх бутя, писана слово за словом нагальними приливами води, леґїонами вихрїв, що віки цілі злизували з них живу барву в безконечнїм своїм походї. Історїя божеських болїв і одушевлень, писана знаками похожими на кроваві рани.

Нагробок часу.

І все, коли я приглядала ся таким чи подібним образом, мені силоміць пригадувала ся казка, що колись зворушувала мене. Говорить ся в ній про дівчину-царівну, що шукаючи пропавшого милого прийшла на край великого моря і побачила ліс кам'яних людей. Очи без сьвітла, як вистиглі зорі, обернені в далеку далечінь. Збруї на них іржа їла, а пера на шоломах зотліли від сонячного вогню. А в кожного на груди як на мармуровій плиті писані останні слова, якими вони в такий вечір колись прощали жите.

У одного: Поглянь, Гадасо, як цвите наша любов.

У другого: За тобою черга — час кинути кости.

У третього: Я втомлений, хочу васнути.

Над ними червоною загравою палало вечірнє сонце. І ті слова писані в каміню заливало кровю.

Мабуть годі сказати що небудь докладнійше про малюнки того рода, хіба те одно, що з них сходить на нас тупий утиск і неспокійна туга, а глибокість їх перспектив відбиваєть ся у нас як у бездонній воді — в чимось болючім. І не опускає нас вражінє, що ми посуда, в якій флюїд ідеї, захований у данім образі, знаходить кінцеву свою постать і імя.

Я не могла оперти ся злуді і бачила в тих вікнах ряд образів — прислонених.

Дивилась ними душа опущеного жита, сумна до смерти.

— — — — —
Про що думаєш, дитино? Покинь.

Я мав сеї ночі гарний сон, мамо. Ти вела мене за руку в велику сьвятиню, між чорну купу людей. Я не бачив там таких як я, тільки страшних якихсь старців і похилені жінки. Мені було зимно, лячно і я ледви піднімав очи на високі пульти співаків. У сьвітлі лямпіонів я розпізнавав їх лица — і видались мені шаленими. Мене гвало геть відси, і як би не ти...

Але я в сю мить отямив ся, що се ми обоє ходимо в лісі і слухаємо як шумить: „Величай душе моя...“

Він підніс ся і похилив ся наперед як птах, коли налякаєть ся й думає злетіти. А потому голосом здавленим і чужим прошептав з тиха:

— А прецінь він співає.

Ми глянули перед себе і мабуть в одній хвилі спостерегли на стежці де-не-де прислоненій деревами незнайому жінку. Вона йшла дуже поволи — видавалась утомлена. На ній була дуже довга, біла одежа перепоясана грубим шовковим шнуром. З під білої хустки, легкої як імла, розсипувалось пишне волосся. Лагідні вузли спадали на карк і сьяли глибоким блиском, немов вилиті з бронзу. В одній руці у неї був жмут лісового зілля і цвітів, що ростуть над тихими лиманами рік. Другу руку, з якої всунувся рукав отвертий і широкий, вона піднесла до очей, бажаючи розпізнати щось на безхмарнім обрії.

Се темна стіна лісів по стрімких збочах гір, здавало ся, сходила зо шумом пахучих псалмів у якийсь радісний Ханаан — долину тиші.

Як невдержна юрба народа, що покидає жебрачі пяди землі не оглядаючись за себе ні разу, вони йшли в золотаву передвечірню блідість, що клала на них останні тьморії дня, як чуле і милосерне слово спокою. Незнайома приглядалась довго в сумнім захваті.

Крізь вузкі пальці простерті над чолом плили на її лице золотисті смуги, розщиплені де-не-де на промінє. Жива зелень папоротий і понє рябини повторялись у них слабими відтінками і обливали се одушевлене лице якимсь містичним кольоритом.

Коло неї виспівуючи увихалась дитина. Ясноволоса, в одній сорочечці. Довгою паличкою обдертою з кори вона стинала цестрі головки грибів, розкинені посеред моху. Або підносила з землі якийсь каміньчик срібний і блакитний і з веселим вигукуванем доганяла маму.

Я поглянула з черги на самітний дім. Виходив їм на зустріч цілим рядом відхилених вікон. Мавстат великого спокою і якась людська доброта малювали його красою, якої доси не було на нїм. Уповні дивом бодяки сипали мягкі, рожеві пухи, рознімаючи крилате галузя рухом сонним як зітханє пільги. Вовча ягода заходилась шкарлатним румянцем утіхи — її довгі стебла як королівські скиптри піднімались о голову над усї корчі.

З трепетом зворушеня споглядали сосни зі своїх синїх високостей, подаючи одні одним неймовірні оповісти дня. Чим раз більше ніжіли, ставали безтілесні, немов потонули в нарковї, в якій губить ся чоловік серед ослїпляючого блиску.

А там, останнє вікно було отворене на розстіж. Старожидівський сьвічник, що горів завішений на стелі, відбивавсь на ній цілий чудовим міражем. Як одушевлені думки двигали його кудись у гору ті опалеві явища. На скрізь переняте пречистим сьвітлом вікно палало в вечірній тіни, як перлова мушля.

Того дня сьвіт устав сїрий, як по пожежі. Вже з ранку був смуток хмарного заходу. Кожда галузка прихилилась до землі споловила і хора. На конарах жалісними скаргами повисла чатина. Ні каплі роси не було на травах. Безсонячна спека всверлювалась і пила.

Того дня повітре було гірке як іссоп. Ні один голос не заблукав ся під мій поріг. Навіть ріка, утаєна в зеленій тьмі, замкнула мову.

Дорогою жар видимо ступав по камінях. Малі вижолоблена, кривниці ластівок висохли і покрились пиллом. Усе, що стрічала я по дорозі в той день спраги, мало вигляд тричи пригноблений і проклятий.

Аж над вечір ліс прокинув ся з непритомної задуми і викинув із себе крик дужий, роздертий, як грім. Слідом за ним, при самих відземках дерев зірвались шепоти, зітхання, плач невгамований, і як шум водопаду понеслись в вихром по яругах.

Тяжкі хмари злетіли на самі вершки сосон і бачило ся, що дерева стали велитнями і на струпішілім сьвітлі місяця кладуть пальці — тіни.

Міріяди разів менші вони відбивались на чорнім склі вікна, дріжучи, огидливі, як лиликові крила. В глибині кімнати високо над землею горіли два сьвітла. В золотій млі відтинались остро тонкі обриси старинного сьвічника, а просто під ним видві були на чісь нерухомі, босі малесенькі ноженята. Вони оперті мабуть о жмут пахучого зіля.

При них два вузкі листки проміня здавали ся також нерухомі. Тільки деколи глибокий, перелетний віддих повітря тручав їх тугі контури і тоді вони стулювались з укоса, як уста чісь скривлені терпінєм. Або зівяла галузка ожини висша над усі і ряснійша опадала поволи долів, зачеркаючи зімнятим листєм велике півколесо.

В однім куті кімнати молила захисту сутінь ночі. Припадала до білої стіни і опирала на ній рамена тяжкі з тривоги. Стіна угиналась під тим натиском і одним боком западала ся в землю.

Як чути з тьми і огню йшли ті рухи по шибі вікна і добували з його нутра якісь риси, сліди, спомини...

Смуги сьвяті, дороги сліз пролитих під хрестом землі. Міць даремних поривань — і упадок з висоти духа. Острах очий, виплаканих і немічних, що сидують ся спостерегти і не годні.

— — — — —
 На білій хусті сьвітла висів сей образ умерлий три дні і три ночі.

МИКОЛА ЛЕНАУ.

(У соті роковини його вродин).

У серпні сього року вся Німеччина святкувала соті роковини вродин поета Миколи Ленау, одного з найоригінальнійших німецьких ліриків, а zarazом одного з чільних австро-німецьких поетів з доби перед 1848 роком. У славній трійці Ленау, Грільпарцер, Анастазій Грін — Ленау репрезентує те, що найбільше підходить до сучасности — м'яккість, нервовість, настрої, здібність до мальовання природи, кольоритність та багатство фантазії. При тім він вніс у німецьку поезию крайобраз своєї батьківщини, угорської „пусти“, вніс свіжу мелодію надихану малярською та славянською меланхолією та ритмом циганської музики. Тай на пекучі питання свого часу відкликнув ся Ленау могутнім голосом. У Австрії, пригнобленій поліційно-бюрократичним режимом лиш потаємно могли ширити ся вільподумні поеми Ленау, такі як „Фавст“, „Жіжка“, „Савонароля“ та „Альбігойці“, але на всіх тих поемах лежить печать тодішнього часу; з них голосно говорить дух горячого протесту проти пригніту свободної думки.

Сімя поета походила з пруського Шлеска, з місточка Штрелен, де вже в 16 віці згадуєть ся фамілія Німц, у тодішній ортографії Nimbtz або Niembtz, в числі місцевих патриціїв. В половині 18 віку один із членів тої родини поступає в австрійську службу офіцером; у реєстрах його імя пишуть Nimbsch або Niembesch; його син титулуєть ся вже бароном і підписуєть ся v. Nimtsch. Одинокий син того барона Німча Франц виростав у північній Угорщині, де його батько служив у війську. Він ходив кілька літ до латинської школи в Пряшеві, але пробуваючи в товаристві молодих офіцерів далеко основнійше навчив ся пити, гуляти та грати в карти, ніж латинської мови. В році 1798 він

подав ся до Буди, вступив кадетом до драгонів, та заручив ся рівночасно з Терезою Майґраберівною, сиротою по уряднику скарбовім. Щоб могли оженити ся з нею, він виступив із військової служби, оженив ся 1799 р. против волі родичів і вступив на службу до камерального заряду. В Ліпці над Марошем, куди його перенесено на службу, йому вродилась дочка Маґдалєна, потім друга, а в Чатаді недалеко Темешвару прийшов на світ д. 13 серпня 1802 р. хлопчик, названий при хресті Микола Франц. Від самого вродження його переслідувало нещастє. Його батько розпив ся, марнував усе при картах, а в лютім 1803 р. поїхавши до Темешвару по лікаря для своєї тяжко хорої донечки, замісь до лікаря попав у веселу компанію і програв одного вечера в карти 17.000 ринських. Нещасна жінка при неостиглім іще трупі своєї дитини була змушена підписати скрипт на сю суму, щоб охоронити мужа від тюрми й ганьби. Німбш швидко потім покинув службу, переніс ся в родиню до Буди, покинув тут жінку у тещі, а сам поїхав до Відня ніби то шукати посади, а на ділі проводив час весело в гулянках, поки стало гроший. Вернувши при кінці 1803 р. до Буди, він швидко потім занедужав на сухоти і вмер 23 цвітня 1807 р. Його жінка вийшла 1811 р. у-друге замуж за лікаря Фогеля, що щиро заняв ся дітьми своєї жінки з першого подружя.

Молодий Нікі Німбш фон Штрелєнау ходив до гімназії в Пешті, потім на університет у Відні, студіюючи філософію й математику. Ті студії не дуже цікавили його, він перемінював предмети, тратив літа, перейшов на медицину, а одержавши по своїй бабці невеличкий спадок перебрав ся до Гайдельберґа. Та замісь приготовляти ся тут до докторського екзамену він ввійшов у живі зносини з письменниками т. зв. швабської школи, а за посередництвом Густава Шваба знайшов у штутґардського накладця Котти приміщенє для своїх поезій, які й вийшли в маї 1832 р. і від разу здобули йому славу великого поета. Але вже тоді показував ся виразно фатальний розстрій його владі. Він ніколи не міг зупинити ся на чімсь однім, хитав ся в своїх постановах і хвилі великого духового скуплення та напруженя енергії чергувались з хвилями упадку духа, знесилення та роздразнення. Він задумав виїхати до Америки, надіючись доробити ся там маєткю на кольонізації та збогатити свою фантазію новими величними вражіннями, але ся подорож зруйнувала його маєтково і підкопала його здоровлє. В р. 1833 він вернув

знов до Європи, а в жовтні був уже у Відні. Тут він узяв ся з новим запалом до більших літературних праць. Закинувши розпочату ще перед подорожю драму „Варвара Радивилівна“ він пише „Фавста“, „Савонаролю“, „Жіжку“, „Альбігойців“, „Дон Жуана“. Його психічний стан тимчасом погіршується і 1844 р. він зійшов з ума. В стані цілковитого відіотія він умер у закладі для душевно недужих дня 27 серпня 1850 року. І. Ф.

ІЗ ПОЕЗИЙ МИКОЛИ ЛЕНАУ.

I.

Сьвітить сонце красне
На поля, садки;
Старчина нещасне
Продає квітки.

З рук убогих квітка
Радує за те,
Яко добра звістка
Про тепло сьвяте.

Гірко, весно рання,
Нам тебе стрічать:
Перше привітання
Маєм від старчат.

Так і наше горе,
Випите до дна:
Його переборє
Під кінець весна.

II.

Дощ та буря, вечір гасне...
Треба йти, але куди?
Сумно верби кучеряві
Похилились край води.

Я покинув рід коханий...
Лийтесь, сльози! Де знайти
Такий иньший? Плачуть верби,
Вітер гне очерети.

Ти, голубко сизокрила,
Сяеш промінем одна,
Як зорить крізь верби часом
З неба зіронька ясна.

III.

Соловейки, рожі, пахощі та співи...
О, не завдавайте більш жалю мені ви,
Не вражайте серця: хай у йому тьма
На вік запанує — і глуха й німа!

Бо кобзарь нещасний з вами розпрощав ся,
Бо мені на долю суж один остав ся,
Чорні хмари сунуть наче в осени,
І талан і воля — згинули вони.

Мов зима круг мене завиває люта,
 Душу мою хвору закувала в пута:
 Розгубив надії, що завнав колись,
 Які були сльози — кригою взялись.

Пташенятка, співи, пахощі та квіти...
 Не ворухте думки, — де її подіти?
 Бо ви нагадали, що весна прийшла,
 Але не для мене цвітом зацвіта.

IV.

О краю мій! Прощаючись на віки,
 В останній раз дивлюсь на все сумне.
 Хай раб дурний цілує слід владки,
 Перед деспотом низько спину гне.

Хай пада він до долу перед катом,
 Лякаючись мов звіра віддалік...
 Де скрізь ярмо невольницьке, нема там
 Шуття, та вже не діждеш ся й по вік.

Вперед, вперед! Туди полину в даль я,
 Де сонечко проблимує зі тьми...
 Ти, синє море, затопи провалля,
 Що валягло від давна між людьми!

Пливу в той край, що визволив ся з панства,
 Що як другі безсило не замовк,
 А поборов всі заходи тиранства,
 Осяяний огнем нових думок.

* Переклав

Павло Грабовський.

ПРАВДА.

Виїмки з остатньої повісти Еміля Золя.

I.

Вчора, в середу вечером прибув Марко Фроман, учитель із Жуанвіля, з жінкою Жанвієвою й донечкою Люізою до Майбуа, щоб тут, як що року, провести місяць вакацій у бабки й матери своєї жінки, у пані Діпарк і пані Бертеро, чи то пак у „двох дам“, як їх звали в місточку. Майбуа, повітове місто з 2000 мешканців, було віддалене лише 10 кілометрів від села Жуанвіля і лише шість кілометрів від Бомонта, великого й старого університетського міста.

Серпень почав ся нечуваною спекою. В неділю, в часі роздавання нагород у школі, розгуляла ся страшенна буря; тай остатньої ночі перейшов уливний дощ, а повітре все ще не осьвіжило ся і стояло важко та парно під оловяним небом. Обі дами, що встали о шестій, щоб заздальгидь поспіти на службу божу о семій, сиділи вже в їдальні в партері дожидаючи молодих подругів, та ті мабуть не квапились.

На столі накритім білою цератою стояли вже готові чотири філіжанки, і отсе ввійшла Пеляжі, невеличка рудоволоса служниця з великим носом і тонкими губами, з машинкою до кави в руках. Вона служила вже 20 літ у пані Діпарк і могла дозволити собі дещо.

— Гарно! — воркотіла вона. — Коли кава вистине, то я тому не буду винна.

І воркотячи сердито під носом вернула знов до кухні.

— Але-ж се непросто, — промовила гнівно й пані Діпарк. — Можна-б подумати, що Марко робить се навмисне, щоб ми запізнаювались на богослуженє, кілько раз він тут.

— Може їм буря в ночі не дала спати. Я вже перед тим чула, як вони ходили по кімнаті, — мовила лагодячи пані Бертеро.

Пані Діпарк мала 63 роки. Була се висока особа з дуже ще чорним волосєм, з холодним, правильними зморщками поораним лицем, строгими очима і приказуючим носом. Довгі літа провадила вона на площі сьв. Максентія, напротив катедри в Бомонті торговлю модними товарами „під ангелом хранителем“. Та по наглій смерті мужа, що — говорено — була спричинена банкруцтвом одного католицького банку, вона нарозумила ся на стілько, що спродала склен і маючи коло 6000 франків ренти оселила ся в Майбуа, де в неї був невеличкий домок. Від того часу минуло вже близько 12 літ, а її дочка, пані Бертеро, також повдовівши, швидко й собіж оселила ся тут зі своєю, тоді 11-літньою донечкою Жанвієвою. Нагла смерть зятя причинила старшій дамі нового клопоту. Він був урядником при фінансах; вона нерозумна вірила в його будучину, та отсе він умер у бідности лишивши на її старунок жінку й дитину. Від тоді обі вдови жили в малім, понурім домику без радощів, самітно, віддаючись виключно набожности. Лиш пані Бертеро, висока, темноволоса дама, подібна до матери, з журливим та заляканим поглядом, яку муж ніжно любив, заховала в серці солодкі спомини про той короткий час житєвих радощів і щастя, і по її зівялих губах блукав иноді неясний усьміх безнайдійної туги.

Приятель покійного Бертеро, іменем Сальван, колишній учитель у Бомонті, тоді інспектор початкових шкіл, пізнійше зроблений директором учительської семінарії, висватав Жанвієву, якої був опікуном, за Марка Фромана. Бертеро, вільнодумець, не ходив до церкви, але жінці не боронив ходити, а иноді в ніжній поблажливості й сам відпроваджував її на службу божу. А Сальван, ще більший вільнодумець, що вірив лише в науково доказані правди, в приятельській нерозвазі впровадив Марка в сю побожну родину, не багато турбуючись конфліктами, які могли з сього виринути. Протягом трьох літ від часу свого шлюбу Жанвієва, колись одна в найліпших учениць у Візиток у Бомонті, цілком занята любовю до свого мужа, справді почала чим раз більше заведбувати релігійні обовязки, так що тепер уже й не молила ся.

Пані Діпарк була за се дуже недобра, хоча молода жінка пробуваючи на вакаціях у Майбуа, совісно ходила з бабкою до церкви. Але невмолима старушка, що ніяк не хотіла згодитись на шлюб Жанвієви з Марком, сердилась дуже на нього, закидаючи йому, що відчужив від неї душу її внучки.

— Три чверти на сему! — промовила вона знов, почувши біте годинника на близькій вежі. — Ніяк не поспіємо впоратись на час.

Вона приступила до вікна і гляділа на площу Капуцинів. Малий домок стояв на розі тої площі й церковної вулиці. Він мав лиш один поверх; у партері ліворуч і праворуч від коридора були їдальня й гостинна; кухня й пральня містилися з заду, виходячи на вохке, темне подвір'я; на поверсі були на право два покої пані Бертеро; нарешті під самим дахом, насупроти покоїка Пеляжі були ще дві маленькі клітки, де жила Жанвієва ще малою дівчинкою і де радісно приміщувалася й тепер, коли зі своїм мужем прибувала до Майбуа. Але якаж оловяна тиша, яка вохка сутінь стояла у всіх кімнатах того малого домика! Церковна вулиця, що починала ся біля парохіяльної церкви св. Мартина, була така вузенька, що возом годі було їхати по ній, і вічний сумерк стояв навіть у полудне над старими, занедбанними фасадами її домів і над мостовою з нетесаних кругляків, куди служниці й господині просто виливали помиї з кухонь. А на північ простягалась гола площа Капуцинів, загороджена високим причілком старого монастиря, де жили Капуцини на спілку з „братами християнської школи“: Капуцини обслуговували велику й гарну каплицю, а Боніфратри вдержували дуже многочисленну школу в бокових забудованях монастиря.

Пані Діпарк гляділа коротку хвилю на безлюдну площу, тиху як церква, куди лише нечутними кроками пересувалися побожні, темні постаті, а тільки в певних годинах дня її оживлював рій шкільної дівчорі. Звільна прогомніли удари дзвона в лінивому повітрі, і стара ще з більшою нетерплячкою обернула ся, коли двері відчинились і ввійшла Жанвієва.

— Нарешті! — мовила бабка. — Снідаймож живо. Година вибила вже.

Жанвієва, висока, струнка блондина з препишним волосем і лицем повним житевої охоти та веселости, що його унаслідила від батька, засміяла ся дитинячим сьміхом, який лишив ся їй ще

й на двадцять першім році, і показала блискучі, білі зуби. Та пані Діпарк на ново наморщила чоло, коли побачила, що Жанвієва сама.

— Що, Марко ще не готов?

— Зараз прийде, бабусю; він приведе Люїзу.

Вона обняла матір, що сиділа мовчки, і защебетала, як то весело їй замужній жінці бачити себе знов у домі, де прожила дитячі літа. Старенька, люба площа Капуцинів, де вона знає кожний камінчик і де кожний космик трави мов рідний їй! І поки вона весело щебечучи для заповнення прикрої хвилі стояла при вікні з радісними окликами, побачила, як площею проходили дві знайомі чорні постати.

— А бач, отець Филип і брат Фульгенцій! А вони куди се так рано?

Два сьвященики йшли звільна невеличкою площею і бачилось, заповняли її понурістю своїх ряс під навісом низького, важкого та хмарного неба. О. Филип, мужицького роду, плечистий, з круглим, червоним лицем, випуленими очима, великим ротом та широкими вилицями, чоловік 40-літній, був префектом студій у інституті в Вальмарі, прегарній маєтності Єзуїтів недалеко від Майбуа. Брат Фульгенцій, невеличкий, чорноволосий, сухоробрий чоловік таких самих літ, був зверхником над трьома иньшими братами, що разом із ним держали школу. Говорили, що він був нешлюбним сином одного лікаря психіятра, який і сам умер збожеволівши, і служниці, — нервовий, дразливий чоловік, непосидюча, амбітна голова. Він голосно і з живими рухами переконував про щось свого товариша.

— Сьогодні по полудни роздаватимуть надгороди в школі, — пояснила пані Діпарк, — і о. Филип, щирій прихильник шановних братів, робить їм ту честь і сам роздає надгороди. Він певно вчора прибув сюди з Вальмарі і йде отсе з братом Фульгенцієм, щоб обговорити з ним іще деякі зарядження.

Її слова перервала поява Марка, що нарешті прибув, несучи на руках дволітню Люїзу, яка обхопивши його за шию обома ручками радісно сьміялась та кричала.

— Гоп-гоп-гоп! гоп-гоп-гоп! — кричав Марко входячи. — Ми їдемо залізницею. Швидше вже годі прибути.

Марко Фроман був не так великого росту, як його брати Матвій, Лука й Іван, з вувшим, подовгастим лицем, над яким панувало високе чоло, чоло Фроманів. Та що особливо ціхувало

Його, се були його очи, ясні, лагідні очи, що зазирали аж до дна душі, і тежний, м'який, чарівний голос, що захопував духа й серце. Вуса й рідкі фаворити відслонювали троха повні, але різкі, добрі уста. Як усі сини Пєра й Марії Фроманів учив ся він ремесла — літографії; маючи сімнацять літ він одержав визволенє і прийшов до Бомонта, щоб там докінчити свого образования при великій літографії Папон-Лярош, що майже для всіх шкіл Франції достарчала атласів та шкільних мап. Але тут у нього перемогло замилюванє до вчительства так, що він здав вступний іспит до вчительської семінарії в Бомонті, яку й закінчив, маючи 20 літ, і одержав сьвідощтво дозрілости та кваліфікацію на молодшого вчителя. Здобувши пізнійше ще й цертіфікат здібности на вчителя та ставши дефінітивним учителем у Жуанвілі, він на 27-ому році оженив ся в Жанвієвою, завдяки запомові свого приятеля й опікуна Сальвана, що впровадив його до дому двох дам і щиро радував ся та зворушив ся пишним розцвіттом любови обоїх молодят. І отсе вже три роки жили Марко й Жанвієва в своїм селі, що мало ледво 800 мешканців, не вважаючи на вбожество й обмеженя, не вважаючи на заводові прикрости, жили веселі й щасливі своєю молодогою любовою та обопільним посіданєм.

Пані Діпарк охолодила веселість батька й дитини поважним докором.

— Ну, тай зелізниця! Вона помалійша, ніж почтові фурґони за моїх молодих літ! — мовила вона. — Квапно ся, бо на певно прийдемо вже за пізно.

Вона сіла за стіл і вже наливала молоко до філіжанок. І поки Жанвієва уставлювала високій стільчик малої Люїзи між собою й своєю матірю, мовив Марко весело, ніби звиняючись:

— Я задержав вас, правда? А сьому тільки ви винні, бабусю, бо у вас так чудово спати, серед того спокою, що тут панує.

Пані Діпарк пила каву і не вдовоїла його ніякої відповіді. Лиш пані Бертеро, що спочивала сумовитим поглядом на своїй доньці, щасливій жінці й матери, прояснила лице слабою усьмішкою. І немов мимохить, оглянувши ся звільна довкола сказала тихим голосом:

— Ах так, спокій! Чоловік навіть не чує, що живе на сьвіті.

— А проте, — говорив далі Марко, — чули ми в ночі коло десятої якийсь галас. Жанвієва не могла надивувати ся: на площі Капуцинів нічний галас!

Але сим старанем, сказати щось жартливого, Марко ще гірше попував справу. Бабуня відповіла з ображеною міною :

— Се певно люди йшли з каплиці Капуцинів. Учора вечером о десятій правила ся суплікація до найсвятійшого сакраменту, а шановні брати водили туди тих із своїх учеників, що сего року приймали причастє. Ну, а виходячи з церкви діти троха балакали та сьміяли ся. В усякім разі се ліпше, як ті погані діточі гри без моральности й релігії.

Ніхто не відповідав на се і в кімнаті залягла неприємна тиша, серед якої чути було лише калатанє ложок у філіжанках. Се була стріла на Маркову школу, на його сьвітське навчанє та на ті „погані“ забави. Та Жанвієва кинула на нього благальний погляд і він переміг свою дразливість і обертаючись до пані Бертеро почав швидко знов говорити, оповідав про своє житє в Жуанвілі та про своїх учеників із замилуванєм учителя, що в своїм заводі знаходить жерело вдоволеня й радости.

В тій хвилі тишу пустого, понурого квартала знов перервав голос дзвонів, що звільна, жалібно лунав у душнім повітрі.

— Остатнє дзвоненє! — скрикнула пані Діпарк. — Яж казала, що ми вже не поспіємо!

Вона встала і гонила до поспіху дочку й внучку, що ще не подопивали кави, коли в тім знов увійшла Целяжі, бліда, вся тремтячи, з аркушем газети „Малого Бомонтця“ в руці.

— О пані, то щось страшне, жасне! Рознощик газет говорить...

— Що таке? Говори бо!

Служниця не могла прийти до себе.

— Отсе тільки що... знайдено малого Зефірина, братанка сусіднього вчителя... в його покоїку... замордованого.

— Що? Замордованого?

— Так, пані, задушеного... і в сорочці... і всякі огидности поповнено на ньому...

Всі перелякали ся, навіть пані Діпарк жажнула ся.

— Малий Зефірин, братанок жидівського вчителя Сімона, такий горбатенький, але дуже гарний хлопчик! Він був католик, бідненький, і ходив до школи до Боніфратрів і певно був у церкві вчора в ночи, бо недавно уперве приступав до причастя. Ох лишенько! То вже мабуть є такі родини, що на них тяжить якесь проклятє.

Марко слухав переляканий, одубілий. І нараз промовив пристрасно, забуваючи себе самого :

— Вчителя Сімона я знаю дуже добре. Він лише двома роками старший від мене і разом зо мною був в учительській семінарії. Се ясна голова, ніжне серце, як рідко. Се бідне дитя, того католика-братанка він узяв до себе з милосердя і з рідкою сумлінністю послав його до школи до Боніфратрів. А тепер на тобі, таке страшне нещастє!

Він схопив ся з крісла, тремтячи зі зворушеня.

— Біжу до нього! Мушу побачити, що там сталось, і коли можна, допомогти йому в його турботі.

Але пані Дінарк ледво й слухала його. Вона напаминала паню Бертеро та Жанвієву до поспіху, так що вони ледво встигли повклатати капелюхи, і побігла з ними до церкви. Остатній голос дзвонів прогомонів і душна тиша знов валягла на пустім околі площі Капуцинів. Марко передав малу Люїзу під догляд Пеляжі і також вийшов із дому.

Ново збудована школа в Майбуа, зложена з двох окремих крил, одного для хлопців і одного для дівчат, стояла при площі Республіки, насупроти також нового і в тім самім стилю збудованого ратуша. Оба будинки, блискучо білі, якими гордилося ціле місточко, розділені були один від одного головною вулицею, що йшла поперек площі і виходила одним кінцем на гостинець, що вів до Бомонта, а другим до Жуанвіля. Ся вулиця, при якій троха далі в низу стояла також парохіяльна церков сьв. Мартина, була головною артерією комунікації та торгівлі в місточку і весь день оживлювалась численними возами та пішоходами. Але за школою панувала самота й тиша, і між плитами тротуара виростала трава. Бокова вуличка, при якій стояли лише плебанія та торгівля папером пань Мільом, вела з сього тихого кута площі Республіки на площу Капуцинів. От тим то Марко за кілька хвиль ходу був уже на місці.

Оба подвіря шкільного будинка припирали до бокової вулички, відділені одно від одного двома вузкими огородцями, в яких один був призначений для вчителя, а другий для вчительки. В партері того крила, де була хлопяча школа, зумів Сімон відділити одну кімнатку, в якій і помістив малого Зефірина. Хлопчик був братанком його жінки Рашелі, з дому Леманівни, а внуком убогого жидівського кравця Лемана, що разом зі своєю жінкою жив у нуж-

деннім домику при вулиці Крутій, найнужденнійшій вулиці в цілім Майбуа. Батько, Данієль Леман, десятьма роками старший від своєї сестри Рашелі, з фаху механік, оженив ся був з любови з католичкою, сиротою Марією Прініє, що була вихована монахинями а потім стала кравчиною. Молодята любили ся дуже сердечно, а коли народив ся малий Зефірин, його не хрестили і виховували без ніякої релігії, бо батько й мати з делікатности не хотіли присвоювати його жадне своєму Богу. Але по шістьох літах Данієля постигла страшна смерть: колесо машини вхопило його й потрощило перед очима жінки, що як раз принесла була йому полуденок. Пригноблена сим страшним ударом, віпхнена назад у погляди своїх дитячих літ Марія бачила в своєму нещастю кару божу за те, що вийшла за муж за Жида, дала хлопчика охрестити і віддала його в школу Боніфратрам. Та в тім часі показало ся і виступало у хлопця чим раз більше дідичне каліцтво: він згорбав; і мати, що надармо боролася зі своїм серцем, яке не покидало ся споминів про коханого мужа, бачила в тім нову, невмолимую кару божу за свій гріх. Журба, ненастанна таємна боротьба в її душі, надсильна праця звалили її нарешті з ніг і вона вмерла, коли Зефіринови було 11 літ і він приготував ся до першого причастя. Тоді Сімон, хоч сам бідний, узяв хлопця до себе, щоб він не був тягаром родичів його жінки, і в своїй доброті та толеранції вдоволяв ся тим, що давав йому удержане, дозволяючи йому приступати до причастя і ходити далі до школи Боніфратрів.

Кімнатка, в якій жив Зефірин, перед тим комірка, що була приладжена для нього бідненько, але чисто, мала лиш одно вікно, мало що висше як мостова сумежної вулиці; воно виходило на найвідлюднійший кут площі за школою. І коли того рана Міньо, молодший учитель, що жив на першій поверсі, коло семої години еходив у низ, побачив, що вікно було відчинене на розстіж. Міньо, селянський син, вступив до вчительської семінарії в Бомонті так само, як був би вступив до духовної семінарії, по просту лиш на те, щоб уникнути важкої селянської праці. Він був білявий, з коротко обстриженим волоссям і з широким, вісповатим лицем, що надавало йому прикрий вираз; та в сути був се незлий чоловік, навіть добродушний, лиш усе дбалий про те, щоб не зашкодити своїй карієрі. Хоч мав 25 літ, він не квапив ся женити ся, але зволікав із сею як і зі всякою иншою справою, готов ухопити всяку нагоду, яку наверне йому доля. Пристрасний риболов, він уживав тих перших

вакаційних днів на те, щоб ловити рибу в Вервіллі, річці, що перепливала по за фабриками Майбуа, і власне в блюзі й соломянім капелюсі, з вудкою на рамени вибрав ся був іти з дому. Та тут здивувало його широко отворене вікно Зефіринове, хоча хлопець звичайно вставав дуже вчасно, і він підійшов та зазирнув до кімнатки.

Та заледво вчинив се, задеревів з переляку і крикнув:

— Мій Боже! Бідна дитина! Мій Боже, мій Боже, а се що таке? Якеж страшне нещастє!

В малій кімнатці, оббитій ясними тапетами, панував іще спокій, тиха атмосфера щасливого дитинства. На столі стояла мальована статуетка пресвятої Діви, обік лежали книжки, кілька образків святих, усе чистенько покладане в порядку. Мале біле ліжко було нетикане, хлопчик іще не лягав спати. На помості лежало лиш одно перевернене крісло. А обік нього, на ліжнику лежало худеньке тіло бідного малого Зефірина, в сорочці, з посинілим лицем, із слідами проклятої руки вбійці на шиї, за яку його задушено. Роздерта сорочка відслонювала також хребетний стовп, його каліцтво, видне тим виразнійше, що ліве рамя було заложене до гори по за голову. І не вважаючи на синяву трупячу блідість вказувало те личко ще всю свою принадну красоту. Се була правдива головка ангела, з білявим, кучерявим волосем, що обрамовувало ніжне дівоче личко з синіми очима, тонким носом і прегарними дрібними устами, що при усміху творили ямочки на щоках.

Поражений страхом та переляком Міньо не міг нічого сказати крім окриків:

— Мій Боже! мій Боже! Страшенно, страшенно! Гей, на поміч! Чи нема там нікого?

Панна Рузер, учителька, почула крик і надбігла. Вона вчасним ранком вийшла була в огородець, щоб глянути на свою салату, що гарно росла від уливних дощів. Вона мала 32 роки, була висока й статна, але не гарна, з рудавим волосем, круглим, пестругльоватим лицем, великими сірими очима, блідими губами й острим носом, що свідчив про її жоретку, хитру й зажерливу вдачу. Хоч не дуже принадна, вона була, як говорено, на добрій стопі з інспектором елементарних шкіл, красавцем Морезеном, і се причинялось їй до авансу. Зрештою була вона дуже покірна міському парохви аббе Кандієнови, а також Капуцинам і Боніфратрам і особисто водила своїх учениць на катехізацію та на релігійні

вправи. Коли побачила страховище, розсипалась і вона окриками переполоху.

— Господоньку сьвятий, змилуй ся над нами! Сеж убійство, душоубство! Ай Господоньку милосерний!

Та коли Міньо кинув ся крізь вікно влізти до покою, вона вупинила його.

— Ні, ні, не лїзьте! Треба вперед оглянутись, покликати людей.

Коли панна Рузер оглянулась за підмогою, побачила о. Филипа і брата Фульгенція, що надходячи з площі Капуцинів, де Жанвієва й обі дами бачили їх у переході, власне виходили з вузької вулички. Вона підняла руки до неба, немов сам Бог отсе з'явив ся їй.

— О, шановний панотче, шановний брате, ходіть швидко, швидко, тут лихо скоїлось!

Оба духовні надбігли і аж дрогнули побачивши страховину. Енергічний і розумний отець Филип стояв німо, а вразливий брат розсипав ся пристрасними окриками.

— Ах, бідна дитина! Що за огидний злочин! Така тиха, добра дитина, найліпший з усіх наших учеників, і такий побожний, такий горячий у релігії. Але годі-ж нам стояти тут на дворі, мусимо поглянути, як се там стало ся.

Панна Рузер не сміла вже тепер вупиняти їх, і брат улів до кімнати вікном; за ним уліз також отець Филип, який побачивши обік трупа клубок паперу підняв його зараз. Учителька лишила ся на дворі, більше з обережності, ніж зо страху, і хвилию задержала ще й Міньота. Що могли собі дозволити слуги божі, се було може недоводене для простих учителів. І ось поки брат з новими окриками сильного зворушення нахилив ся над непорушним тілом, не доторкаючись його, розвинув о. Филип, усе ще не кажучи ані слова, зімнятий у клубок папір і, бачилось, уважно придивляв ся йому. При тім він обернув ся до вікна плечима, так що видно було рухи його ліктів, але не видно паперу, а тільки чути було його шелест. Се тревало пару секунд. Тимчасом Міньо вскочив також до кімнати і побачив, що клубок складав ся з газети, а разом з нею був зімнятий ще вузький поясок білого паперу.

— А се що?

Єзуїт глянув на вчителя і мовив спокійно своїм низьким, повільним голосом:

— Вчорашнє число „Малого Бомонця“, з 2 серпня, і дивним способом змінятий з ним отсей взірець до писання. Адіть, о!

Він мусів показати папір, бо Міньо вже перед тим бачив його. Він держав його в своїх грубих пальцях, так що видно було лише слова „Любіть ся між собою“, виписані гарною англійською каліграфією. Папір був подіравлений і забруканий. Вчитель ледво встиг кинути на нього оком, коли біля вікна почули ся нові окрики перестрахи.

Се власне надійшов Марко, і від бідної замордованої дитини наповнив його жахом і гнівом. Не слухаючи оповідання вчительки він ускочив також вікном до кімнати. Присутність двох духовних була для нього несподіванкою, та від Міньота він учув, що він і панна Рузер прикликали їх, власне як у хвилі відкриття злочину переходили вулицею.

— Не рушайте нічого, не змінюйте нічого! — крикнув Марко. — Треба зараз повідомити бурмістра й поліцію.

Тимчасом з надвору збігло ся ще кілька людей, а один парубок побіг зараз покликати урядників. Марко тимчасом озирав ся далі по кімнаті. Над маленьким трупом бачив брата Фульгенція, переможеного співчутєм, з заплаканими очима, як нервовий чоловік, що в сильних зворушеннях тратить власть над собою. Марка вхопили за серце ті знаки зворушення, бо й його душа була збентежена до дна при виді сповненого тут огидного злочину. Ледво свідомо для нього самого в його душі ворухнулось якесь прочутє, що пізнійше мало скріплене вернути ся знов. Але в тій хвилі щезла ся перелетна думка, і він бачив лиш о. Филипа, що зворушений але спокійний усе ще держав у руці число газети та каліграфічний взірець. На хвилю Єзуїт обернув ся, немов бажаючи заглянути під ліжку, а потім знов поступив наперед.

— Адіть, о! — промовив він не питаний, показуючи оба папери, — се я знайшов на помості, зміняйте в клубок. Очевидно вбійця силкував ся заткнути дитині сей клубок у рот, а коли йому се не вдало ся, задусив її. Бачите, сей взірець забруканий слиною і подіравлений зубами дитини. Правда, пане Міньо, клубок лежав ось тут, коло ноги стола? Ви-ж бачили його?

— А так, — мовив учитель, — я зараз завважав його. І він наблизив ся, щоб іще раз оглянути взірець, та на диво собі побачив, що правий рожок папірця був відірваний. Він не пригадував собі, щоб бачив той відірваний рожок уперед, коли Єзуїт

уперве показував йому сей папірець. Певно сей ріг був тоді закритий його грубими пальцями, що держали сей вувкий папір. Він і сам не знав докладно, як воно було, ся незначна обставина якось затерла ся в його памяти і докладно про се він уже не міг би був сказати.

Тимчасом Марко взяв папір до рук і приглянув ся йому уважно.

— Ах, так! Сліди зубів видно. На жаль, сей папір дасть нам мало вказівок, бо такі літографовані взірці каліграфії продають по всіх склепах; вони неособисті. Та гов! тут у низу видно щось мов ініціали, посплітаві букви, але не зовсім читкі.

О. Филип нахилив ся без поспіху.

— Думаєте, що се ініціали? Мені здаєть ся, що се пляма від чорнила, на пів замазана слиною та слідом зуба тут обік.

— Пляма від чорнила? Ні! Се справді ініціали, та на жаль замазані й нечиткі.

Потім побачив, що ріжок був віддертий.

— А тут на горі бракує ріжка. Певно також зубами віддертий. Чи ви не знайшли того шматочка?

О. Филип відповів, що не шукав за ним. Він знов розвернув число газети й обдивив його докладно, а Міньо тимчасом шукав по помості. Не знайдено нічого. Зрештою не привязувано до сього ніякої ваги. Марко згоджував ся з духовними на те, що вбійця вразу пробував заглушити крики хлопця втискаючи йому клубок паперу в рот, а потім переляканий задусив його. Дивною й незвичайною появою був каліграфічний взірець, зімнятий разом з числом газети. Число газети „Малий Бомонтець“, се було зовсім зрозуміле, се всякий міг мати в кишені. Але сей взірець, відки він узяв ся, як він знайшов ся тут, зімнятий і здушений у клубок, немов зліпнений до купи в аркушем газети? Всякі припущеня були тут можливі, і се вже було завдане суду при помочи слідства винайти правду.

Марко почув у страшній пітьмі тої драми подув нещастя над собою, немов якась ніч повна страховищ нараз почала насувати ся.

— Демон вилазить із своєї темної ями, — проворкотів він мимовільно.

Тимчасом купа людей перед вікном іще побільшила ся; між иньшими прибігли також обі пані Мільом, властительки близького

паперового склепу. Пані Александрова Мільом, висока блондина з лагідним виразом лица, і пані Едвардова Мільом, також статна, але brunетка й енергічна, були зворушені тим більше, що Віктор, синок остаточної, також ходив до школи до Боніфратрів, а Себастиєн, син першої, був учеником Сімона. Вони цікаво слухали оповідання панни Рузер, що посеред групи розповідала всі звісні їй деталі, поки люди ждали приходу бурмістра та жандармів.

— Вчора вечером була я в каплиці Капуцинів на суплікації до сьвятого сакраменту; так було гарно, так піднесло! І малий Зефірин також був із дітьми, що сього року уперве приступали до причастя. Аж серце радувалось дивлячись на нього! Виглядав мов ангелик.

— Мій син Віктор не був на суплікації; йому ще лиш дев'ять літ, — мовила пані Едвардова. — Але чи-ж Зефірин ходив сам? Чи ніхто не проводив його до дому?

— О, сеж лише пару кроків відси до каплиці, — мовила вчителька. — Брат Горжія мав поручене відводити дітей, що живуть далше і яких родичі не могли бути в церкві. А що до Зефірина, то пані Сімонова просила мене вважати на нього, і я привела його до дому. Він був дуже веселий, відчинив віконниці, що полишив був лише приперті, і вліз вікном до кімнати, ще й крикнув сміючись голосно, що се простійша й вигіднійша дорога. Я ще потім постояла хвилю, поки він засьвітив сьвічку.

Марко, що вийшов був із кімнати, слухав уважно сього оповідання.

— А котра то була година? — запитав.

— Рівно десята, — відповіла панна Рузер. — Власне годинник на вежі сьв. Мартина вибив десяту.

Дрож пробігла по всіх. Се оповідане, як бідний хлопчина весело вскочив вікном до кімнати, в якій мав знайти таку страшну смерть, ухопило всіх за серце. А пані Александрова лагідним тоном висловила думку, що виринула була у многих:

— Се було необережно лишати саму дитину почувати в такий на відруч положенім покою та ще й з таким низьким вікном. Треба було відай вікно закратувати.

— Він усе замикав віконниці, — мовила панна Рузер.

— А вчора замкнув, поки ви були тут? — запитав знов Марко.

— Ні, не можу сказати сього. Коли я лишила його, щоб іти до дому, він власне засьвітив був сьвічку і порядкував

образки святих на своїм столику, а вікно стояло на розстіж отворене.

— Пан Сімон часто журив ся тим вікном, — докинув і від себе молодший учитель Міньо, — і рад був перенести хлопця десь до иньшої кімнати. Він усе доконче поручав йому замикати віконниці. Але здаєть ся, що хлопчина не все сповняв те порученє.

І духовні тимчасом повиходили з кімнати. О. Филип, поклавши газету і вірець каліграфії на столі, не мовив ані слова, а тільки придивляв ся та прислухував ся і з особливою увагою слідив за кожним словом, кожним рухом Марковим, а брат Фульгенцій не переставав розсипати ся жалібними промовами. Нарешті промовив Єзуїт, що, бачилось, хотів вичитати щось із очий молодого вчителя:

— То ви думаєте, що се міг зробити якийсь нічний волоцюга, що бачучи хлопця самого вліз вікном?

Марко захопив ся не висловлювати ніякої догадки.

— О, я не думаю нічого, се вже річ суду, шукати та вийти винуватого. А в тім — ліжко не рушане, а хлопець був у самій сорочці, значить, очевидно збирав ся йти спати. Се веліло би догадувати ся, що злочину доконано зараз по десятій. Візьмім так, що хлопець іще чверть години, а що найбільше пів години забавляв ся образками. Тоді бачучи, що хтось чужий влізає до нього, був би мусів кричати і хтось мусів би чути його. Ви, панно, не чули нічого?

— А, нічогісїнько! — відповіла вчителька. — Коло пів до одинацяті я лягла спати. Скрізь довкола було тихо й спокійно. Потім аж коло першої наслідком бурі я пробудила ся.

— Свїчка лиш троха надпалена, — мовив далі Міньо. — Значить, очевидно вбійник загасив її, заким назад виліз вікном. А вікно лишив зовсім відчинене, так як його застав.

По тім ствердженю, що, бачилось, підпирало здогад про нічного волоцюгу, який кидає ся на свою жертву й дусить її, настала коротка мовчанка серед малої купки людей, що тремтячи та пригноблені стояли тут разом. Ніхто не хотів висловити якийсь догад, кожний гнув у собі свої думки про всякі неймовірні та неможливі випадки. Бурмістра й жандармів усе ще не було. Нарешті о. Филип запитав:

— А пан Сімон хіба виїхав куди?

Ще зовсім оголошений своїм зворушенем ізза страшної події Мінью видивив ся на нього. Марко відповів замість нього зачудований:

— Сімон певнісінько дома. Чи ж йому не дано знати?

— Їй Богу, ні! — скрикнув Мінью. — Я зовсім стратив голову. Пан Сімон учора був на банкеті в Бомонті, але певно вернув іще в ночі. Його жінка троха нездорова. Певно вони сплять іще.

Було вже пів до осьмої, але набовдурене небо було таке понуре, так важко нависло хмарами, що в тім закамарку вулиці видавало ся, що ще стоїть сїрий досвїток. Молодший учитель не гаючись побіг до Сімона. „Гарне пробудженє, — думав він, — приємну новину маю принести своєму зверхникови!“

Сімон був сином незаможного Жида годинникаря в Бомонті; у нього був брат Давід, трьома роками старший від нього. Сімови було несповна 15 а Давідови 18 літ, коли їх батько, зубожілий через процеси, вмер нагло від нервового пораженя. По трьох роках умерла також їх мати в великій бідности. Давід, старший син, пішов у жовняри, а Сімон записав ся до вчительської семінарії, яку й скінчив із дуже добримм сьвідоцтвами. Потім був десять літ молодшим учителем у Дербекурі, сусіднім більшим місточку. Тут, маючи 26 літ оженив ся з любови з Рашелею Леманівною, дочкою вбогого кравця на Крутій вулиці, що в Майбуа мав досить богато замовників. Вона була незвичайно вродлива, високого росту, з важким, чорним волосем і чудовими оксамитними очима, а її чоловік окружав її любовю близькою до обожаня. З їх подружя було у них двоє дїтий, Йосиф чотиролїток і Сара, дволїтня дівчинка. Здавши екзамен на вчителя Сімон — рідкий приклад швидкого авансу, був іменованій на 32 році житя старшим учителем у Майбуа, де пробував отсе вже два роки.

Марко не дуже любив Жидів, наслідком від віків унаслідженої антипатії, над якої причиною доси, не вважаючи на велике вільнодумство свого ума, ні разу ще не задумував ся. Та про те в Сімоном він був на „ти“ і приятелював із ним ще від коли оба були товаришами в семінарії. Він уважав його чоловіком дуже інтелігентним, дуже добрим учителем, з усеї душі відданим обовязкам свого фаху. Та при тім він добачував у ньому надмірний педантизм, привязанє до букви, рабську покїрність приписам та дісциплїні і вічне побоюванє, щоб не наразити ся зверх-

никам, „не бути зле записаним“. В тім пізнавав Марко застрахане та пригноблене його раси, наслідок довговікових переслідувань, що виявляв ся в душі народа ненастанним страхом перед кривдою й насиллями. При тім Сімон мав певну підставу до побоювань, бо його іменоване в Майбуа, малім, клерикальнім містечку, де була школа Боніфратрів і впливовий монастирь Капуцинів, викликало майже скандал. Його жидівське походжене вибачали йому лише завдяки його бездоганному поведженю та його горячому патріотизмови, що виявляв себе часто вітхненими славословіями на уоружену Францію, яку він уявляв собі переможною володаркою всього сьвіта.

І ось прибіг Сімон у супроводі Міньота. Низький, худий і жилавий, в коротко обстриженим рудавим волосем і рідкою борідкою, він мав синії, лагідні очи, тонкі уста і острый, горбатий ніс своєї породи; та взагалі лице з млявими рисами і троха хоровитою краскою не робило приємного вражіня. Він був так поражений страшною подією, що робив вражіне пьяного: він хитав ся і булькотів щось невиразно, його руки трясли ся сильно.

— Чи-ж се можливе, Боже небесний? Таке здичіне, така нелюдність!

Коли надійшов проти вікна, зупинив ся поражений, вперши очи в маленького трупа, тремтячи всім тілом. Всі присутні — оба духовні, торговки папером, учителька гляділи на нього мовчки, дивуючись, чому він не плаче.

Нарешті Марко зворушений до дна душі приступив до нього, взяв його за руки, обняв його щиро.

— Кріпись, любий друже, кріпись! Мусиш зібрати всю силу! Не слухаючи його Сімон нараз обернув ся до Міньота.

— Прошу вас дуже, Міньо, підіть до моєї жінки. Не хочу, щоб вона бачила се. Вона дуже любила свого братанка, та вона занадто хора й слаба, щоб могла знести сей страшний вид.

І коли молодий чоловік віддалив ся, він промовив на ново вломаним голосом:

— Ах, що за пробуджене! Виємково ми заспали троха довше. Моя бідна Рашеля спала, а щоб не будити її, лежав і я ще і снував усякі вакаційні пляни... В ночі прибувши до дому я було розбудив її; тут іще й буря додала їй страху і вона до третьої години досьвіта не могла заснути.

— А коли ти прибув до дому? — запитав Марко.

— Саме 20 минут перед північю. Жінка запитала мене, яка година і я поглянув на годинник.

Панна Рузер промовила з зачудуванем:

— Але-ж о тій порі не приходить сюди ніякий поїзд.

— Я не приїхав залізницею, — відповів Сімон. — Банкет протягнув ся так довго, що я запізнив той поїзд, що відходить о 10-тій 30 минут, і наважив ся пройти тих 6 кілометрів пішки, не маючи терпцю ждати на північний поїзд. Я дуже квапив ся турбуючись жінчиним здоровлєм.

О. Филип усе ще стояв спокійний і мовчазливий. Але брат Фульгенцій не міг здержати себе, щоб не завдати деяких питань.

— Двацять минут перед північю? В таким разі злочин певне був уже давно сповнений. І ви нічого не бачили, нічого не чули?

— Зовсім нічого. На площі не було ані живого духа, буря вже надтягала здалека. Я прийшов до дому, не стрітивши ані душі людської, і весь дім лежав у найглубшій спокою.

— А хіба-ж ви не подумали заглянути, чи бідний Зефірин вернув із каплиці і чи спить? Хіба ви не заглядали до нього кожного вечера?

— Ні. Бідний хлопчик був уже дуже самостійний і мав свою волю, а ми лишали йому як мога більше свободи. А при тім скрізь було так спокійно й тихо, і мені ані в голову не шибнула думка переривати йому сон. Я пішов просто до своєї кімнати, як мога стараючись робити як найменше шуму. Я поцілував своїх заспаних дітей і ляг зараз до ліжка, ще хвилю побалакавши з жінкою, яку на радість я застав значно здоровішою.

О. Филип потакуючи кивнув головою і перервав нарешті мовчанку.

— Так, так, усе се дуже натуральне, — промовив.

Усі присутні, бачилось, були тої самої думки, і припущене, що якийсь нічний волоцюга коло пів до 11-ої допустив ся злочину, а потім утік вікном, яким уліз уперед, набирало чим раз більше ймовірности. Сімонове оповідане потверджувало те, що говорили Міньо і панна Рузер. А обі пані Мільом пригадували собі навіть, що коли ніч западала, бачили якогось підозреного чоловіка, який волочив ся по площі.

— Так багато лихих людей волочить ся по вулицях! — мовив Єзуїт. — Надіймо ся, що поліція винайде вбійцю, хоч її завдане в усякім разі буде не легке.

Тільки в Марковій душі бунтувало ся щось против того припущення про якогось невідомого волоцюгу, що буцім то кинув ся на хлопчину, хоча він перший напав був на сю думку. Але чим далі, тим яснійше він почував її неймовірність. Чи не слід би радше допустити, що той хтось був знайомий хлопцеві, що говорив із ним зразу ласкаво і збудив у ньому повне довіре? Але се було таке неясне, що Марко, бачивши се все одну хвилю перед собою немов осьвічене блискавкою, зараз потім опинив ся знов у п'ятні, в непевности суперечних догадів. Він задоволив ся тим, що спокійно промовив до Сімона:

— Всі свідощтва згідні, правда швидко виявить ся.

В кінці, майже рівночасно з поворотом Міньота, що наклонив паню Сімонову не виходити з покою, надійшов бурмістр Дарра в супроводі трьох жандармів. Дарра, підприємець-будівничий, що дорабляв ся великого маєтку, був сильно збудований мужчина, 42-літній, з круглим лицем здорової краски, коротко обстриженим бльонд волосем, гладко обголений. Поперед усього він звелів позамикати віконниці і поставив перед ними двох жандармів; третій пішов до середини дому, щоб пильнувати дверей, защеплених лише на клямку. Зефірин не замикав їх ніколи. Від тепер ніхто не сьмів на місці злочину нічого рушати, ані навіть підходити до нього близько. Дарра в першій хвилі зателеграфував до властей до Бомонта, і отсе ждав судової комісії, яка без сумніву прибуде найблизшим поїздом. О. Филип і брат Фульгенцій нагадали, що їх іще ждуть різні орудки для пополуднішної роздачі надгород; тому Дарра порадив їм поспішитись і як найшвидше вернути сюди назад, бо слідчий певно захоче розпитати їх про число „Малого Бомонця“ та про каліграфічний взірець, знайдений коло трупа. І поки жандарми на дворі мучили ся відпихаючи юрбу, що за той час сильно зросла і дуже бентежилась, вернув Сімон до дому, щоб тут дождати приходу судової комісії разом з Даррасом, Марком, панною Рузер і Міньотом у великій шкільній кімнаті, залитій ярким соняшним сьвітлом, що впадало сюди вікном оберненим до подвіря.

Вибила осьма. Уливний дощ пройшов, а потім небо випогодило ся, заповідаючи гарний день. Аж о девятій прибула комісія. Старший прокуратор Рауль де ля Біссонієр приїхав сам особисто в супроводі слідчого Де; оба вони були зворушені великим злочинном і надіяли ся сензаційного процесу. Ла Біссонієр, невеличкий,

живий чоловічок 45 літ, з лицем як у ляльки, обрамованим старанно пристриженою бородою, се був амбітний кар'єрист, що незадоволений своїм незвичайно швидким авансом, усе ждав на якийсь великий, сензаційний процес, що мав принести йому перенесене до Парижа, де він надіяв ся швидко видрapati ся на високе становище, завдяки своїй зручності та гнучкості та своїй услужній підлеглості супроти власті без огляду на те, хто має її в руках. В противенстві до нього був Де, високий, худий чоловік з остро закroєним лицем, педантично совісний слідчий, що не знав нічого поза своїм урядовим обов'язком, але при тім слабохарактерний чоловік, якого легко було застрашити і який зовсім стояв під пантофлем своєї жінки, негарної кокетки та марнотратниці, що тиранила його й доводила до розпуки ненастанними докорами за його брак усякої амбіції.

Оба урядники подали ся до шкільної салі і зажадали, щоб їх заведено на місце злочину, щоб поперед усього оглянули все, заким приступлять до переслухання свідків. Сімон і Дарра пішли з ними, а Марко, панна Рузер і Міньо лишили ся в шкільній салі, куди швидко до них прибули о. Филип і брат Фульгенцій. Урядники вернули обслідивши докладно всі зовнішні обставини злочину і познайомивши ся з найдрібнішими звисними вже фактами. Вони принесли з собою примірник „Малого Бомонця“ і каліграфічний взірець, і бачилось, прикладали до тих доказових матеріалів надзвичайну вагу. Вони засіли за вчительським столом і почали як найстараннійше приглядатись обом паперам та обговорювати їх значіне; особливо-ж каліграфічний взірець показували обом учителям, Маркови й Сімонови, а також учительці й обом духовним. Робили се зрештою лише для власного виясненя, бо не було протоколянта, який міг би був списувати протокол.

— Такі взірці — заявив Марко — вживають ся у всіх школах, світських і духовних.

— Так, так, — potwierдив брат Фульгенцій, — такі є у нас і певно також у отсій школі.

Прокуратор обернув ся до Сімона.

— Не пригадуєте собі, — запитав, — чи вживали ви для своїх учеників такого взірця? „Любіть ся між собою“, — се мусіло би лишити ся вам у пам'яті.

— Такого взірця в моїй класі не вживано ніколи, — відповів Сімон рішучим тоном. — Ви зовсім вірно сказали, пане прокураторе, я мусів би зятямити собі його.

Коли прокуратор потім обернув ся з тим самим питанєм до брата Фульгенція, сей завагав ся троха.

— В нашій школі маємо ще трьох братів: Ізідора, Лязара і Горжія, — мовив він, — напевно не можу сказати нічого.

А потім серед глибокої мовчанки, що залягла по його словах, додав: — Ні, сього взірця не могли вживати у нас, а то я був би колись бачив його.

Урядники не зупиняли ся довше на тій річи, не бажаючи зраджувати ся більше з тим, яку велику вагу привязували до сього паперу. Вони тільки висловили ще своє зачудуванє, що відірваного ріжка годі було знайти.

— Чи такі взірці, — запитав Де, — не мають иноді на розі стемпля школи?

— Певно, деколи мають, — мусів признати брат Фульгенцій.

— Що до мене, — докинув Марко, — то я ніколи не стемплював взірців.

— У мене все стемпльовано, — заявив спокійно Сімон. — Я міг би показати вам такі стемпльовані взірці. Але я стемплюю їх ось тут у визу.

Урядники, бачилось, були збиті в пантелику тими суперечними зізнаняма. Тоді промовив о. Филип, що доси прислухував ся мовчки й уважно, злегка всміхаючись:

— Бачите з сього, мої панове, як то тяжко дійти правди. Так буде певно і з тою чорнильною плямою, якій отсе придивляете ся, пане прокураторе. Дехто хотів у ній добачити щось ніби підпис, ініціяли. А я думаю, що се лише пляма, яку ученик хотів стерти пальцем.

— А хйба-ж буває, — запитав знов Де, — щоб учитель підписував свої ініціяли на взірці?

— Буває, — сказав знов брат Фульгенцій, — у нас так робить ся.

— У нас ні! — скликнули немов одними устами Марко й Сімон. — У людських школах сього не буває ніколи.

— Помиляєтесь! — заявила панна Рузер. — Я своїх взірців не стемплюю ніколи, але иноді підписую свої ініціяли в визу.

Ля Біссонієр перервав дискусію махнувши рукою; він знав в досвіді, яка плутанина постане, коли почати допитувати ся про дрібні привички поодиноких людей. Се вже річ слідства визискати сей важний доказовий матеріял, загадки відірваного різка, стемпля й ініціалів. Перейшли до того, що веліли сьвідкам докладно описувати всі дрібниці при відкриттю злочину. Міньо оповів, як отворене вікно збудило його цікавість і як він скрикнув голосно побачивши страшно понівечене тіло хлопчика. Панна Рувєр оповіла, як вона прибігла на крик Міньота, і описала потім події попереднього вечера, церковну відправу і як по ній провела Зефірина аж до його вікна і як він у свавільній веселости вскочив вікном до хати. О. Филип і брат Фульгенцій оповіли зі свого боку, як випадково проходячи вулицею також були сьвідками відкриття злочину, описували, в яким стані знаходила ся кімната і означили докладно точку, де на помості лежав паперовий клубок, який вони дозволили собі лише розгорнути, заким поклали його на столі. А Марко додав коротко ті незначні уваги, які поробив прибувши остатній.

Ля Біссонієр обернув ся тепер до Сімона.

— Ви сказали нам, що ви 20 минут перед північю вернули до дому і застали весь дім у повнім спокою. Чи ваша пані спала вже?

Де дозволив собі втрутити своє слово.

— Пане прокураторе, чи не було б пожаданим, як би пані Сімонова була тут? Не могла-б вона на пару хвиль потрудити ся сюди?

Ля Біссонієр потакуючи кивнув головою і Сімон поспішив на верх до своєї жінки, яка швидко прийшла з ним разом.

(Далі буде).

Переклад

Іван Франко.

Українське письменство 1866—1873 років.

Недрукована праця М. Драгоманова.

II.

Коли українська література аж отсе недавно почала набирати утилітарного характеру, то на скусне з'ображене народнього життя вона звернула увагу від першісїнької своєї появи і мала вплив навіть на суспільність усеї Росії. Хоч як припізанені, в порівнаню в теперішніми скусними вимогами, повісти і театральні пєси Гоголя-батька, Котляревського та Квітки, а про те як порівняти їх із пробами з'ображення народнього життя у сучасних їм письменників Великорусів („Бѣдная Лиза“, „Марьяна роца“ й т. п.), то перевага живости й правди з'ображення буде на боці Українців, і в російській літературі треба йти до творів 40-вих років, до Тургєнєва та Григоровича, аби знайти ліпшу новелю з народнього життя. Старі українські письменники без сумніву мали вплив на пробуджене реального напрямку в літературі і поза межами України. Так Котляревський своїм „Енеєм“, що викликав і великоруське наслідуванє,¹⁾ без сумніву поміг реакції против псевдоклясицизму; Котляревський же, Гоголь-батько, Гулак-Артемівський мали сильний вплив на Гоголя-сина, в чому можна досить переконатися, переглянувши „Вечірницї на хуторі“. Український письменник 40-их років, Шевченко, хоч уступає в реальности з'ображення народнього життя викликаним Гоголем натуралїстам російської літератури 50-их і 60-их років, бо носив у собі ще багато відгуків романтичної епохи та з'ображав не так типи, як ідеали українського життя; але за те яснїстю свого протеста проти неправд і нагнїту над народом, проти тої мертвоти життя, на яку присуджена була маса народу й суспільности в за-

¹⁾ Тепер доказано, що річ мала ся навпаки, що Котляревський користував ся готовим великоруським взірцем. *І. Ф.*

кріпощеній Росії, — Шевченко перевищує всіх російських письменників сорокових років і не уступає нікому з ліпших діячів руського слова щасливішої епохи. Аби знайти тут йому рівного, ми мусимо спустити ся до 60-их років, на пр. до ліпших пєс Некрасова. Сього року (1874) російська суспільність в подякою згадувала про те, що Тургєнев своїми „Записками охотника“ зачіпив кріпосне право і через те може бути зачислений до починачів реформи 1861 р. Не гадаючи вменьшати заслуги Тургєнєва, ми не можемо не нагадати, що протест „Записокъ охотника“ проти кріпосного права, се тихий шепіт у порівнаню з голосними прокляттями, якими нап'ятував його Шевченко, і що через те одно Шевченко повинен бути згадуваний як один із небогатьох людей, котрі, бодай на Україні, будили людські почутя та гидоту до насильств чоловіка над чоловіком в одну з найтяжших епох нашої історії. Коли нарешті Росія почала наближати ся до ясного сформулювання питання про визволене селян і російська література мусіла шукати за границею, в романі Бічер-Стоу, образів, які представляли би в'скусній формі протест проти рабства, — вона знайшла в надрукованих 1858 р., значить написаних перед славними рескриптами 20-ого листопада 1857 р. (після яких у перших випусках журналів за 1858 р. появил ся й переклад „Хатини дядька Томи“) оповіданях Марка Вовчка і здемасковане кріпосного права й симпатичне з'ображене народнього життя. Відси й те горяче прийняте української письменниці російською критикою, зараз докоаний переклад її оповідань у ліпшій тодішній журналі („Русській Вѣстникъ“, видаваний М. Катковим), і другий переклад зроблений автором „Наканунъ“.

Гадаємо, що сказаного досить, аби доказати, на скільки безпосереднім і посереднім впливом українська література, иноді навіть випереджаючи російську та великоруську, і все розвиваючи ся відповідно ходови російського суспільного руху, помагала літературно-суспільному розвоєви не лиш України, і на скільки, значить, російська суспільність повинна бути заінтересова в її здоровім розвоєви. На жаль, твори української словесности ніколи не були у нас предметом безперестанної аналітичної критики по такому методу, якого взірці ми бачимо у Белінського та Добролюбова, і се може одна в причин, чому иноді у самих українських письменників не досить ясні ідеї про значіне тої словесности, та ще через те протягом часу сеєя словесність значно лишила ся по заду

загально-руської та великоруської, тим то й слабі боки її, помітні й у ліпших її представителів (сентиментальність, дуреньковатість, певна діточість або грубість юмору) протягом часу майже зовсім заїли сильні. Коли російська література в творах Тургенєва, Гончарова, Достоевського, Щедрина з'ображає живими красками типи суспільности руської, спільні півночі й полудню Росії, коли Некрасов, Островський, Гл. Успенський, Рєшетніков, не згадуючи про інших, вивели стільки живих типів великоруського народу, — то українські письменники, особливо молоді, дуже часто грають ся оперетками à la Котляревський, та повістями, де виводять або іділічних пейзаїв або сьміхотворців, або показують ляльки, що мають представляти ніколи не бувалих у дійсности „дѣвъ изъ народа“, які чудним способом, під впливом народолюбців із студентів або сільських учителів, за кілька днів підняли ся на висоту цивілізованого розуміння та радикального розв'язання всіх „питань життя“, або ж без усякого життя й подробиць намазані лица народолюбців. Початок остатнього роду літератури зробила повість „Майор“ д. Куліша, надрукована 1859 р. в „Русском Вѣстникѣ“, повість, де між иньшим виступає якийсь Сагайдачний, молодий демократ, що прийнятий найрадикальнішими європейськими ідеями і рівночасно дивує повітових урядників адресами свої переписки все з превосходительствами та сиятельствовами, і нарешті женить ся з „донькою народу“, піддаючи ся всім обтяжним і тепер освіченому чоловікови цікавим лише з етнографічного боку обрядам козацько-селянського побуту. Подібна література анальоґічна деяким нашим романам радикального напрямку, де виступають найдобромисійші, але наймлявійші молодці й дівчата, що говорять високим стилем про народню справу, про житє в народі, про внесенє в нього правди і т. д.; і характерно, що й тут ініціатива пішла від українського письменника, котрий зрештою написав і живійші твори і котрого беллетристика не чинить ані головної ані тим менше сильнішої сторони діяльности. А втім, по справедливости треба сказати, що тим часом як про справу в радикальних російських романах хоч і говорить ся не дуже ясно, але сама та справа очевидно належить до категорії більше практичних, суспільних завдач, які можна навіть і ясно виразити словами: праця коло поліпшеня зверхнього побуту та побільшеня просвіти в народі, — мрії й ідеї українофільських романів сильно схиляють ся до славянофільської містики. Хоч, звісно, й українофіли не можуть забути суспільних завдач,

не можуть не чути свого обов'язку працювати задля матеріального добробуту та просвіти народу ; — але в своїх романах вони показують нам як сю працю, так працю коло засвоєння самими діячами побутової народньої обстави, не як працю коло народу, серед нього і задля нього, — як працю коло себе самих, аби перейняти ся народністю, зільяти ся з народом до втрати свого лица, до засвоєння народніх епічних форм побуту і мало не всіх подробиць народнього світогляду, не вважаючи на їх середньовічне припізнєнє. Треба признати ся ї до того, що романісти добромисного радикалізму — Гоголі в порівнаню з новими українськими авторами драматичних і епічних з'ображень, бесід і подвигів доньок народу та народолобців. Зо скількох писань того роду¹⁾ ми спинимо ся на однім, — а власне на оповіданю „До-світа“. Поперед усього в сїм оповіданю характерний самий заголовок, що нагадує ї медові роки всеросійського лібералізму, коли після „Наканунї“ всі ми ждали появи людей з дійсним „ділом“, і переживши „трудное время“ д. Слепцова, діждали ся нарешті романів, де представляли ся „нові люди“, то вихвалювані, то побивані авторами, відповідно до краски сих остатніх, — але в обох разях із забудєм основних способів віддати дійсність, вироблених ліпшими нашими белетристами та критиками. Залив літератури подібними писаннями грозила завернути нас до способів творива часів Правдолюбових, Негодяєвих і т. и. і навіть суздальських образів „страшного суду“ або „миши kota хоронять“ ; але, на щастє, показало ся, що російська публіка основно попсована Гоголем, і через те, не подаючи ся ані червоної, ані білій красці авторської добромисности, домогла ся від белетристики з'ображення живих людей, а не ляльок із написами та виливів авторів „від себе“. По чудній іграшці природи показало ся, що найменше попсовані Гоголем власне його найблизші земляки, котрі в неймовірно великому числі віршів оповідали про „Світання“, „Досвіткі“, „Ниву“, на якій сїє ся добро і „слово“ — десять авторів одними ї тими самими словами, — і все те з алєгоричністю, що переходить своєю неясністю безконечно разів розмови про „діло“ в петербурських романах добромисного радикалізму

¹⁾ Напр. писана подільським нарічєм комедия »Ганнуся«, комедия д. Константиновича »Був кінь, та зїздив ся«, оповідання поміщені в галицьких часописях, як напр. особливо оповіданє »До-світа, оповіданє про людей нового часу«, в часописи »Русалка«, 1866, чч. 6—11.

та про „здоровий розум“ у московських новелях, про „марева“ та „панургові стада“. Що-ж до белетристики, то треба признати українським белетристам і драматургам, що декотрі з них силою свого скусного з'ображення дуже близько підійшли до ідеалу, представлюваного „похоронами kota“. Ось напр. короткий зміст оповідання „До-світа“. В Любогірській повіті стоїть хутір „Рожевий цвіт“, що належить до дідача Климковського; в хуторі 200 душ селян і 3000 десятин землі. Але що Климковський — внук запорожця, що після руїни Січи втік навіть у Туреччину (як дістався син утікача на правий беріг Дніпра, де, як видно з усього, відбуваються події оповідання, і як міг стати в тій країні більших польських і російських магнатів дідичем, автор не каже), то не лише не має дідицьких ідей, але навіть навмисно стараєся жити по народньому. Говорить він у себе дома не инакше, як по-руськи, себто по-українськи, попрікаючи сусідів і сусідок за їх польські та французькі розмови; доньку не хоче давати ні в яку школу, ані в пансион, аби не стала „панночкою“. Правдоподібність істновання такої особи серед дідичів Київської губернії ще більше вменьшаєся тим, що автор кладе події своєї повісти в пятьдесяті роки. Але Климковський не хоче, аби його донька була невчена і через те перетягся у Київ, де й вибирає їй учителів, і сам багато читає й багато думає, і коли донька підросла, зважуєся спробувати здійснити свої замисли з її підмогою. Батько з донькою розмовляють про те, що є чутка, немов би то „цар хоче дати народови волю“; донька пропонує батькови самому визволити своїх селян, але батько відповідає, що його „заїдять сусіди“, і що треба ждати, поки „всі на се не згодяться“, а на наївну увагу доньки, що коли він „зробить почин, усі підуть за ним“, відповідає: „подумаю“. Вернувшися додів, батько й донька заводять школу і шпиталь, до котрого покликали молодого лікаря Світайла з Києва. Світайло був син чумака з Полтавської губернії, — річ так само незвичайна, бо, як звісно, до теперішнього царювання дітей тих станів, що платили податки, не приймали до гімназій та університетів. Молодий медик мав мало матеріялу до медичинської практики, і через те помагав Марусі Климковській учити в школі та проводив вечери з нею в читаню й суперечках.

Одного вечера товариство Климковських говорило про те, що́ було би, як би Січ стояла й доси, при чому старий висловив гадку, що „по сім боці Дніпра (?) не було би панщини“. Завважаємо, що

роздаване земель старшині козацькій з обов'язками посполитих „послухати“, почало ся ще в часу Хмельницького, а в XVIII століттю вже майже завела ся пащина на Україні, так що ся розмова могла би бути наведена хіба задля того, аби показати, як наївні бувають инді на Русі народолобці та як мало вони знають історію свого народу. Появляє ся нова особа — польський граф Чапський. Граф те-ж колись учив ся в київськїм університеті, але діставши спадщину покинув науку, поїхав за границю, де, як належить ся, пустив майно. З Клишковським пізнав ся тому, що зичив у нього гроші. До того Маруся йому подобала ся і він загадав оженити ся з нею, аби, до речі, захопити й нову спадщину, так що граф часто їздить до Клишковських, хоч їх „хлопська“ генеалогія та ідеї їй не подобали ся йому. Розуміє ся, що граф і медик Світайло обмінюють ся не дуже симпатичними фразами, а проте граф, що навіть сердить ся, коли Маруся зве його графом, бере ся й собі заняти ся заснованою Клишковськими школою, та Світайло не зовсім чемно відпихає його пропозиції. На питанє Марусі, після відходу графа, чому Світайло не приймив пропозиції, молодий медик відповідає так: „Тому, що він Поляк, а де Поляки, там і польські тенденції, котрі не потрібні ні нам, ні (мало)-руському народови. Нашому народови треба просвіти й науки, а він пічне говорити про політику... заведе байки про „ojczyzna“, скаже, що й тут була Польша. Бог з ним.“ — „Значить, ніякого Поляка не треба допускати до нашої справи?“ — питає ся Маруся. „Ні, тих Поляків, що думають по нашому, а не так, як думала Річ Посполита, тих Поляків треба приймати до нас... Але таких один, два, три, тай годі. А чому їх мало? тому, що вони й доси не хочуть порозуміти, що Русь і Польша, хоч і споконвіку рідні сестри, та нема між ними старшої: обі рівні. Поляки хочуть, аби Польша була старшою сестрою та роздавала свої ласки молодшій сестрі, Русі. Русь сього по віки не прийме. А поки Поляки не порозуміють сього і не докажуть ділом, що ми й вони рівні, доти не буде добра й мира між нами. Поляки — люди революції: їм давай рівню, кров... а ми не хочемо війни, нам треба мира й науки. Ми віримо, що поле, засіяне словом правди, дає красні плоди, ніж вива, наповна людською кровю та нагородвана людськими трупами.“ На Різдво старий Клишковський поклав зазначити се сьвято, що було й сьвятом іменин його доньки, даруванем вільної своїм селянам, але вони її не приймили, відповівши: „не треба нам сеї бумаги, ми й без неї жили гарно... ми ваші,

а ви наші, всі рівні (?), всі крепаки (?) — всі й вільні (?).“ Коли розходилися селяне, над'їхав граф Чапський, що лишившися швидко на самоті з Марусею, признаєся їй, що її любить і осьвідчуєся їй, але вона відмовляє. Тут уже автор не міг витерпіти, аби не піти за звичаєм українських белетристів — казати своїм особам говорити піснями, і посадив Марусю за фортеця, за котрим вона починає співати пісню, якою Наталка Полтавка відкидає пропозицію возного; а потім на увагу Чапського, що ця пісня не відповідна пригоді, змушує Марусю, після уваги, що вона „так собі співала“, заспівати й другу пісню:

На городі бузина перерублена,
Одв'яжи ся ти од мене, я полюблена!

Розлючений граф біжить просто в офіцину до Світайла, вгадуючи в ньому противника і, звісно, кличе його на поєдинок, від якого молодий медик відрікаєся, видержуючи логічніше від Базарова гадку про дурницю поєдинків, і пояснивши Чапському, що він ніколи з Марусею про любов не говорив. Граф успокоюєся і від'їжджає, не покинувши надії на сповнене своїх замислів... 9-ого січня приїхав у хутір ісправник і становий пристав, з наказом обшукати Світайла, і як би знайшов що-небудь протизаконне, то запечатати і разом зо Світайлом привезти до Київа. Протизаконного пічого в паперах Світайла не знайшли, а підозреного знайшли лише латинську ботаніку та німецьку фізіологію, котрі справник разом із господарем їх повіз у Київ. За два тижні з верхом появилася в хуторі Чапський і оповів, що бачив Світайла, як його везли на висилку в Мутну Воду (десь коло Урала, у Персії, як поясняє граф!) за те, що той буцім-то „бунтує селян“, пускає „фальшиві чутки“, „ширить революційні ідеї“, „українську пропаганду“. Граф видав ся дуже чесним чоловіком і взяв ся уладити листові зносини Клишковських із Світайлом. Але ті зносини були якось-то так організовані, що навіть і поштою Клишковські перестали діставати листи від висланого приятеля. Так минуло два роки. Став духа у Марусі тай її заходів легко вгадати. Нарешті приїхав з Одеси купець і розказав Клишковським, що бачив Світайла, коли їздив у торгових справах, і додав, що Світайло дивуєся, чому на його шість листів нема відповіді.

Появляєся підозріння, що либонь чи не Чапський перехоплює переписку, і через те рішають писати далі через Одесу й згаданого купця; Маруся ж сідає й пише до пізньої ночі, а на другий

день їде в повітове місто. Переписка Світайла і Климковських дійсно владжує ся і Маруся навіть подумує про те, аби самій їхати в Мутну Воду; але одного гарного ранку появляє ся Світайло своєю персоною. Показує ся, що Маруся написала просьбу цариці і просила, аби Світайла або увільнили, або судили. Просьба Марусі мала той наслідок, що Світайла увільнили і завели слідство: хто перехоплював переписку нашої пари?(?) Слідство відкрило такі річи, що Чапский мусів утікати з Росії, (!) Маруся і Світайло повінчали ся, узяли ся за свою роботу в користь народу, котру ї сповняли в щастю ї веселости, (!?) а Чапского покарали на смерть підчас повстаня Поляків. „Він чесно спокутував свій гріх“, завважає Світайло, а автор кінчить своє оповідане: „Він був недобрий чоловік, але добрий Поляк... Як би він не аристократична дитина, то був би ще красший... А про те із сього (?) видно, що швидко вже буде день... Тепер свитає.. свитає, народить ся хлопська Польща і по братньому важне в хліборобською Русю!“

Треба признати, що в оповіданю, якого фабулу ми подали, зачеплено становища, які справді були в житю України, зазначено деякі риси ї ідеї змагань молодіжи української 60-их років, загальноруського тодішнього базаровсько-рахметовського типа, але в своєрідними відтінками, що може появили ся навіть ранійше в порівнаню з иньшими країнами. Сюжет і становища, в які автор ставить свої особи, показують досить рідку у нас пробу суспільного, а не лише психологічного романа ї повісти, — і дійсно, коли в якій стороні у нас можна би було знайти сюжети до такого романа, то власне на Україні, в епоху 1856—1863 рр., коли нарід, пани, урядники, молодіж руська ї польська були в особливому сильному русі.

Але по-перше, фабула оповіданя ї нариси характерів майже не розвиті, голі ї сухі, не обросли живими подробицями; а по-друге, автор забув перше правило живої белетристики — виводити на сцену істнуючі, а не видумані особи ї становища, — забуте, за яким пішла ї невмілість звести кінці з кінцями; а окрім того автор показав порядну неясність ідей, коли казав Світайлу висловити дві супротивні думки про тенденції Чапского. Всі отсі уваги зводять ся до того, що головна недостача повісти нашого автора — то властиво неприсутність повісти, а присутність лише самих добрих намірів... в тім числі намірів — написати ї повість.

Ми готові згодити ся, що рисоване „нових людей“ взагалі далеко трудніше, ніж „старих“, і що іронія майже завжди пліднійше жерело літературної праці, ніж похвала. Але неясне розуміння завдач новітньої белетристики та її скусних способів, окрім слабости талантів, — ось причина, чому й сатиричні проби українських белетристів новітнього часу мало чим утекли від „Похоронів kota“. Найудатнійша проба в такому роді — оповідане „Пан Комарчук“ Данила Медовика (з наївною допискою — „що прозивають Погонцем“), написане в 1863 р., але надруковане у „Правді“ за 1870 р. (ч. 31 з великими похвалами редакції, що називає перо Д. Медовика найліпшим пером на Україні). Оповідане починає ся в Петербурзі, де пан Комарчук, властитель 1000 душ у Харківській губернії, завзятий українофіл і народолобець, одягнений у шовкові шаровари, „завширшки як Чорне море“, вишиту по-українськи тонесеньку сорочку і т. и., збирає ся їхати в батьківщину, аби завести уставну грамоту і балакає на теми Шевченка про доконечність задобрити несправедливости перед народом, зільяти ся з ним і т. и. Автор уже наперед оповідає, чим скінчили ся подібні балаканки пана Комарчука, коли збирала ся підписка на голодних на Україні, при чому пан Комарчук поступив з особами, що збирали гроші, так як Іван Іванович у Гоголя з тою бідачкою, котрої питає ся: „Може ти, бабусю, їсти хочеш?“ — а потому каже: „Ну, йди, адже-ж я тебе не бю!“ і далі рисує ряд невдач і розчаровань, себто, красше сказавши, ряд вздемасковань пана Комарчука при зустріті з селянами, коли прийшло ся показати народолобство справді. Ся тема дуже вдячна і майже зовсім не зачеплена в російській літературі, де можна знайти хіба скілька рядків (у Турґенева) про пана з московських славянофілів. Подекуди й до остатнього часу і серед українських панів тягне ся традиція ідей їх предків із козацької старшини XVII і особливо XVIII ст., коли ті предки не від того були, аби не пошуміти, коли не можна збунтувати ся, про права України, про „козацьку волю“ й т. и., налаяти „Москалів“, а при тому самохвальстві кривдити селян і дрібних козаків, підлизувати ся висшим персонам із тих же Москалів і подавати супліки про зрівнане прав їх із правами великоруських панів, що зробила ще в 1767 р. українська козацька старшина поруч супліки про обновлене гетьманетва та самоуправи України. Подібний характер лібералізму української козацької аристократії й був головною причиною, чому український суспільний лад XVII ст.

так швидко зробив місце ладови московської Руси, чому парід український так мало дорожив тим ладом; хоч коли той лад упав, то парід нічогісінько не виграв, бо суть змагань української старшини сповнило правительство Катерини II, а то: після зрівняня старшини в правах із великоруськими панами, вона змогла, кажучи словами Пушкіна, „скакати в князі з хохлів“, і почате нею закріпощенє селян було довершене силою державного права. Потомкам помічників Хмельницького, Мазепи й т. и. властиво нічого більше бажати. Але така вже прикмета всякої „старшини“, що вона чує доконечність инколи дути ся, не заводячи зрештою „новини“, як і московські достойники Фамусова. А тут відповідно то ліберальному рухови александрівських часів, то славянофільському дальших повстало українофільство („Харьковській Українській Вѣстник“, „Наливайко“ і „Войнаровський“ Рилєєва, потому Шевченко і рух 1856 – 63 рр.). Потомки помічників Мазепи не могли не обізвати ся на сей новий рух, тим більше, що тут, як і в кождім національнім русі, є гарний гачок аристократизмови, бо кождий національний рух одним своїм боком звертає до минулого, що скрізь в Европі мало більше або меньше феодальний характер; в тих же нагодах, коли через минулу історію якась народність була найменше порушена лише в низших верствах народу, національні партії й кружки в епоху відродини усе були раді навернею до тої народности, що стала „мужицькою“, кожного потомка старої аристократії і навіть кладуть иноді, як се бачимо в Чехії, за одну зі своїх цілей працю коло навернення аристократії до „історичних традицій“, як се каже ся. Національні партії й кружки часто таким чином суперечать самі собі, бо забувають, що народність, яку вони хочуть відродити, власне тому й опинила ся на ступні „мужицької“, що висші кляси задля станових користей покинули її, — забувають і те, що самі-ж вони нераз хвалили ся своїм переважно демократичним напрямом, і підчеркували, що будіи-то сим напрямом визначає ся переважно історія їх народу. Скоки народолюбних аристократів від корисного їм status-quo до дилетантського народолюбства та хлопоманії, попри скоки самих народолюбців від „історичної шляхти“ до народа, — безперечно найчистішого зберігача й народности, — се багатий матеріал задля сатирика; додамо — і задля публіциста, і задля соціолога, бо вони можуть тут вияснити собі питанє, чого варті задля поступу суспільного виключні національні ідеї. Чехія, Польща, Угорщина,

Галичина і навіть по часті сама Німеччина від 1815 р. — ось поле для обсервацій подібних появ, а у нас, у Росії, їх можна бачити на появі в житю ідей славянофільства та українофільства. Але на жаль наша література не лише не обробила в таланом отсі появи, але й не доторкнула ся до них. А тим часом славянофільство та українофільство 30—40-х років, з його більше аристократичним і ділетантським характером і від часу визволення селян, коли масковий баль народности прийшло ся заводити в серіозну справу, дали би чимало літературного матеріалу задля дійсного талану.

Читаючи оповіданє „Пан Комарчук“, чуєш досаду, бачучи, яка прегарна нагода була для автора показати релефно купу рисів народнього й панського житя й відносин недавнього часу, — тим більшу досаду, що автор майже скрізь вибрав навіть і становища дуже характерні, та лише не зміг усе таки зробити повісти, що відповідала би сучасним літературним домаганям. Так, не кажучи вже про ненатуральний іронічно-хвалебний тон, яким написано оповіданє і який нарешті надоїдає болюче, — по перше, властиво кажучи, в оповіданю нема оповіданя, а лише короткий конспект його, перериваний відносно довгими розмовами та вигукуванями автора. Далі і в тім конспекті декотрі становища дібрані дуже ненатурально, аби робити таке вражіне, яке повинно робити типічне змальованє житя, хоч би й з обличительною тенденцією.

Після розмов про доконечність зближеня з народом і деклямацій виривків із „Послання до земляків“ Шевченка, пан Комарчук виїжджає шестірнею в кареті на Україну, де один із перших наслідків його їзди був той, що перевернув віз із горшками, який вів „хохол“, що невручно звернув перед швидкою каретою. На приїзд пана наїд не зібрав ся зустрічати його врочисто в більшій скількості, і се дуже розсердило пана; він нарешті кавав зібрати громаду в саду перед ганком. День на збори призначено робучий, селянський, а не панський. Довго вистояла громада, печучи ся на сонці, поки нарешті вийшов пан у тій розкішній українсько-козацькій, або красше сказавши, українофільській одежі, в якій він виблискував і в Петербурзі, і яка ще більше відбивала від бідности одєж дійсних Українців, що зібрани ся коло ганку. Льокай, отворяючи двері панови, хихикнув у рукав. Автор, хоч зі своїм звичайним кривленєм, але подає характерну прикмету відносин простого народу до панських переодягань: „І я, — каже автор, —

вишив було собі народню одежу, звісно, не таку багату, як у пана Комарчука, і раз, коли льокай мій засьміяв ся, дивлючись на неї, — я запитавсь: чого він сьмієть ся над чесним убранєм? Так він мені й відповів: „Бог знає, чого не видумують пани, каже, для своєї потіхи; немов діти, — тому й сьмішно. Ось тепер грають ся в мужицьку одіж!“

Пан Комарчук, поздоровивши ся з громадою, почав говорити про те, що бажає добра селянам, рад їх волі, надіє ся, що вони лишать ся добрими сусідами, а він буде боронити їх від усякої напасти. „Будьте добрими людьми, — казав пан, — не робіть мені ніякої шкоди, бережіть моє добро, мій ліс, то й я вам пригоджу ся коли небудь.“ Все йшло гарно, але один селянин промовив до пана по великоруськи... Пан почервонів і закрутив вус. „Я, каже, приїхав на Україну, хотіло ся рідну мову почути, — а ти до мене з московщиною лізеш. Московське нехай в Московщині й зостанеть ся, а у нас нехай своє буде. Що се ти, хлопче, гордуєш рідною мовою? Погано! Я не тобі пара, каже він, випростувавши ся, — тай то говорю по нашому, а ти, каже, що за цяця така? звідки взяв ся? Се, каже, сором і стид, панове-громада, що не вчите ся шанувати своє рідне. Коли у самих нема десятої клепки, так хоч на мене подивіть ся. Я пан, у мене 1000 душ, мене скрізь шанують, моє імя йде межи людьми, а я хіба балакаю по московськи з вами, хіба стидаю ся свого?“ — „Та се, пане, Москаль і єсть. Се, вибачайте, той самий, що як були останній раз тут, то виміняли у справника за цапа з вашого стада, та ще й дзвінок дали. Сьміяли ся тоді, що виміняли кацапа за цапа, а дзвінок дурно пішов!“ — „А-а-а! протяг вельможа. То чому-ж ви не навчите його по нашому? Адже-ж тому, що він тепер ваш, то й вам сором, що й доси не вивчить ся.“ Вельможний Комарчук сердито подивив ся на обідрану громаду. „Та ще скажіть мені, панове-громада, що се у вас за одежа? Хіба кращої нема? Се вже не знати, що й Москалі краще ходять. Та я й не розберу, яка вона, — тільки бачу, що не наша. Що се у тебе, хлопче?“ — „Що? штани! — „Хіба-ж такі носять?“ — А носять! — „Ну, у перше бачу. Я думав, що наші рідні штани широкі, як Чорне море, а се у тебе німецькі „галанці“, пане брате. В Німці, певно, постриг ся, а?“ — Ат! — „Я тебе питаю ся, голубчику, чого се ти в галанцях ходиш, та ще й штанами їх величаєш? Ось у мене штани, так штани (вельможний розправив свої), а у тебе галанці,

та ще й вузенькі, немов у тих, що в городах труби чистять. Скажиж мені, чого се ти так одяг ся? Може твої любці вони подобають ся? (Пан розвеселив ся трошечки, уже почав і жартувати. Що се за добра душа!)“

А тут хтось із заду як бухіє:

— Се тому, пане, у нас штани вузенькі, що убожество наше, ні пошити таких, як треба. Ось як ваші, пане, стануть вузчі, так наші певно стануть ширші. Покинемо тоді ходити у галанцях.

— А я, — відповів пан, — покину з тобою, дурнем, балакати. Не дівь же тепер ніколи мені в вічі, чуєш!“

Довго пан сердив ся на невдачу першої зустрічі з народом, але нарешті перестав, і пішов по селу з візитами до селян. У кожду хату заходив він і полишав білет зі своєю фотографією й написом: „Був у гостях у любого сусіда тоді й тоді“. Біда лише, що собаки не хотіли признати в ньому селянина і ледви-ледви їх удержувано від того, аби не розірвали народню одежу пана. В одній хаті пан Комарчук наскочив на вмираючого селянина, при котрім не було нікого, окрім доньки, що видала ся панови красунею. Селянин умер, а про доньку пан потім оповідав, що він хотів зробити з неї сільську учительку, — та вона сама схотіла вийти заміж за кухаря. Достовірно тільки, що вже з Петербурга пан послав 50 р. зарядцеви, аби видати на зубок новонародженому тої Галі.

В Петербург поїхав пан Комарчук, розчарувавши ся до решти що до народу ізза заведеня уставної грамоти. Взагалі сцена читання паном Комарчуком уставної грамоти після молебна — одинока живо написана сцена в оповіданю д. Медовика, хоч і в ній видно деяку темноту в уяві автора про точки „Положенія о крестьянахъ“. Пан Комарчук, не зустрівши дяки в селянах супроти того, що він називав великою зі свого боку уступкою, до решти розсердив ся, коли один селянин забалакав: „Та не турбуйте ся, пане; ми будемо робити, як робили, а „оставної“ не підпишемо! Скаже начальство йти на оброк, — підемо на оброк, на викуп, то й на викуп, а тепер до „слухного часу“ будемо ходити на панщину. Звиніть, пане, а грамоти не підпишемо!“ Пан Комарчук, що казав було вже подати горівки, аби зашити могорич, що стояв було перед громадою, наслідуючи гетьманів, без шапки, але потім надяг її, завважавши уперте недовірство громади, — тепер рішучо розсердив ся і забалакав уже й не по українськи: — Что-о? ахъ, ты, мерзавецъ! Слыхали, батюшка? Свидѣтелемъ будьте! а, каковъ? Я

тебѣ дамъ слушної часѣ! Я тебѣ покажу, какъ бунтовать... къ чорту; (на льокаїв, що принесли горівку) свиньямъ вылить!... Я тебѣ дамъ „слушної часѣ“! Связать его! Карпъ Ивановичъ, что стоите? Ахъ вы гайдамаки! разбойники проклятые! Я васъ ужъ проучу, — какіе вы у чорта украинцы!...”

Не вважаючи на скусну мізерність оповідань „Перед“світом“ і „Шан Комарчук“, ми все-таки навели зміст їх, — аби показати читачеві, що при всіх неприхильних обставинах, не вважаючи на недостачу органа й критики, все-ж таки хоч у декотрих українських белетристів остатнього часу бачимо рух думки наперед від часів дилетантського писання сільської ідилії й бажанє схопити в белетристичній формі більші риси сучасного життя України. Лише чи через слабість природних таланів, чи через недостачу порядно зорганізованої суспільної опінії, котра може появи́ти ся лише при і́стнованю сталої критики, чи через слабість у авторів власної серйозности відносин до своїх починків, — оті проби молодої української белетристики визначають ся великою мізерністю що до скусности.

З усіх українських белетристів, що дебютували в галицьких виданнях, із серйозними скусними домаганями можна приступити лише до одного, до д. Нечуя, що надрукував у часописи „Правда“ три оповідання та одну дуже цікаву статю „Світогляд українського народу відносно до сучасности“, що показує в авторі велике знанє памяток народньої словесности і за-одно просвічено-гуманний погляд на справи. Що до талану, то Нечуй не низше першого-ліишого з молодих російських белетристів, що пішли в сліди Тургєнєва, — з „Записками Охотника“ котрого одно оповіданє д. Нечуя, „Гориславська піч“ незвичайно схоже манєрою й тоном.

До оповідань д. Нечуя, по перше, можна зовсім прикласти те домаганє, що стало аксіомою в російській белетристиці, а то, аби образи скусних творів були взяті з дійсности, а не з вільної фантазії автора, так що коли иноді критик-читач завважає у д. Нечуя відхили від сеї аксіоми, то може, звертаючи ся з докором до автора, покликати ся й на його власний примір. Окрім того у д. Нечуя ви зустрітите справді особи й образи, а не лише наміри та конспекти. Нарешті в трьох оповіданнях д. Нечуя, надрукованих ним одно за одним, видно виразний поступ як в обробленю подробиць, так і в самій їх скількості, себто, иньшими словами, в живости та повноті мальованя життя. Додамо ще, що повісти д. Не-

чуя, особливо остатня, зовсім виправдують причину свого буття, бо се не лише живі образи дійсности, але й образи, що появляють ся у перше; се особи й образи, взяті з такого життя, до якого ще не доторкали й инші руські белетристи, і до якого дуже часто трудно й доторкнути ся не-Українцям із роду й симпатій.

Перше надруковане оповіданє д. Нечуя, і судячи по манері, мабуть швидше ніж остатні два написане, се — „Дві московки“ („Правда“ 1868, чч. 8—13). Се — повість про долю двох женщин, ріжних характером і здатних до житєвої боротьби, але котрих житє однаково було розбите як тими умовами нашого недавноминулого суспільного ладу, так і — в одної з них, — фатальними наслідками певного темпераменту, часто подибуваного в українськїм народї, розбиті — в боротьбі з понятями й відносинами, также приналежними українському народньому житю. Доля одної з товаришок — героїні повісти, Ганни, дуже проста: донька вдовиці, вона вийшла з любови за муж за сина вдовиці, жовняря Василя, що прийшов відвідати матір, жила з ним у мирному, робучому щастю якийсь час, поки потім не покликали чоловіка в Київ, відки пігнули кудись далі, де він і пропав задля жінки без вісти. Сина взяли в кантонїсти, себто відібрали його від матери не лише фізично, але й морально, із нього вийшов писар, що прийшовши на відпуск до матери „посмотрѣть на наслѣдство“, висловляв надїї „пойти вверхъ по проложеннымъ путямъ“; але скінчив тим, що написав лист із Тули з просьбою продати „хату и другое имѣніе“ й післати йому гроші, потрібні йому на убранє й подарки „прекрасной барышни мѣщанского роду“, з котрою писарь, „знающій всѣ ахвицерскіе артикулы и понимающій благородное обращеніе“, збирає ся женити ся. Ганна за порадою попа й подруги своєї хати не продає, та все-ж таки помирає в нїй у бідности й голоді, прикрита подертою свиткою та прощана лиш одною своєю подругою Мариною. Треба зрештою сказати, що ані особа Ганни, ані її становище в оповіданю д. Нечуя не нарисовані ані з великою докладністю, ані особливо ориґінально, хоч відносини писаря до матери могли бути нарисовані живїйше й повнїйше; і взагалі д. Нечуй сказав ізза сього меньше, ніж д. Куліш у нарисї „Зовсім инший чоловік“, поміщенїм у петербурській „Оснoві“, — нарис, який не визначає ся скусною живописю, але найкрасшим доси способом резюмує всі риси навичок і понять, що відділяють жовняря від селянина. Але за те особа другої жовнярки, Марини, і нарисована

дуже живо, і вибрана автором зовсім оригінально. Се тип жінки з горячою, страсною натурою, з поривами до самостійного життя, до краси життя, до розкошів. В українській пісні часто мелькають образи такого роду жінки, так що його можна вважати побутовим в українському житті. Але пісня народня взагалі може лише кинути нарис характеру, а не обробити його; а сям разом пісні не стільки говорять про такий тип, скільки дають чути, що авторами декотрих пісень були жінки такого роду. І з пісень же видно, що ті жінки рідко кінчать щасливо. Взагалі один із характеристичних рисів побуту України, як він відбиває ся в піснях, се — велика роля сусідських пересудів і „ворогів“ у долі дівчини. Дуже часто видно, що „ворогам“ удає ся поцувати добру славу і дальшу долю дівчини. Треба признати ся, що єї характеристичні ознаки „вороженьків“ не були досліджувані докладно ні українськими етнографами, ні белетристами, і через те про причини такої появи не можна ще говорити рішучо. Ми думаємо, що одна з її причин ось у чім: і народній характер, і відносний поступ українського народнього життя виробили в натурі української жінки пориви до самостійности, які сотворили навіть декотрі форми побуту, напр.: вільні відносини між людьми ріжних полів, вільний вибір чоловіка й т. и. Але взагалі лад життя і навіть ідеали його лишили ся все-ж таки патріархальними, значить, некорисними за для молодих поривів до волі й самостійности, — ось чому старовіцька мораль домостроевського типа все-ж таки воркотить на появи особистої ініціативи і, зустрітивши натуру найменше здатну піддати ся її оковам, кидає ся на неї з особливою злобою, котра, своєю дорогою, роздразнюючи молоду, енергічну натуру, доводить остатню часто дійсно до капризно-ексцентричних виходок, до цюваня власного життя, аби лише досолити „ворогам“. Часто пориви до волі появляють ся в українських дівчатах лише власне як пориви та як щось часове в натурі смирній і — особливо коли вона натрафить на відповідного милого, освітивши на час життя щастем любови, — втихомиряють ся. Иноді й більше енергічна, більше жадна волі дівчина, зустрітивши повне вдоволене своїх поривів до волі й раюваня в своїм виборі та в житті з любим чоловіком, также входить у, так кажучи, законні береги, переносячи силу страсти на любов до дітей, вдоволяючи жадобу діяльности доматорством. Але не все родинне життя складає ся щасливо; а народнє життя не дає, окрім родини, иньшого виходу

вадя енергії та пориву до вільної діяльності не лише жінки, але й мушкетери. Отже долю такої нещасливої, але типічної дівчини, Марини, і взяв ся показати д. Нечуй. Подібний тип, але при щасливіших обставинах, уже був нарисований з легка Шевченком у півдраматичній поемі „Сотник“: де-не-де ми бачимо його в оповіданнях М. Вовчка і навіть у Гоголевій Оксані („Вечір перед Різдом“) мелькають риси дівчини того-ж типа, який можна вважати одним із корінних типів української раси, бо з ним ми зустрічаємося і в досить живім начерку галицького белетриста Федора Заревича „Вітрениця“ („Правда“, 1868, ч. 14). Але ніхто доси не показав з такою повнотою, хоч усе ще далеко не вдовольно, трагізму життя дівчини цього типа, як д. Нечуй в особі Марини в „Двох московках“.

Товаришка Ганни Марина, давно вже будила неприхильність і сплетні сторожів сільської моралі своєю рухливістю, вільністю зносин із парубками, страстю до танців і пісень, — і здає ся, остротою язика (ми кажемо, здає ся, бо автор зовсім не доторкає ся до цього боку). Матері не дозволяли своїм синам посилати сватів до Марини, тай вона не дуже-то квапила ся виходити за муж. У купі зі своєю товаришкою вона полжбила жовняря Василя, але лише помагала зближеню його з її товаришкою, у котрої з бодем у серці була дружкою на весілю, співала, веселила ся, танцювала, коли серце тріскало з горя та заздности. Від тоді Марина стала ще різша в зносинах із сусідками, ще сміливіша з хлопцями. На злість сусідам і одному парубкови, що не від того був, аби женихати ся з гарною й веселою дівчиною, та бояв ся брати за жінку дуже вже „жартовливу“ Марину, — Марина зважує ся вийти за першого-ліпшого і виходить за жовняря, що був собі ні поганий, ні гарний, а так собі, як усі жовняри. Але вийшовши за муж, Марина побачила, що жите з чоловіком немилим — не жарт, а проба тим гіркіша, що Марина сама чула, що муж її чоловік зовсім не поганий, і навіть жалувала його. Нарешті жовняря покликали до служби, на яку швидко, дивлячи ся вдалеку і плачучи, Марина відвела й любленого нею Василя, чоловіка Ганни. Марина пробувала забути ся, скликаючи до себе молодіж на вечірниці, веселила ся як дівчина, кокетувала з молодими парубками, — але ніщо не помогало. Покинула вона веселість, привязала ся з новою силою до товаришки, горе й бідність якої старала ся полекшити, але померла й товаришка. Марині лишило ся

ходити до церкви, але прийшла одна жовнярка з Київа і збудила жадобу життя в старіючій ся Марині оповіданнями про вільне й веселе життя в Київі. Марина пішла з нею, — й скінчила своє многотерпеливе життя в жовнярській коршмі, з якої її витягли рано на вулицю.

В оповіданню „Гориславська ніч або рибалка Панас Круть“ („Правда“, 1868, чч. 23—26) д. Нечуй рисує другу типічну фігуру українського побуту, зрештою вже зачеплену й иньшими авторами, лише в нових становищах. У гарному місточку на річці Росі в Київській губернії, в одній із красивих краєвидами місцевости на Україні, рибалка Панас Круть оповідає свою долю в почи молодому товаришеви. В сїм оповіданню ми бачимо ту саму фігуру українського ідеаліста, яку нарисував Шевченко в Перебенді, — в родині та в боротьбі з практичним життям. Родинне щастє його з жінкою трівало не довго, а погоня за богатством не була вдатна, через власний ідеалізм і конкуренцію Жидів (спомини про життя з жінкою, про те, як Панас возив на ярмарок шанку, та про торгівлю жидівську — ліпші місця в повісти). І так йому лишило ся тільки за порадою приятеля, такого самого ідеаліста, як сам, зайняти ся риболовством, у яким він знайшов і невеличкий заробок, і волю, і вдоволенє своїм естетичним і обсерваційним інстинктам. Тай тут бистра, камениста Рось таки перевернула його човен. На Україні можна подибати чимало таких старих людей, зайнятих ріжними, так сказавши, проміжними працями (свого роду зайвих людей): рибалок, пасічників, сторожів садів, бондарів і т. п.; — у богатях із сих тихих і мовчазних людей є на душі Одиссея про те, як і він рвав ся, як то кажуть, „за людьми“, аби стати „чоловіком“ — та не став ним власне тому, що натура сотворила його „чоловіком“ в иньшому, висшому розуміню. Дуже часто такі свого роду „зайві люди“ самі себе називають дурнями, невмілими, бо загальний лад життя навколо них піддав і їм гадку, що лише той розумний, хто придбав „худобу“, „добро“. Але дайте народови просьвіту, — лише дійсну просьвіту і в близькій народньому серцю формі, а не оту цивілізацію, що появляє ся у „Двох московках“ в особі писаря, а в „Гориславській почи“ як Жиди-лихварі, — і ті „зайві люди“ розвіють у собі ту „іскру божу“, що не дала їм стати такими „як люди“, і стануть красивими провідниками в народі красивих ідей цивілізації.

Яка-ж була доси стичка між народнім життям і так названою цивілізацією, — д. Нечуй показав докладно в найдовшій і найкрас-

шій своїй повісти „Причепа, картини з життя Волинської України“ („Правда“, 1869, чч. 12—46). Ся повість занадто довга і занадто повна живих подробиць і сцен, аби ми взяли ся в рецензії подати увесь реальний бік її змісту тим із читачів, що її не читали. Ми гадаємо, що швидше чи пізнійше автор видасть повну збірку своїх творів у Росії,¹⁾ і хто-небудь перекладе красну його повість на російську мову, тоді наша публіка матиме можливість оцінити новий талан у нашій літературі, який не уступає ні в чому красним із молодих наших белетристів і при тому рисує той побут, у який, окрім нього, ніхто не заходив. Ми передамо лише коротко фабулу повісти, аби читач сам міг судити, який ріжпородний і малодосліджений матеріал зачерпнув новий український белетрист, і спинимо ся на тенденції тої повісти, задля ваги питання зачепленого нею. „Причепа“ се історія двох родин, із яких у кожду ввійшло по особі польського і руського елемента на Волині, при чому польський, звісно, шляхетський, бо народу польського там нема, а руський — народній, властиво міщанський і духовний, бо одруженє особи польської в чисто-народньою особою селянського роду там зовсім неможливе, тай міщани живуть властиво однаковим житєм із селянами, а духовенство, хоч і сильно подало ся до шляхотства, та все-ж таки не розірвало своїх звязків із народом.

І в обох родинях шляхетський, лїнний, розпусний, брехливий елемент, який причепив ся до народнього життя, заїдає український, правдивий і робучий. Перша родина складає ся з потомка козака Середи, якогось Серединського, і жінки його, попівни Ганни. Батько її, отець Теодор, взагалі одна з лїпше нарисованих автором осіб, лише через те й віддав свою доньку за Поляка-шляхтича, що мав багато доньок. Але зразу молоді жили щасливо; Серединський працював яко економ у маленьких маєтностях, і добив ся посади управителя в розкішній маєтності одного князя. Тут, у великому домі, в прегарній місцевості, у Серединського пробудили ся шляхетські інстинкти; він уже ображає ся пані-братством між слугами й жінкою, йому прикра „простота“ остатньої, — і нарешті він зустрічає ся з дійсною шляхтянкою, жінкою сусїда, управителя

¹⁾ В Галичині вийшли в 1872 р. три розбирані нами повісти окремою книжкою, та при недостатчі регулярних книгарських звязків між нашими центрами і Львовом, се виданє можна вважати задля Росії неіснуючим.

Лемішковського, Зосею. Звісно, красуня й кокетка Зося завертає голову Серединському, що задля неї забуває жінку, починає носити їй свої покладні гроші, тратить час на розривки із Зосею та з її сестрами, — доводить жінку до сухот і доживає до того, що князь вигоняє його в посади, а тесть його, отець Теодор, бє його саме тоді, як він пропонує Зосї, яку перед тим чоловік вигнав із дому, втекти з ним або втопити ся разом у Чорному морі (сцена одна з більше невдатних, хоч автор очевидячки рахує на комізм її, — але пересолив). Друга родина, Лемішковських, нарисована автором іще з більшими подробицями, ніж родина попівська отця Теодора та його доньки. Батьки Лемішковського були старосвітські люди, міщани Лемішки, що заобогатили в праці й торговлі. Се — люди, що здійснюють престоноародній українській ідеал і, бачить ся, ідеал самого автора: чесні, набожні, роботящі загібайли, що дбають про побільшене „добра й батьківщини“, але не кривдять наймитів і взагалі дрібних людей, що до сита годують духовенство і бідних у сьвята задля спасення власної душі. Нічого й казати, що всі обряди українського народу берегли старі Лемішки з релігійною докладністю. Автор, не обмежуючи ся тим, надає своїм героям якусь теоретичну сьвідомість сьвятости не лиш обрядів, але й усіх форм народнього побуту, мови, манер, їди й т. н., так немов би то герої не попросту люди з народу, а народолюбці, теоретики й дилетанти, що старають ся жити по народньому, заглядаючи до етнографії. Автор таким чином забуває, що питає про збережене народности в житю власне тим і комплікує ся, що не лише „причепача“, але й дійсні люди з народу держать ся народности в побуті зовсім не в переконаня, а з навички, а через те з ходом житя раз-у-раз покидають деякі форми побуту таї саму мову, часто самі того не завважуючи, і забуває, що у людей із народу зовсім нема теоретичного переконаня в поганстві панських форм житя і сьвятости своїх, а швидше заздра погоня за панством і така сама заздра смирність при неможливости дігнати панів. Звісно, часто можна чути в народі насьмівання з того, що видно в панському житю, одежі, норовях дійсно комічного або пустого та неморального; хоч иноді такі насьмівання йдуть і дуже невдатно, а про те часто можна бачити, що нарід подає ся і при нагоді й можливости засвоює чимало з того житя і часто засвоює й пусте, але иноді й резонне і наручне, бо годїж не тямити, що при всіх своїх вісенітницях,

навіть жите шляхти на Україні має в собі дещо з виробленого поступом освічених народів.

У таких-то правовірних Лемішок, із яких чоловік навіть гідить ся самою гадкою про можливість, аби він або його син стали панами, — єсть одинокий син, котрого батько бажав навчити письма й науки, але не задля того, аби він став паном, а задля того, аби він ліпше повів його господарство. Жінка врештою бажала, аби син став попом, не знаючи собі більшого щастя, як чути, як син її править Службу божу. Хлопця дійсно віддають у духовну школу, але тому, що ще недавно дитий оподаткованих станів у гімназії не пускали, а повітових шкіл у Західній країні не було. А там, коли й податникам дозволено ходити в гімназії, то й молодий Лемішка перейшов туди, де його й зроблено задля шляхотности Лемішковським і скінчивши школи появил ся дома дійсним паничем. На пропозицію батька пігнати худобу напоїти, або поїхати на ярмарок продати муку, — молодий Лемішковський відповідав, що йому в його одежі та з його просвітою займати ся таким не яло ся. Замість помогти батькови в господарстві, він ходить на прохід і мріє на берегах ріки, — де й бачить „діву на скалі“, яка видає ся йому ангелом, що молить ся Богу, а справді то була молодша донька станового пристава Пшепшинского, Зося, що ставала в ексцентричні пози не без наміру захопити богатство Лемішок. Стара Лемішчиха готова була поділити надії сина про те, як він може вийти в пани, і підбиває його мрії про ангелів, але старий Лемішка швидко порозумів, що він утратив сина, думаючи через знане зробити з нього ліпшого собі помічника-наступника і намножника придбаного ним добра й батьківщини. Але робити було вже нічого, і Лемішка, порадивши ся з попом, зважив ся тягти далі науку сина в університеті. Тут Лемішковський узяв ся щиро за науку, — але взагалі він усе робив поривами, і тепер, опинивши ся раз на бенкеті студентів, залежав ся на другий день дома, не пішов на виклади, а потому почав залежувати ся частійше; після одного гідкого бенкетика те-ж бив ся з офіцерами та поліцією тай був вигнаний із університета. Лемішковський вернув ся до батька, не скінчивши курса. Замість надій на велику карієру лишало ся тільки вступити до місцевого суду, де й узяв ся Лемішковський за невдячну та все-ж таки панську канцелярійну роботу. Незгода з батьком ставала чим раз більша, хоч старий і здержував себе. Та ось Лемішковський зустрічає на балю у начальника суду одну

з трьох доньок станового пристава Пшепшиньського, типічних репрезентанток польської шляхти, котра думає, що Поляк і пан — одно й те саме, що пан сотворений на розкіш і пестощі. До тих пестощів і розкоші рвуться й гарні доньки станового пристава, — думаючи про те, що би то вони робили, як би жили, коли б родилися в родині якого Замойського або Чарторийського; — але, на лихо! доля не післала їм не лише спадщини, але навіть сяких-таких женихів. Що до маєтку, то показуєся, що найвідповіднійший жених — молодий Лемішка, і ось запанувати над ним загадала Зося, хоч до сеї здобичі змагають і старші сестри. Розумієся, що запанувати над серцем Лемішковського було зовсім не важко. Мати його теж очарувалася красою нареченої сина. Один старий Лемішка довго держався, не подаючи ся просьбам сина, ані заходам самого станового пристава. Але нарешті уступив і старий. Сама вирахована, Зося налякала ся свого подвига — пережити весіле, на яке треба було запросити й сусідів панів-Поляків, але на якім будуть і мужики, родичі молодого, — і потому жити з мужиками, поки вони не помруть і поки навібрані ними гроші не стануть їх майном. Мелоді осіли ся в добудованій старим хаті, — а коли у них народився син, то старий Лемішка відступив навіть власну „кімнату“, — і ось почала ся в тім домі боротьба двох ладів побуту, двох складів понять, яка скінчила ся тим, що із-за коня, взятого Зосею, аби їхати на прохід, коли його треба було в господарстві, — Зося випроваджує ся з дому тестя на жидівську квартиру, де їх жити могло бути сяке-такє лише завдяки тайній і явній помочи від старої Леміщици. З жалю за сином і внуком Лемішка швидко слабне, каже вильяти за свою душу дві за 1500 рублів, маслосвячує ся тай умирає. Пишно, з захованєм старосвітських звичаїв ховає Лемішку стара його жінка, і аж тоді Зося спроваджує ся до її дому. Тут, зрештою, Зося починає орудувати так, що стара сама каже, що сама не пізнала би свого двора, як би не бачила ходу перемін. Уже давно й сам Лемішковський почав говорити по-польськи, від коли жінка переконала його, що такі красюки як він Москалями бути не можуть, а Українцями можуть бути лише мужики. Діти і навіть наймичка те-ж не инакше говорили в домі, як по польськи. Зося заборонила теці співати дітям пісні, аби вони не набирали ся мужицької мови. Коли стара побачила у сні чоловіка бідним і рішила, що душа його просить поминків, їй не дозволили ані відправити пишного парастаса, ані

зробити обіду задля духовних і бідних. Скромний парастас відіравили в домі, але невістка навіть не вийшла на нього, а духовні пішли не лише що не п'яні, але навіть на ців голодні, ошукані в надіях на великий обід, які бували за життя Лемішки. Перед Різдом старій не дозволили покласти кутю й узвар на сні, що робить ся по старосвїтському завіту, „аби худобі було гарно“. Загнївані попи минули на Волохрещі дїм Лемішок, що таким чином лишив ся без „Йорданї“. Лютуючи і нарікаючи, стара прожила ще небогато, і коли померла, то духовні згодили ся прийти на похорон лише дїставши цаперед гроші. Зрештою Зося плакала гірко, зробила великий обід і вдоволила дяка за давнїйший піст особливою пляшкою горівки. Після смерти теці Зося намовила чоловіка, що ставав чим раз пасивнїйшим, продати двір і переселити ся до Кнїва, аби дістати лїпшу посаду. Посаду знайшли мало що лїпшу, а гроші пропустили швидко. Прийшло ся йти на управителя, — і ось, тиняючи ся з маєтности в маєтність, Лемішковські зустрічають ся в Серединьськими. Дальше ми оповїли висше. Треба лише додати, що Лемішковський упав до крайнього краю, втратив пошану до жінки ще перед описаною катастрофою, та не маючи сили розійти ся з нею, ані взяти її в руки, став за свої різкі виступи сьміхованцем задля неї тай її сестер, що спровадили ся до неї жити, і задля кавалерів, що лазили до них що дня. Лише пючи в товаристві отця Микити та баби Марини, за намовою першого він зважив ся викинути за двері річи двох сестер своєї жінки та гувернантки в Варшави й заявити, що коли вона не рада тому, то може й сама йти за сестрами, куди хоче. Сцену Зосї в Серединьським ми знаємо. Вона мусїла вернути ся до чоловіка, що, тиняючи ся із двора до двора, економував далї, — а Зося інтригувала й далї, лише пншком.

Оттака канва повісти, в котру входять образки побуту понів, шляхти, міщанства, селян, урядників і панства на Україні, нарисовані по більшій частинї докладно, хоч иноді й карикатурно, — иноді-ж автор каже своїм особам розмовляти, так сказавши, на-вмисно, аби лише схарактеризувати осередок, до якого вони належать (такі напр. мрії трьох доньок Шпеншиньского), або навіть задля того, аби виразити тенденцію самого автора (напр. розмова станового пристава про те, як легко зробити Українця Поляком). Основну ідею автора видно ясно як із заголовка повісти, так і з її епіґрафа. Він бажав показати ту паразитну причепу, що

причепила ся до українського народнього життя, на лихо остатнього, причепу, що, кажучи словами псалма (119), взятими д. Нечуєм за епіграф, — „за добро, за щирю правду, за молитву тиху в злім серці замишляє лихо“. Взята в широкім розуміню ідея д. Нечуя зовсім вірна, — але сього не можна сказати про всі подробиці розвою її в повісти а особливо про ті поясненя, які наводить автор про уступчивість перед „причепою“ елементів, що вирвали ся із народу, як молодий Лемішковський, — а особливо не можна признати вірною ту мораль народолюбця, яку очевидячки бажав висловити д. Нечуй. Що з'їжа результатів чужої праці і платня за те ще й погордою до особи робітника — річ гідка, пояза, яку треба усунути, — проти сього, звісно, ні один чесний і розумний чоловік не буде змагати ся. Що в загальних рисах на Україні, особливо на правому березі Дніпра, відносини між тими верствами, які стоять над народом, і самим народом такі, якими вони змальовані в повісти д. Нечуя, — се щира правда. Окрім звісного соціального ладу та правних відносин, на усталене погляду на масу українського народу, як на щось низше, мають вплив і релігійні та племінні відносини не лише на правім, але й на лівім боці Дніпра. Ходом історії політичної та культурної ті живі прикмети, та мова, що чинить ознаку Українця, стали прикметами низшого елементу на ступнях соціальних і правних, стали мужицькими. Українця як Українця давить не лише більше або меньше спільний соціальний лад, але й ідеї народности, ті самі, що в иньших місцевостях допомагають пробудженю в упривілейованих верствах уваги до мужицького елементу, яко зберігача ознак народности, і через те допомагають моральному піддвиженю маси. Коли напр. Поляк у Західній країні, себто шляхтич, переймає ся ідеєю народности, він змагає ся накинути свою народність Українцеві, давши йому почути, що української народности нема, а є лише українське хлопство. Та сама поява, хоч і в меньшій мірі, і з иньшими відмінами, повторяє ся й на лівім боці Дніпра в відносинах до українського народу російської культури — державного осередка: сей осередок, звісно, не переслідує віру й расу Українця, як переслідувала їх іще недавно польська шляхта, — але він так обвиняє все рідне українському селянинови, що, кінець кінців, остатній мусить переконатися, що він належить до низшої раси, низшої не лише в порівнаню зі своїм або великоруським паном або урядником, але й в порівнаню з великоруським селя

ниним, який один, по пануючим у нас поняттям, є репрезентантом руської народности. Коли Українця-простолюдина навіть не хочуть держати в темноті та визискувати як простолюдина взагалі, а навпаки навіть захочуть цивілізувати в душі народности, — то поперед усього він мусить піддати ся процесови, результатом якого мусять вийти дуже чудні відносини між ним і рідним осередком довкола нього. Наука „отечественної“ мови задля Українця починає ся від'учуванєм від рідної; коли схочуть розвинути в Українця свідому пошану до батьківських історичних переказів, то розкажуть йому про Димитрія Донського, Івана Грізного, Сусаніна, а нехай би й про Петра Великого та Катерину II, — але кінець кінців він мусить переконатися, що його власні предки не зробили нічогосінько вартого стати підставою патріотичного почуття. Схочуть освіжити задля народу абстрактну державну цивілізацію поезією та штукою народньою, схочуть напр. завести орнамент у школі, вінетку в книжці, заведуть у викладі історії народні пісні, хор співацький, — то беруть ся за великоруську орнаментуку, нарисують мужика великоруського, хату великоруську — навіть на книжці, написаній в Єкатеринславській губернії („Нашъ Другъ“, бар. Корфа); прикрасять руську історію лише великоруськими біллинами (Розказы д. Петрушевського), але не українськими думами; навчать співати: „Ужь какъ палъ туманъ на сине море“ й т. и. Знов український селянин мусить переконатися, що лише великоруський простолудин вартий уваги просвічених людей. Наслідком довгого вливу подібних, зовсім партікулярних, хоч може й не навмисних відносин нашого державно-культурного осередка до всіх появ української народности мусіло бути те, що той розрив висших клас із народом, на який плачуть славянофіли в Великоросії, на Україні мусів бути сильніший ніж де-небудь; що люди, які виходять із простонароднього осередка через освіту, а особливо через пів-освіту, ставлять ся в натягнені і часто дуже негуманні відносини до рідного осередка і не лише не побільшують собою моральної сили сього остатнього, але навпаки, побільшують число елементів, що стидають ся звязку з народом і визискують його; що самопошана в народі упадає, а заразом упадає й його енергія, — а се дає простір усяким „причепам“ — до „кулаків“ і Жидів включно — визискувати нарід. Сі появи, особливо, розуміє ся, сильні в віці кріпосного права й панованя системи „офіційної народности“, далеко не щезли з новими реформами, перейнятими

духом гуманности і дійсного народолюбства, бо усуване рисів української народности в усіх появ публичного життя, хоч і вповні суперечить основним принципам нової Росії, а про те зовсім не спинило ся. Сї появи не можуть не смутити кожного, хто бажає матеріяльного і морального добра дванадцяти-мільоновій частині руського племені, — і неминуче будять у душі мислячих людей важне не задля самих лиш Українців питанє про значіне й українських прикмет, переказів, побуту, мови в моральному житю, вихованю й виробленю культури руської суспільности й народу. Хоч як мало доси оброблено се питанє, а про те в суспільности й пресі можна було зустрічати за остатні десять-пятнацять років скілька формул рішеня його.

(Конець буде).

РАСИ ЕВРОПИ І ЇХ ІСТОРИЧНІ ВЗАЄМИНИ.

(Дра Владислава Олехновича).

IV. Загальний погляд на події передісторичних рас.

В сїм розділі звернемо увагу на події кожної європейської раси з окрема.

Середземноморська раса в неолітичній періоді відграє в Європі під зглядом культури ролю чинного первістка; початок суспільної організації й цивілізації в Греції і Римі належить приписати середземноморській расі.

Що тикаєть ся Греції, то та річ не підлягає ніякому сумнівови. Старогрецька епоха, яку докладно характеризують Мікени в останній своїй добі, належить виключно до Середземного моря, до тої епохи, яку найліпше можна назвати єгипетсько-асирійсько-фенікійською — в Азії.

Властива історія і цивілізація Греції розпочала ся в XII—XI віці перед Христом, се-б то від часу, коли з півночі прибувають дорійські племена, що представляють первісток середньоєвропейського короткоголовця. Рим у початковій своїй епосі належить теж до середземноморської раси, як про те свідчать староримські чашки з передісторичних епох.

Епоха, яку репрезентують Мікени й Рим в часі виступу на видівню історії, показує вже зорганізовану суспільність, про що свідчать хоч би самі памятки будівництва. Та епоха мусіла вже мати попередню свою історію; народи, що полишили памятки, віднайдені в Мікенах, не були вже в стані первісної культури; і та епоха, вказуючи виразну звязь із єгипетською культурою, належить виключно до середземноморської раси.

Початок вливу середно-європейського первістка починаєть ся ледви коло XII—XI віку перед Христом. Не кажемо зовсім, що пізнійша культура Греції й Риму належить виключно до раси короткоголовця середної Європи; навпаки, та культура належить до місцевої раси; зазначаємо лише участь у ній короткоголового первістка Європи.

Перейдім тепер до відносин короткоголової раси до довгоголової на півночі Європи. Щоби докладно зрозуміти ті відносини, належить передовсім звернути увагу на духові і моральні прикмети кожної раси, на її характер — на душу раси.

Короткоголовець є вже від початку неолітичної епохи осілим рільником, що тримає домашні звірята. Головною, засадничою прикметою його ума є привязане до землі і консерватизм, що з того випливає.

Розвиток суспільностей, вложених із короткоголовців, ціхує пасивність. Той розвиток відбуваєть ся на місці і стремить природним способом до витворюваня громади, як першого степеня суспільної організації. Коли якась місцевість, село, заселить ся достаточо і не може вижити всіх жителів, тоді частина їх закладає нову оселю в сусідстві, але все громадно. „Дух стада ціхує короткоголовця“ — як трафіно висловив ся проф. Ляпуж.

Тому то головною прикметою суспільностей, в яких переважає і напує елемент короткоголової раси, є консерватизм і привязане до інституцій і релігій, виростилих на тій землі. Право опираєть ся на традиції. І серед короткоголовців поступ конечний, але він повільний; новаторство не є прикметою короткоголовця задля браку визначнійшої індивідуальности. Ум короткоголовця спокійний, наклінний до поезії, а навіть до мрій; менше здібний до діла, менше підприємчивий, особливо коли йде про діло окремої одиниці, про індивідуальний чин.

Прикмети ясного довгоголовця північної Європи дають образ цілковито відмінного характеру. Сильна воля, енергія, ініціатива і визначний розвій індивідуальности становлять засадничі ціхи характеру північної раси. Ум довгоголовця передовсім підприємчивий, практичний. В суспільности довгоголовців практичність і самостійність володіють навіть у царині вірувань; довгоголовець вдоволяєть ся практичними засадами релігії; його ум не любить абстрактних спекуляцій, стремить до твореня практичних підстав моральности і тому духовний стан не відграває важнійшої ролі

в організації суспільностей, витворених довгоголовцем; у всіх проявах життя панує індивідуальність.

Кожний з читачів зрозуміє, що ся загальна характеристика є нарисом, утвореним на підставі обсервації теперішніх часів, а принаймніше історичних. Бажаючи говорити про відносини тих двох первістків расових у передісторичних часах, мусимо творити гіпотетичні часи, беручи до помочи скупі факти.

Проф. Піч подав загальний нарис расових відносин на підставі детальних археологічних і антропологічних дослідів, довершених на відповідно невеликім просторі нинішньої Чехії. Він виказав, що в північній Чехії жив довгоголовий народ, в полудневій короткоголовий, а в середнім поясі оба ті первістки мішали ся. Відносини обох тих первістків расових певно не були в тих давних часах мирні, навпаки, можна напевно сказати, що вони були безнаставною борбою. З характеру обох тих первістків належить догадувати ся, що в тій борбі довгоголовець був заціпною, агресивною стороною, короткоголовець відпорною.

В найдавніших часах, коли довгоголовець був головно ловцем, коли людність була нечисленна і розкинена на значних просторах, він організував походи в землі короткоголовця для добути поживи, скоро вислідки ловів не заспокоювали голоду.

В пізнійшій епосі, коли з ходом часу почала людність організувати ся, коли повставали засновки суспільностей, борба тих двох первістків расових прибирає що раз більше характер новочасних борб, що мають на меті підбій, панованє і користуванє працею підбитої людности. В тих борбах короткоголовець, із природи менше войовничий, менше витревалий в борбі, був усе в остаточнім результаті поконуваний і підбиваний під панованє довгоголовця; повставали мішані суспільности, в яких короткоголовий елемент був у більшости, але полишав ся підданям, рільником, коли довгоголовець витворював аристократичну верству, пануючу, був політичним провідником, адміністратором і начальником оружної сили.

Перемішуванє тих двох первістків відбувало ся не тільки на території, заселеній короткоголовцем; як полонений заселявав він звільна простори довгоголовця. Є численні приклади кладовищ і гробів, що належать до раси довгоголовців, у яких побіч довгоголових мужеських чашок подибували ся жіночі чашки чистого короткоголового типу. То чашки бранок, невільниць.

Взагалі можна сказати, що підбій, забиране в полон, пориване жінок — були в тих часах, як зрештою і в значно пізніших, найважнішими чинниками перемішування сусідніх народів і рас.

Погляньмо, яка була судьба обох тих рас у дальшій розвою утворюваних мішаних суспільностей?

Політичний і державний характер надавав витворюваним суспільностям довгоголовець, але внутрішній розвиток тих організацій залежав головню від короткоголового первістка. Головні причини такого стану річий отсі: довгоголовець задля сильно розвиненої індивідуальности, войовничости, як рухливий первісток розсіював ся на щораз більші простори; короткоголовець, привязаний до землі, звязаний спільними віруваннями і звязаними з ними інституціями, полишав ся на місці; розмножував ся без порівняня швидше і добував сим способом остаточно перевагу.

Теперішні збиті громади короткоголовців у цілій середній Європі повстали власне тим способом, завдяки постійному приростови. В тих місцевостях перед кількома тисячами літ подибували ся численні кладовища довгоголовців. Але довгоголовець, випираний безнастанною хвилею короткоголовця в його поступовім руху, цофав ся на північ і на схід, займаючи відвічні ліси північної і східної Європи.

Деякі виконалини в полудневій Сибіри вказують, що довгоголовець перейшов Ураль і влер ся аж до границь середноазійського короткоголовця, займаючи цілу східню площу Європи, скоро тільки та країна стала можливою до зазеленя. Зіткнене того східного відлomu довгоголовця з короткоголовцем середної Азії було півнійшою появою від зіткненя довгоголовця в середній і західній Європі з середноєвропейським короткоголовцем; але характер того зіткненя і мішаня обох рас був цілковито такий самий і осточний вислід також ідентичний, витворене мішаної, переходової раси, в якій ниш можна виказати постепенні переходи прикмет від одного первістка до другого.

Не треба ні на хвилю забувати, що се шематичний образ еволюції двох расових первістків, із пропущенем усяких подробиць як що до часу, так і місцевостей; належить одначе рівночасно тямити, що власне ті подробиці заповняють цілу ріжнородність історії Європи від найдавніших епох до нинішних часів.

В шематі сім і загальнім, поданім вище, можна що до часу відрізнити поодинокі епохи.

З кінцем неолітичної епохи мали вже оба расові первістки певну організацію; численні кладовища вказують уже досить значне заселенє в добі, що попереджує період металю; особливо тілопальні кладовища короткоголовців доказують безсумнівно, що існували спільні віруваня, отже й певна суспільна організація. Скелети довгоголовців у північній Чехії в той самої епохи, знаходжені у значнім числі, становлять уже кладовища, які вказують, що населенє збирало ся вже в більші громади і було осіле; проф. Ніч припускає одначе на підставі археологічних розслідів, що то були часові мешканя, може лише зимові. Та епоха, по всякій правдоподібности, як показуєть ся в численних археологічних даних, кінчить ся менше більше коло 1500 р. перед Христом.

В дальшій періоді культура середньої Європи розвивала ся дальше. Той розвиток, як вказують досліди останніх часів, був самостійний, зовсім незалежний від полудневої, римської культури. Гальштадський період, що існував менше більше на 1000—1100 літ перед нашою ерою, представляє чисто європейську культуру, належну виключно до європейських рас. Звісне гальштадське кладовище містить і тілопальні і ховальні гроби. Се вказує, що гальштадська культура спільна, що обі раси брали в ній участь.

В пізнійшій епосі вплив полудневої культури несумнівний, особливо коли панованє Римлян дійшло до середної Європи; але на півночі Європи ширила ся середно-європейська культура, звана гальштадською, і була залежна виключно тільки від сих двох расових первістків. За найбільше характеристичну прикмету тої північно-європейської культури належить уважати епоху городищ.

Городища, се місцевости постійно заселені, оборонні, що становили осередки, столиці постійних суспільних організацій. Вони займають значний простір у середній Європі, на границі з північною, плоскою частиною Європи, отже в тій стрефі, в якій за попереднього періоду ми бачили зіткненє обох рас. У тім періоді ширила ся швидко середно-європейська культура на північ і на схід; поступ її можна досить докладно означити, бо вона полишала по собі значні сліди в формі тілопальних кладовищ.

Період городищ можна б добре схарактеризувати, звучи його періодом роздробленого фєвдалізму. Є то період, у яким мішана раса почала витворювати політично відрубні організми суспільні.

В тім періоді довгоголова людність цофала ся дальше на північ і схід, а оселі її зближали ся до Балтійського моря. Та людність помножувала ся також; вона мала можливість творити значнійші войовничі орди, які робили воєнні походи на полудне, до стрефи городищ.

Відносини обох расових первістків полишили ся властиво ті самі; лише границя їх зіткнення посунула ся на північ, а значнійше заселенє дозволювало формувати численнійші загони. В середнім знов поясі Європи, на північ від Дунаю, повставали мішані суспільности — ті власне, що витворили гальштадську культуру, незалежну в своїм початковім розвитку від полудневої культури.

В дальшій періоді, коли розвій римської сили дійшов до вершка, та середно-європейська культура підлягла полудневим впливам із часом, як до тих країн дійшли римські легіони.

Довгоголова раса розвивала ся рівночасно дальше й організувала суспільности на берегах Балтійського моря, які могли творити численні, добре зорганізовані войовничі відділи. Оселі тих войовничих племен довгоголової раси тягли ся від нинішньої Бельгії через Голяндію, Данський півостров і дальше на схід.

В тій добі, як у середній Європі розвивали ся суспільности мішаної раси, у східній Європі почала довгоголова раса мішати ся з середно-азійською расою, даючи початок фінській расі, яка витворившись на кінцях східної Європи, відіграла таку саму ролю історичну, як у загалі раса ясного довгоголовця на півночі середньої Європи. Вона творила щораз численнійші відділи войовничих орд, коли з полудня, з Балканського півострова, ширив ся на північ натиск короткоголовців рівночасно з полудневою культурою. Ріжниця між західною і середною Європою з одного, а північною і східною з другого боку — лежала головно в тім, що культура і поступенна організація, як вплив щораз більшого приросту осілого короткоголового населеня, йшли від заходу й полудня на схід і північ. Коли проте в середній Європі розвинула ся епоха гальштадської культури — на сході Європи залюдненє було ще незначне, а тамошні народи були в стані первісної культури: вони творили суспільности, які ще не виступали на історичній арені.

Дальший період в історії північної Європи становить доба так званої — невластиво — „мандрівки народів“; кажемо невластиво, бо як ми бачили, населенє Європи витворювало ся на місці в попередніх часах і розвивало поступенно та без перерви свою

культуру власну. Аж тоді, коли Рим розширив свою владу майже на цілий тодішній культурний світ і коли римська культура розширилася на північ аж до середньої Європи, поділилася Європа на дві половини: полудневу — римську і північну — варварську.

Та друга половина тяглася від нижньої Бельгії через Голландію, Данію, берегами Балтійського моря на схід через нижню середню і північну Росію. Цілий той простір займала довгоголова раса, яка в тій добі була настільки організована, що творила численні військові відділи.

Перший великий похід тих племен на полудне записала історія як похід Галів на Рим, останній — як набіг Гунів. Перший з тих походів творився мабуть на західних кінцях осель тої раси — в нижній Бельгії, останній на східних кінцях, в нижніх оселях Фінів над берегами Волги і Камі.

Між тими, що так скажемо, крайніми походами північної раси заповняють той період мандрівки народів, згаданих в історії під назвою германських, мандрівки, яких точкою виходу була Данія, а мабуть і краї положені на схід, на побережжю Балтійського моря, між вказаними вище західними і східними границями осель північної раси. Повторяємо ще раз, що історія несправедливо назвала ту добу періодом „мандрівки народів“, бо се були мандрівки менше або більше численних загонів на землях, заселених уже, коли тимчасом постійний, незмінний поступовий рух щораз густішого населення Європи відбувався у просто протилежнім напрямі, з полудня на північ.

Крім тих більших мандрівок, які записала історія, були безсумнівно й менші, що відбувалися на меншому просторі і йшли в різних напрямках. Були вони, що так скажемо, другорядними мандрівками, були впливом і наслідком більших.

Військові північні орди опановували різними народами середньої Європи і витворювали військові держави, що вели з собою борби протягом якогось часу. Нові набігники підбивали по черзі ті свіжо витворені державки і надавали їм відмінний політичний характер, творячи з них нові держави і т. д. аж до нових часів, у яких почали в Європі творитися ті держави й народи, що існують нині.

Як останній вияв руху північної раси вважаємо історію Норманів; Швеція і Норвегія були останнім, найдальшим на північ висуненим постерунком ясного довгоголовця. На Скандинавському півострові зберігався найчистіший тип тої раси і тому аж до най-

новіших часів заховав властивий характер тої раси в знаних із історії походах Норманів, що згадаємо лишє походи до Англії, Франції, Сицилії, полудневої Італії, та на схід Європи, що дали початок державній організації Руси.

Так представляєть ся в найзагальнішій нарисі історія двох головних рас північної і середної Європи. Від часу їх зіткнення в епосі неоліту, аж до найновіших часів, тягнеть ся без перерви борба обох первістків, а вислідом її є витворюванє мішаної раси і поступенна організація новочасних держав, почавши від періоду городищ. Народи тих держав, наслідком спільної і довгої організації, дуже зближені до себе в антропологічній будові, що трафіо означив проф. Кольман, кажучи, що „народи європейської раси представляють ся як одновартні монети, але ріжного стемпля“.

Народи всіх держав, які займають середню і північну частину Європи, представляють мішану расу. В північній її половині переважає й нині первісток ясного довгоголовця, в полудневій — короткоголовця.

По тій причині не можна хіба вважати випадковою річю, що всі столиці тих держав лежать на границі зіткнення обох расових первістків: Париж, Берлін, Варшава, Вільно, Москва. Се власне лінія, про яку ми говорили нераз, лінія розграничення сфери двох головних рас Європи.

Сей географічно-антропологічний факт не випадковий. Лондон лежить також на границі зіткнення первісної полудневої і північної північної раси. Відень повстав на місці, де зродила ся перша самостійна культура середно-європейська.

У. До якої раси належить флексийна мова?

Розсліди фізичних прикмет європейських народів на живих особах довели нас до висновка, що нинішнє населенє Європи втворило ся з трьох головних первістків расових.

Антропологічні розсліди в царині праісторії, оперті на порівнюваню скелетів передісторичних рас, дозволили на означенє взаїмних відносин тих трьох первістків расових. Із тих розслідів виходить, що первісне довгоголове населенє Європи було розділене на дві половині короткоголовою расою, що заняла середню, гористу частину Європи.

Полудневий відлам довгоголовців належить до середземноморської раси. Північний відлам становить расу ясного блондина північної Європи.

Лінгвістичні дослідження виказали, що європейські народи, витворені з тих трьох первістків расових, із винятком фінських народів, говорять арийськими мовами. Далше виказали вони, що всі арийські мови є діалектами одного старшого язикового пня, затраченого і незвісного, якому надано назву праарийського. З конечности повстало проте питання: в якій місцевості існувала колиска того язика і котра раса витворила сю першу флексійну мову?

Найновіші фільольогічні студії довели багатьох учених до висновка, що колиска арийських язиків існувала найправдоподібніше в Європі. Антропольогічні розсліди, що дають наведений висше образ розміщення расових первістків, дозволяють висловити деякі висновки, що кидають дуже пожадане освітлене на непорішену доси арийську квестію.

Для зрозуміння того освітлення язикової квестії антропольогічними дослідженнями вистане представити на однім шематичнім рисунку Європи географічне розміщення арийських мов і расових первістків. Рисунок той можна зрештою зредукувати до двох ліній, накреслених на мапі Європи, що бігли-б із полудня на північ і лучили-б осередки арийських мов.

Осередки арийських мов можна означити такими точками. Осередком грецької мови най будуть Атини, осередком групи славянських мов — середина Карпат, що немов лучать славянські західні групи зі східними, як також полудневі з північними; осередок для литовської мови буде в середині Литви.

Ті три осередки лучимо одною простою лінією, на якій кінцях будуть лежати осередки грецький і литовський, а між ними — осередок славянських мов.

Осередки трьох останніх арийських мов Європи умістимо в отсих точках: Рим для латинської мови, середина Франції для кельтської мови, а підстава Данії для германських мов. Лінія та вігнена під кутом, на яким лежить осередок кельтської мови, а на кінцях лінії — германська на північнім і латинська на полудневім.

Коли тепер на тій самій мапі означимо знані нам уже докладно сфери трьох первістків расових Європи, то отримаємо такий уклад арийських мов під расовим зглядом:

Мова германська і литовська лежать у сфері раси ясного довгоголовця; осередки кельтської і славянської мови лежать у сфері короткоголовця середньої Європи, а осередки грецької і латинської мови лежать у сфері середземноморської раси. Коли-б оселі ясного довгоголовця північної Європи були колискою арийської раси, то передівсім ті дві мови мали би прикмети старинности, а крім того були би до себе найбільше зближені. Тимчасом лінгвістика виказує, що литовська мова найбільше зближається до славянських, а всі разом стоять у близькій звязи з іранською групою. Надто коли-б на півночі Європи була колиска арийських мов, фінські народи, що сусіднують безпосередно з ясним довгоголовцем, мусіли-б без сумніву улягти впливови тої первісної мови арийської; тимчасом лінгвістичні досліді показують, що мова західних Фінів стоїть тільки в деякій звязи з германською мовою.

Коли звернемо увагу на сферу темного довгоголовця в Європі, де містять ся осередки двох арийських мов — латинської і грецької, то побачимо відразу неможливість здогаду, аби та раса була колискою праарийської мови, бо середземноморська раса полудневої Європи є тільки частиною великої родини, до якої належать Хаміти і Семіти. Зрештою історичні і лінгвістичні вказівки доводять достаточо, що властива грецька культура розпочала ся від часу приходу дорийських племен із півночі.

Старогрецька культура, яку пізнали ми з викопалин у Мікенах, лучить ся з азійською культурою, а навіть переважно з єгипетською і належала вповні до раси темного довгоголовця; ясна проте річ, що арийська культура не могла мати там свого жерела. Належить отже догадувати ся, що лише короткоголовець середньої Європи міг бути тою расою, що дала початок культурі і мовам арийським, або був тим елементом, що приніс і культуру і мову до Європи з інших місць.

Такий спосіб трактованя язикового питання з антропологічної точки дозволяє вилімінувати ясного довгоголовця північної Європи і виказує неможливість шуканя колиска арийських мов у сфері темного довгоголовця.

Думаємо, що такі досліді в царині арийських мов у Азії кинули би ще більше світла на се питанє, в теперішнім часі одначе бракує ще докладніших даних із антропології що до теперішнього стану расових відносин, розширених всесторонно дослідями на живих особах, як бракує також даних із царини пра-

історії. Можна подати тільки загальний нарис тамшніх расових відносин менше більше так :

Мала Азия від берегів Егейського моря аж до околиць, положених на полудне Кавказу, заселена короткоголовою людністю. В посеред неї заслугоють особливої уваги Вірмени. Їх оселі, оперті о гори Кавказу, були добре ослонені і тому уникнули змішання в зайдами, що напливали періодично в середній Азії. Наслідком того Вірмени полишили ся як одна з давнійших формацій короткоголовця, споріднених із середно-європейськими короткоголовцями, а особливо з тою галузею, що займає Балканський півостров. Вони говорять одною з арийських мов.

Вірмени становлять проте останню збиту і однородну групу короткоголовців; далше на схід короткоголовець не творить уже значнійших етнічних груп, хоч тип сей виразний ще в північній Персії, а можна помітити його й далше на схід аж до плоскозгіря Паміру. На полудне від осель Вірмен починаєть ся сфера довгоголового, в напрямі Арабії й Єгипту.

В загальнім отже нарисі расові відносини в Малій Азії такі самі, як у середній і полудневій Європі, бракує тільки даних що до способу мішання обох расових первістків. Під тим зглядом гідний зазначення факт, стверджений докладно на чашках старинних Єгиптян, а власне: чашки з давнійших епох представляють чисто довгоголовий тип, але в пізнійших епохах видно виразно примішку короткоголовців. Тому що долина Нілю окружена з усіх боків довгоголовою расою і лише від півночі лучить ся з Малою Азиею за помічю вузького межиморя, то єдино тою дорогою могло відбувати ся зіткненє і мішанє обох первістків расових. Відносини отже їх у Малій Азії такі самі, як між короткоголовцем середньої і довгоголовцем полудневої Європи. Анальогія ся тим докладнійша, що короткоголовець Малої Азії і середньої Європи становить властиво одну расу, а з другого боку довголовець полудневої Європи є лише відломком раси темного довгоголовця, до якої належать Хаміти і Семіти.

Коли проте будемо вважати расу короткоголовця Європи і Малої Азії за цілість, що заселює цілий простір від Фінїстери аж до Паміру, то на наш погляд флексийна мова могла з'явити ся на цілім тім просторі; найправдоподібнійше могла вона одначе повстати в середній частині тої довгої стрефи, т. є. на просторі Малої Азії і Балканського півострова, бо та частина була най-

правдоподібніше первісною колискою короткоголовця. Бажаючи ближше означити місцевість і умови, серед яких могла повстати флексійна мова, належить узгляднити ще деякі дані.

Ми бачили, що арійськими мовами говорять народи, які належать до кількох рас. Первісна гіпотеза про походження Арійців від одного скотарського народу впала; тоді історики поставили здогад, що одна з тих рас мусить бути расою первісних Арійців, які говорили праарійською мовою і розширили її на інші раси. Однак антропологічні дослідження переконують, що сей здогад не поставлений на властивім ґрунті, бо флексійна мова могла повстати не серед чистої, але як раз серед мішаної раси.

Знаємо вже, що дотеперішні дослідження на європейськім ґрунті дали докази, що від початку неоліту почала творити ся мішана раса, що на границі зіткнення двох расових первістків повставали перші організації суспільні в північній Європі. Знаємо також, що ті перші організації суспільні дали з часом початок нинішнім державам, яких столиці лежать власне на лінії зіткнення обох расових первістків.

В Малій Азії повтарається та сама поява. І тут і там столиці старинних держав лежать на лінії зіткнення рас короткоголовця і темного довгоголовця: в Європі Рим і Ацени, в Азії — Вавилон і Єрусалим.

Лінія, що лучить столиці новітніх держав, є граничною лінією між сферами короткоголовця на півночі і ясного довгоголовця; лінія, що лучить столиці старинних держав у полудневій Європі і Малій Азії, є граничною лінією між сферою короткоголовця від полудня і сферою середземноморської раси, хаміцької й семіцької. Обі ті лінії злучені у Франції творять верх клина, що представляє оселі короткоголовця і розділює первісну довгоголову расу на два відломи: північний і полудневий.

Течія культури в історичній епосі ширить ся по тих граничних лініях, т. є. від Вавилону, по лінії зіткнення короткоголовця з темним довгоголовцем, від сходу на захід; в Азії переходить до Європи, наперед до Греції, потім до Риму. По думці нинішніх поваг у царині археології, відкрите металів, а головню міді і бронзу, мало місце в Передній Азії, в околиці жерел Тигра і Евфрата. Винахід металевого оружя був без сумніву одним із важніших чинників у ширеню культури тої епохи.

Найправдоподібніше разом із тою першою культурою, якої течія триває без перерви до нині, повстала перша флексійна мова. Мова та ширила ся по оселях короткоголовця у двох напрямках: на схід — до Індії, а на захід — у напрямі Балканського півострова. Що праарійська мова обіймала Балканський півостров, виходить уже із самих лінгвістичних студій почавши від праці Лінденшмідта; розклад арійських мов в Європі стверджує вповні висновки того вченого.

Поодинокі мови арійські творять немов розету з листя, яко-го підстави звернені в напрямі Балкану, а верхи — до обводу європейського континента. Грецька мова представляє перший листок у полудневім напрямі, латинська другий листок у напрямі Апенінського півострова. Третій листок у напрямі нижньої Франції буде означати територію кельтської мови; четвертий — територію германської мови, звернену вершком до підстави Данії; пятий листок буде звернений на північ до устя Висли і Німана, як територія литовської мови; останній листок — славянських мов — звернений на північ і на схід. Правда, така розета нарисована на мапі Європи буде лише шематична, але сей шемат відповідає сути річи. Знаємо, що латинська мова не принесена на Апенінський півостров як латинська з Балканського півострова, але що витворила ся з римського діалекту і поглинула всі сусідні споріднені діалекти. Так само було з грецькою мовою, що розвинула ся з атенського діалекту. Лише для славянських мов повнший шемат відповідає ще нині стисло історичному їх розвитку.

Кожда арійська мова європейська розвивала ся на досить широкій території, на якій панувала коли не одна праарійська мова, то в кождім разі діалекти, дуже близько споріднені з собою. Повтаряємо, що уклад у формі розети з листків, відповідає дійсному станови річи. Підстави поодиноких листків містять ся на території короткоголовця, т. є. на Балканським півострові, над середнім бігом Дунаю, а вершки звертали ся на полудне, на територію середземноморця, і на північ, на територію ясного довгоголовця.

Аби сей шемат відповідав дійсности, належить тямити, що не всі листки вирости рівночасно та що не росли з однаковою силою. Зріст листків, або ширене мови залежало від багатьох обставин, а головню від двох причин: від політичного розвою етнічної одиниці, від її географічного положення і від розвою сили сусідньої мови.

Мова кельтська, приміром, була одна з найстарших і ширила ся на захід Європи в напрямі осель короткоголовців, опісля звернула ся на північ Франції і перейшла до Англії та Ірляндії; займала проте в певній епосі дуже значний простір. В найблизшій епосі підлягла вона перевазі двох сусідніх мов: з одного боку розвинула ся швидко латинська мова, з другого германська; остаточно кельтський листок зник наслідком утиску сусідніх листків, що розростали ся сильно, а полишив ся тільки його верх у нинішній Ірляндії.

Те саме можна сказати про литовську мову. І вона була прибита своїми сусідами: германською мовою з одного боку, і славянськими з другого. Полишив ся також лише вершечок, що сховав ся в затишній околиці, опертій о Балтійське море, і тому переховала вона більше архаїчних прикмет.

Грецька мова ширила ся швидко зі свого первісного осередка на сусідні острови, в західнім напрямі, в Сицилії, а у східнім на островах Егейського моря та далше, на берегах Анатолії.

Латинська мова ширила ся рівночасно з політичним розвитком римської держави, головню одначе в північнім напрямі, між народами півшої культури. З часом із латинської мови пішли новолатинські, головню іспанська мова, що в новітніх часах перейшла Атлантик і стала пануючою в середній і полудневій Америці.

Германська мова ширила ся початково на північ, займаючи Голяндію, Данію, Скандинавію, Ісландію і Англію, а звідти, як англійська мова, переходить до північної Америки.

Славянські мови ширили ся також на північ; в найновішій історичній добі російська мова перейшла Ураль і заняла цілу північну частину Азії. Історія арийських мов в Європі, особливо тих, що розвивають ся без перерви до нині, вказує, що мова ширить ся на всі людські раси. Головними чинниками ширеня якоїсь мови є культура разом із політичним розвитком, або колонізація і торговельні зносини. Як приклад першого способу ширеня може служити в старинних часах латинська мова, в нових — російська; як приклад другого способу — у старинних часах фінськійська мова, в нових англійська.

Взагалі можна сказати, що мова ширить ся відосередково у напрямі півшої культури. Латинська мова ширила ся свobodно на північ, але не ширила ся на схід, бо тут здибала ся з грецькою мовою і культурою. Славянські мови ширили ся початково на пів-

ніч; в дальшій епосі не могли не тільки ширити ся на захід, але навпаки, підлягли німецькій мові й західній культурі; за те свобідно ширили ся на схід.

Право ширеня однакове для всіх мов і в усіх епохах. Флексийна мова, з якої витворили ся теперішні арийські, ширила ся на підставі тих самих законів. Теперішній уклад арийських мов в Европі й Азії вказує, що ся первісна мова займала територію Балкану і Малої Азії. Ширила ся вона найправдоподібніше разом із культурою, що перейшла з Малої Азії до Европи, а її течія триває до наших днів.

VI. Уваги про расові відносини польського і литовського народу.

Ми бачили вже, що сі народи є мішаниною двох расових первістків: ясного довгоголовця з півночі і темного короткоголовця середньої Европи. Мішанє тих двох первістків відбувало ся протягом довгого періоду — вперед на лінії зіткнення, а опісля, коли витворила ся мішана раса і суспільности почали творити поодинокі політичні організми, доконувало ся воно на більшім просторі, але все перемішували ся народи, зближені расово.

Наслідком того процесу було, що нині подибуємо лише на противних кінцях типи, зближені до своїх первісних прототипів; так отже на версі західніх Карпат, у Закопанім, позістав тип короткоголовця зі вказівкою 85, а на півночі у Жмудинів — вказівка 79. На лінії, що лучить ті скрайні точки, подибуємо ряд посередних вказівок, розміщених систематично, як арифметичний ряд.

Прояву сього не можна інакше пояснити, як повільним мішанєм двох расових первістків протягом дуже віддаленого і довгого передісторичного періоду.

З часом населенє в Европі зростає постійно, але зростає швидше на полудне, як на північ від Карпат. Здогад сей опираємо на тім, що приріст людности стоїть у певних відносинах до культури взагалі, а до рільничої культури спеціально.

Нема сумніву, що в Европі ширила ся культура від полудня на північ, а сей напрям ширеня полишив виразні сліди і на півночі від Карпат. Сей слід видний для антропология, бо разом із культурою і зі зростом населеня полудневий елемент почав у тім другім періоді ширити ся виразнійше. Та епоха уявила ся дуже наглядно на расових відносинах на північ від Карпат.

В тій епосі ширив ся короткоголовець на північ. Прямуючи від долини Дунаю не міг він перейти Карпат, але йшов із одного боку через краї, положені між Карпатами і Чорним морем, із другого знов — обходячи Карпати з заходу; ті дві течії стрінули ся з собою на землях, що лежать на північ від Карпат, і частину населення з попереднього періоду, що займала північні збочі Карпат, виперли на верхи гір. Те первісне населення виріжилось тим, що в нім переважає бльондиновий елемент; нинішні дослідники антропологічні ствердили сей факт, подекуди суперечний з пляном загального розміщення ясних і темних рас.

Як ми бачили доси, в цілій Європі маліють усі прикмети ясного бльондина з півночі на полудне. На північних збочах Карпат подибуємо виразні відступи від сього правила; бо на найвищих верхах гір полишив ся немов остров населення, між яким переважає виразно бльондиновий тип, коли тимчасом у підніжжя гір подибуємо населення, серед якого прикмети темного короткоголовця середньої Європи виступають дуже докладно. Сей факт переваги бльондинових цїх на верхах Карпат стверджений достаточним числом помірів, не підлягає проте пїякому сумнівови, а при подрібнішій розсліди стає ще виразніший; так приміром завважано, що гірняки в Закопанім, положенім на найвищих верхах Карпат, найліпше переховали ту перевагу бльондинових прикмет, хоч в останніх часах, наслідком улекшеної комунікації, прибуває людність із рівнин і вносить із собою свої цїхи. т. є. впливає на зменьшене переваги бльондина. Дальше виходить із дослідів над найдавнішими закопанськими родинами, що відсоток синїх очий доходить у них до 80. По тій причині закопанські гірняки набрали переконання, що „правдивий гірняк“ має все синї очі, що по „сліпозапах“ очах, т. є. ясповивних, можна пізнати зайдів із рівнин.

Той остров бльондинового населення займає верхи західних Карпат, як найбільше неприступні.

Досліди, пороблені в усіх частях світа, стверджують, що на найвищих верхах гір подибуєть ся те населення, яке первісно занимало давній край, а наслідком напливу пізнішних рас цофало ся на виші місцевости.

Ми згадували вже кілька разів, що рівночасно з течією ясного довгоголовця північної Європи, яка йшла на полудне, існувала відворотна течія темного короткоголовця середньої Європи; остання течія була впливом побільшення населення і природного його розши-

рення рівночасно зі зростом культури взагалі, а рільничої культури спеціально.

Північна Європа, отже й земля на північ від Карпат, належала переважно до сфери ясного довгоголовця; тому то й у найдавнішій періоді переважають прикмети тої раси, а в дальшій періоді бере перевагу раса середньої Європи.

Проста річ, що ті два періоди належить брати в загальнім значіню, бо властиво процес мішання тих двох расових первістків відбував ся без перерви і відбуваєть ся ще нині. Говорячи тому про два періоди маємо на думці неозначений близьке поділ, який одначе загально можна так означити: В давнійшій періоді північна Європа, отже й краї на північ від Карпат, була покрита переважно лісами, а населене, як ловецьке, добувало собі поживу переважно, коли не виключно, в лісах. У другім періоді населене осідає вже і черпає головну поживу в рільництва, задля якого населене групуєть ся в більших, що раз густійших масах, творячи вже певні організації суспільні.

Ріжниці, видні між шляхтою й селянами, в антропологічного погляду гідні уваги і становлять другий доказ напливу населеня в полудня в другім періоді. Вони ось які: Зріст шляхти значно висший, чашкова вказівка показує більший нахлін до короткоголовости, а заразом виступає висший процент темних барв як волося, так і очий.

В давнійшій нашій праці, що дотикає антропологічних ріжниць шляхти і селян, висловили ми гадку, що ріжниця зросту залежить від ріжниці відживляваня, бо ми не могли віднайти жерела, звідки могла би походити людність високого росту з переважно темними барвами. Задля браку подрібних помірив антропологічних східного відлomu короткоголовця середньої Європи, панувала тоді думка, ширена найліпшими дослідниками французькими, що короткоголовець середньої Європи, або кельто-славянська раса, є середного росту. Прикмети властиві польській шляхті видавали ся тим більше загадочними, що в цілій середній і західній Європі висші верстви, аристократичні, відзначають ся також високим ростом, але належать до блондинового типу, а то задля переваги в них прикмет раси ясного довгоголовця північної Європи.

Аж пізнійші подрібні досліди виказали, що між ростом західного і східного відлomu короткоголовця середньої Європи заходять значні ріжниці. Західний відлом, кельтський (*Homo alpinus*)

є середнього зросту, що не переходить пересічно 1·65 м.; тимчасом середній зріст населення в Боснії виносить 1·68 м., а в деяких околицях доходить навіть до 1·70 м.

Тому що при дальших розслідах показало ся, що зріст польської шляхти виносить постійно коло 1·70 м., та що зріст належить до найпостійніших расових прикмет, рівночасно знов беручи на увагу, що шляхта більше короткоголова з перевагою темних барв очей і волосся, доходимо до висновка, що одинокою місцевістю, з якої вона може походити, є середнє поріччє Дунаю, або кажучи загально, вона належить до східного відлому короткоголовця середньої Європи. Польська шляхта належить проте до другорядної формації антропологічної, прибулої з полудня з другорядною течією людности на землі, положеній на північ від Карпат.

Досліди дра Талька-Гринцевича над українською шляхтою дали такий самий результат; вони виказали, що зріст шляхти на Україні також високий і перевишає на 3 см. середній зріст українського народа, хоч його зріст у загалі вищий від зросту селян у Королівстві Польськїм. Заразом темний тип серед української шляхти два рази численніший як серед народа.

Присутність отже бльондинового типу на верхах Карпат доказує, що на землях, положених від них на північ, жило в давнійшій періоді мішане населенє, серед якого переважав ясний тип. Перевага знов темного типу на Карпатськїм підгір'ю і серед шляхти доказує, що в дальшій періоді взяла верх полуднева течія. З нею ширила ся в тім періоді культура на північ, а з нею мабуть і арийська мова.

В кінці ще раз повтаряємо, що з погляду антропології, у вигворюваню населеня північної Європи існує від початку неоліту лиш один період і один прояв: перемішуванє двох расових первістків, ясного довгоголовця північної і темного короткоголовця полудневої Європи. Найвідповідніше не надавати тим двом елементам історичних назв. Назва короткоголовця французькими авторами кельто-славянською расою на стільки невідповідна, що виключає по троха зі сфери короткоголовця населенє середньої і полудневої Німеччини, хоч воно без сумніву належить до сфери короткоголовця.

Другий період, про який ми згадували, не повинен також розбирати ся з історичної точки. Той період починаєть ся з кінцем неоліту або початком доби металевого оружя. Відріжняємо його

тому, що течія культури взагалі йде в Європі від полудня на північ. Течія ся залежить головню від природного побільшення населення і розширення його на північ, а під антропологічним зглядом ціхує її перевага типу короткоголовця, що є впливом культури і прискішеного збільшення людности; одначе до певного степеня залежить та перевага елементу темного короткоголовця також від того, що в мішаній расі сей елемент мабуть постійнійший і лекше переходить на потомків.

Сей другий період у твореню населення північної Європи не історичний ще на стільки, що не є остаточним моментом у повстаню новітніх держав, які тепер існують.

В понятю повстаня шляхти й аристократичної верстви лежить понятє історичних початків нинішніх держав. Вказуючи отже несумнівний факт, що польська шляхта походить із полудня, не твердимо зовсім, що завязок польської держави звязаний з тим.

Пригадуємо, що рівночасно з істнованем полудневої течії в антропологічним значіню, не переставала істнувати й течія відворотна, залежна від рухливости і войовничости ясного довгоголовця.

Хоч на Україні походжене шляхти вказує, що вона має початок із полудня, то початок Руси як історичної держави є наслідком підбою Варягів, безперечно північного походження. В Польщі, по всякій правдоподібности, завязок держави залежав також від підбою північного елементу, бо завязок той довершив ся на півночі, у Гнезні. Одначе перенесенє столиці до Кракова є доказом, що початковий розвиток польської культури мав своє первісне огнище в краях, що лежать ближше Дунаю.

З польського переклав В. С.

Рудольф Вірхов — громадський діяч.

з поводу його смерті подав

Сергій Павленю

II.

Незабаром після того, як вийшло в світ справоздання Вірхова, що випадково безпосередно дотикалось до названих вище питань, політичні події 1848 року в марці вихром пронесли ся по німецьких землях, зачепивши всі верстви суспільства. Чи міг же Вірхов не обізвати ся на їх?

З шестого марця в Берліні почались революційні розрухи і наступили великі марцеві дні. 18 марця Фрідріх Вільгельм, вислухавши народню депутацію, згодив ся ввести в державі конституцію, але-ж демократії все ще треба було бороти ся за своє право. Вірхов був свідком-самовидцем народньої побіди після горячого бою на вулицях Берліна і ходив на торжественний похорон тих, що полягли на барикадах. Вірхов був цілком за демократію і 27 марця, коли в університеті поставлене було питання про скликання сполученого лянцтагу і з професорського кола за право народа на законодатне зібрання стояли тільки сім голосів проти 98, він був між меншістю. Не вважаючи на такі відносини до сеї справи університетської колегії, Вірхов держав себе самостійно і всюди добивав ся реформ для обновлення устрою життя.

Але-ж 10 листопада німецькі війська вступили до Берліна і народній рух програв свою справу. Вірхов побачивши, що демократії не поталанило, прийняв ся за аналіз подій і, як у справозданю з поводу голодного тіфу, так само й тут, придержуючись своєї „анатомічної“ методи досліду, стараєть ся в інтересах буду-

щини винайти причину невдачі руху і пише з цього поводу занадто цікаве й гостродумне справоздання під назвою: „Епідемії 1848 року“. Тут він проводить паралелю між двома соматичними і одною психічною епідеміями, розуміючи під першими тиф у Верхній Силевії й холеру, що як раз тоді лютувала всюди в Європі, а під останньою — революційний рух.

Своє справоздання Вірхов зараз же прочитав у Берлінськiм товариствi для наукової медицини.

Причину невдачі руху він добачає в браку самосвідомости суспільства і в його вірі авторитетам. Ще в школі, як уже казано було, Вірхов перейняв ся ненавистю до авторитетів. Тепер він постеріг за ними ще більшу шкоду, ніж сподівався. Він бачив усюди конечну потребу розумної самодіяльности, а віра авторитетам була найпевнішим ворогом її, бо підлеглість авторитетам знищувала самодіяльність.

„Епідемії, — пише Вірхов, — се пересторожливі скрижалі, де певний державний діяч може прочитати, що в ході розвитку його народа наступила різка переміна“. Голод, тиф, холера, рух 1848 року — сї скрижалі виявили конечну потребу реформ усього ладу суспільного життя і вказали державним урядникам на обовязок їх не гаяти ся, а поспішити з сими реформами. Чи можуть же сї реформи поминути лікарські справи? Ні, бо життя й пересторожливі скрижалі — „епідемії 1848 року“ поставили на чергу цілу зграю й настigliх лікарських питань, що вимагають невідмінної розвязки.

І кращі з лікарів добре добачали всю потребу реформ в медичних справах, бо тодішній стан їх був очевидячки для всіх застарілим і невідповідним потребам життя й часу. Але треба було, щоб хтось з'явив ся речником нових ідей, знав би їх сформулювати і вмів би провести в життя.

Таким речником і провідником в життя нових ідей став Вірхов. Знаючи з свого власного досьвіду, що для виконання таких завдань і для наукового оброблення всяких питань треба мати свій орган преси, незалежний, самостійний і особливого напрямку, Вірхов в 10 липня 1848 року, за поміччю свого друга й однодумника Ляйбушера почав видавати під своєю редакцією щотижньовий журнал під назвою „Медична реформа“, з публіцистичним та боевим напрямком.

В своїм журналі Вірхов почав з того, що зараз же об'явив війну всім противникам освіти та старому режиму і став проповідувати конечну потребу повних реформ лікарської справи в напрямі свободи й демократії. Всі такі реформи, на думку Вірхова, містять ся в питанні про суспільну охорону здоровля і повинні бути розв'язані як найшвидче. Вірхов пише, що в такі революційні часи, коли всюди йде річ про те, щоб геть розкидати й знищити старий мотлох і заснувати нові установи, одна медицина не може остати ся без руху, і „Медична реформа“ повинна цілком посвятити себе реорганізації всіх лікарських справ.

В кожнім числі цього журналу можна було прочитати горячо й довідно написану передову статтю невгомного й невтомного редактора, що не знав ніяких компромісів, ні з чим не ховав ся, а отверто й сміливо йшов до своєї мети. Не трудно добачити, яке вражіння отсей журнал такими статтями робив на суспільство в ті революційні часи.

Перегляньмо ближче зміст праць Вірхова, надрукованих у його „Медичній реформі“.

Вірхов пише, що реформа лікарських справ уся зводиться на постанову нового питання про „суспільну охорону здоровля“, а через се й „медична реформа“ становить се питання на першій місці. В питання про „суспільну охорону здоровля“ входять усі відносини держави до медицини й лікарів і розв'язати його повинна держава.

Безперечно, всяка людина має право на гігієнічне існування. І держава, як моральна сукупність людей, що солідарно ручать ся один за одного в цілях загального добра й щастя, повинна кожному сприяти так, щоб він міг жити гігієнічно. Окрім того вимагаючи від своїх членів для свого існування, як цілого, всяких жертв, до життя включно, держава з свого боку не може не признати за ними права на гігієнічне життя. Тим то суспільна медицина сходиться з політикою і повинна мати своїм змістом як раз ті самі речі, що містять ся в науках соціальних — питання про працю, про існування і про вчення.

Дійшовши до того виводу, що суспільна медицина має один ґрунт з політикою, Вірхов, як ранійш було казано, пише, що лікарі — натуральні оборонці вбогих людей і соціальні питання належать у великій мірі до їх юрисдикції.

Справді, каже Вірхов, убогі люди є такі, що можуть працювати, а є й такі, що до праці не гідні, як напр. діти, перестарілі,

каліки, божевільні і всякі иньші. Держава безумовно повинна піклуватися про таких нуждених і нещасних, але не здалих до праці людей і заснувати для них шпиталі, пристановища, сирітські доми і такі иньші інституції. Але-ж вона повинна дбати й про таких, що можуть заробляти на себе працею, бо коли вона не може дати кожному роботи по його силі й здібности, то нічого иньшого не зостанеться при лихій годині робітників, як зарадити лихові чи грішми, чи одежою, чи харчами, чи иньшим чим небудь; або цілком переробити життєві умови всіх верстов народа, або-ж, нарешті, позбутися таких людей з рук, допомігши еміграції. В кожній такій нагоді медицина доконче має свій ґрунт, уже хоч би ради принціпа гуманности, і всі такі питання містяться в програмі суспільної медицини.

Ствержуючи свої думки фактами, Вірхов для ілюстрації спинається на еміграції і показує числами, яка сила емігрантів, переїзжаючи через океан, повмирала. Чому се сталося? — питає Вірхов. А тим, відповідає він, що не було судових лікарів і ніхто не дбав про гігієнічне пробування емігрантів на кораблях, тоді як се справа повинна належати до суспільної медицини, що дбає про суспільну охорону здоров'я.

Що належить спеціально до робітників, то тут у компетенцію суспільної медицини повинні вийти: унормування числа робітних годин і розділ суткового робітного часу відповідно зростови, здоров'ю й силам робітників; закони про шкідливі для здоров'я промисли й ремесства і т. и., взагалі всі питання про гігієну робітницького люду.

Суспільна медицина повинна займатися й шкільними справами — про фізичне виховання, гімнастику, число годин для вчення і т. д., а разом повинна дбати про росповсюдження через школи в народі загальних відомостей про людський організм, його будову й функції, про догляд за тілом, здоров'ям і т. д.

Бувають і такі моменти, що медицина й лікарі повинні стати на першій пляні. Се тяжкі часи епідемій, коли люди вмирають тисячами. А доси, поки держава не дала медицині й лікарям відповідного становища, вся боротьба з сими нещастями, замість широко задуманих і раціонально проведених засобів, обмежується оголошенням усяких порад, циркулярів та інструкцій. От і сталося, що в 1848 році, як і півсотні літ перед тим, з холерою так само боролися більше інструкціями, порадами та бочками кип'яченої води. „Не інструкції слід писати, каже Вірхов, аби турбу-

вати годованих буржуа, але треба витворити такі заради, щоб убогого, що не має ні сьвіжого хліба, ні доброго м'яса, ні теплої одежі, ні постелі, що при своїй праці живе тільки рижовою юшкою та ромашкою — щоб сього бідолаху, найбільше підданого епідеміям, захистити від них поліпшенням його добробуту. Нехай згадають, сидівши у себе зимою біля полум'я коминка і роздаючи своїм діткам різдвяні яблука, нехай пригадають, що корабельні робітники, як привезли сюди кам'яний вугіль та яблука, повмирали з холери. О, се дуже сумно, що завше тисячі повинні гинути в злиднях та від пошестий, щоб декілька соткам жило ся гарно, і що сі сотки, коли настане черга нової тисячі, мають тільки поради!

Як для боротьби з епідеміями, так і для заемоги в звичайних хворобах треба позаводити шпиталі й організувати поміч хорому на домівці. Кожний слабий повинен бути негайно і без плати заміщений у шпиталь. Величезні втрати на сю справу повинні прийняти на себе або суспільство, або держава, або громади.

Для таких мет суспільної медицини, на думку Вірхова, треба було реорганізувати й університетський виклад. Перше всього, щоб поліпшити вчення, треба, щоб професорі діставали катедри через публичні конкурси, а не через іменування. Мета їх викладу повинна вести до суспільної охорони здоров'я, щоб зробити її можливою. Коли-б університети були такою інституцією, де всякий міг би навчитися, як облегчувати кешені хорим людям, то державі не пристало-б підтримувати її. Потрібно, щоб з університету лікар виходив з запасом фактичного знання і узброєний логічним мисленням. На се треба звернути пильну увагу, як в університетах, так і по гімназіях.

Така реорганізація лікарських справ вимагала реорганізації й відповідних державних інституцій. Тут на думку Вірхова треба було зорганізувати імперське міністерство суспільної медицини.

Над такими ідеями Вірхов студював у своїй „Медичній реформі“, раз-по-раз доводячи про конечну потребу повної реорганізації науки й суспільства, і невтомно боровся з реакцією, що швидко наступила після революційного руху. Д. 29 червня 1849 року вийшло останнє число „Медичної реформи“, бо Вірхов поїхав із Берліна в Вірцбург, де отримав професорську катедру. Як у першій, так і в останніх числах свого журналу він виявляє себе діячем в цілком демократичними ідеями і каже, що для народу потрібні освіта, свобода й повна демократія.

Не треба забувати, що все отсе писало ся більше як півсотні років тому назад.

Статі Вірхова читали ся з захватом і мали великий вплив на читачів, сприяючи разом і самосвідомости суспільства. Популярність палкого, енергічного і сміливого прозектора Charité, борця за реформу, стала такою широкою, що одна з Тірінгських округ в 1848 році обібрала його за свого депутата в пруське законодавче зібрання.

І він твердо йшов своїм шляхом, не вважаючи на те, що міністерство не тільки скося поглядало на його демократичну діяльність, але шукало причіпки, щоб як небудь позбути ся неспокійного прозектора, хоч уже з прославленим науковим іменем і з великою популярністю. Спочатку міністерство просто сказало Вірхову лишити прозекторську посаду по добрій волі і виступити з Charité, але він не послухав. Тоді міністерство вигадало причіпку, ніби то він завів виборчу агітацію в Charité. Вірхов, навпаки, в „Медичній реформі“ протестував проти всякої пропаганди в шпиталях, чи то буде політична, чи релігійна, чи яка иньша, бо слабим потрібен спокій, а всяка агітація чи пропаганда турбує людину, політичні-ж зібрання розбурюють навіть здорових людей і бува, що шкодять і їх здоровю.

Одначе міністерство скинуло Вірхова з прозектури, на свій сором.

Але-ж без його не обійшлись і швидко він знову осів на посаді прозектора, та тільки зараз же сам уже лишив се місце, бо як раз і Вірцбурський університет запросив прогнаного прозектора на самостійну катедру патологічної анатомії і посаду звичайного професора.

Окрім міністерства Вірхову довелось мати прикру нагоду і з професорським колом. Між Вірцбурськими професорами було доволі таки реакційників, що ненавиділи „демократа“ Вірхова за його літературну, наукову і громадську діяльність. Вони зараз же пустили все, що було в їх арсеналі, аби пошкодити Вірхову; заходили ся навіть у пресі доказувати, що Вірхов буде не професором, але лиходійником і своїми демократичними викладами зібє в певного шляху студентську молодіж, а через те не треба пускати його на катедру. К чести університета се гавкання не лишило по собі ніяких слідів і Вірхов став професором, тоді як міністерство себе знеславило.

Мабуть сі випадки й інші справи залягли в душі життєрадісного Вірхова тяжким каменем, бо в останнім числі „Медичної реформи“ він гірко завважує, що „за надто вірив силі розума — перед грубим надсильством і культурі — перед гарматами“.

Окрім „Медичної реформи“ у Вірхова в Берліні був ще один журнал, заснований ним у 1847 році під назвою „Архів патологічної анатомії та фізіології та клінічної медицини“. Сей журнал під популярною назвою „Вірховського Архіва“ існує до сього часу, зробив ся міжнародним медичним журналом і складаєть ся більше як із 150 томів, де надруковано більше 200 наукових праць самого Вірхова.

Історія засновання сього журналу дуже цікава, навчаюча й характеристична для Вірхова й тодішнього ученого кружка. В Charité Вірхов зараз, як став там служити, мав два обов'язки: він був „науковим асистентом“ при клініках і разом асистентом при патолого-анатомічнім інституті Charité в поміч прозекторові професору Фроріцу, що мав свій науковий журнал і високо держав прاپір науки. Вірхов подобав ся Фроріцу своїм напрямком і симпатичний професор друкував у себе в журналі всі праці молодого вченого, сам часто вказуючи йому на цікаві теми. Але Фроріц, лишивши прозектуру Вірхову, весною 1846 року кинув служити і перестав видавати свій журнал, саме коли Вірхову стало найбільше треба органу преси для боротьби проти старого догматичного напрямку в лікарській науці. Се були часи, коли вчинила ся горяча боротьба між старою догматичною медициною і природничо-науковим напрямком її. Вірхов і його приятелі Райнгардт і Ляйбушер, що незабаром допоміг йому видавати журнал „Медичну реформу“, цілком перейняті новим природничо-науковим напрямком у лікарській науці, палко прийняли ся за „певні досліди“ і проповідь нових ідей, вимагаючи перетвору медицини на природничо-науковим ґрунті, але-ж усі лікарські журнали були в руках людей старого напрямку і ніхто з них не хотів друкувати „певних дослідів“ молодих патологів, захищаючи сим свою догматичну школу й свій авторитет. Нічого було діяти і молоді оборонці нових ідей у лікарській науці стали думати про свій журнал. Зібравши потрібні засоби, Вірхов і Райнгардт в 1847 році почали під своєю редакцією видавати новий журнал „Архів патологічної анатомії й фізіології та клінічної медицини“, де зараз же об'явили війну заскорузлій науковій рутині й її представникам, стали проповідувати

онві ідеї і повели „боротьбу за принципи й методи проти шкіл та авторитетів“. Співробітники цього журналу, а перше всіх сам Вірхов, були так талановиті, що швидко звернули увагу всього світа на своє видання і журнал незабаром притяг до себе праці як кращих німецьких, так і закордонних учених.

В 1852 році Райнгардт помер і в того часу журнал редагував сам Вірхов до дня своєї смерті.

В Вірцбурзі життя Вірхова було спокійніше, ніж у Берліні. Про те й тут він користується всякою нагодою, щоб провести в життя нові ідеї, послужити науці, правді й прогресови, розвіяти темряву, оборонити пригнічених, стати корисним людськості. І тут у його не обійшло без справи, подібної результатам сілезької експедиції; і тут він при всякій нагоді проповідував ті самі переконання, які так енергічно оголосив у своїй „Медицинській реформі“.

Молодий професор патологічної анатомії, як тільки прибув у Вірцбург, зараз же вступив членом до тільки що заснованої „фізико-медичної“ громади, що складалася більше з „нових“ професорських елементів лікарського факультету. Ця громада між иньшим мала своєю метою освідомлення з „місцевими природничо-історичними та санітарно-медичними умовами“. Згодом Вірхов став головою цієї громади і, коли вона почала видавати свої щорічники, вробився одним із редакторів їх. Він як і в Берліні щиро відносився до цього видання і в кожному томі можна знайти не одну й не дві, а декілька розправ Вірхова.

І тут, розповідаючи про сей факт, ніби то належний виключно до наукової діяльності, треба пам'ятати, що річ іде про Вірхова. Де тільки пробував він, коло якої праці він заходився, завше наукова й громадська діяльність у його так переплітаються, що часто їх не можна розділити. Залишивши те, що громада, маючи на меті освідомлення з „місцевими природничо-історичними та санітарно-медичними умовами“ і видаючи свого щорічника, не могла своїми розправами на ці теми не мати прямого, безпосереднього впливу на суспільство й громадські справи, треба завважити й такі факти, як оголошення Вірховом в публичних засіданнях, а далі і в щорічнику, напр. свого справоздання про експедицію його в Шпессарт для дослідження місцевих санітарних умов.

В 1852 році в Шпессарті, на границі Баварії в Прусію був великий голод, і баварський уряд командував Вірхова і ще двох

учених для досліду санітарного стану народа тої країни, де був голод. Ся експедиція нагадує поїздку в Верхню Сілезію. Вірхов по тій же самій програмі розібрав до дрібязку всі соціальні умови життя народа в Шпессарті і написав про се справоздання, де констатує сливе те-ж саме, що й про Сілезію, і нараджує не менш широкі й корінні реформи. Своє справоздання Вірхов читав у „фізико-медичній“ громаді 6 і 13 марця 1852 року і резюмував зміст усіх пропонованих ним реформ життя такими словами: „Народня просвіта, добробут і свобода — єдині гарантії довгого здорovia народа“.

Безперечно се був відчит не тільки ученого, але й громадського діяча і така діяльність Вірхова не може не звати ся разом і громадською.

Окрім названих, Вірхову на його віці довело ся бути редактором, а иноді й видавцем ще багатьох видань. В Вірцбурзі він редагував ще „Підручник до частної терапії“ (по внутрішнім хворобам) і спільно з Готфрідом Айзенманном редагував „Лікарське бібліографічне видання“; в 1867 році він спільно з професором Гіршом редагував „Щорічні огляди здобутків медицини“, що й доси вістають ся найкращим науковим виданням. З 1866 року він з професором правником Гольцендорфом заснував і став видавати популяризаційне періодичне видання: „Збірник загально зрозумілих наукових відчитів“, де заміщують ся популярні наукові відчиті Вірхова й иньших учених. Се видання існувало до останніх днів життя Вірхова, має широке росповсюдження і лишило по собі великі сліди в історії самосвідомости й культури німецького суспільства. Вірхов і тут не ховав ся в своїми думками й ідеями. Тим його гуманні й громадянські погляди на речі через сей орґан преси широко розійшлись між низшими верствами німецького люду і не могли не полишити слідів на соціальних поглядах німецького народа. Ся нива, засіяна таким добірним зерном, ще дасть людськості свій урожай.

Під редакцією Вірхова вийшов у 1890 році чудовий опис усіх санітарних і гігієнічних установ Берліна. Сей опис зробив ся у деяких мійських управ підручником, бо вони запроваджують у себе санітарні й гігієнічні установи по зразку берлінських, що заведені за приводом Вірхова і мають велику славу по всім сьвітї.

Згадавши про співредакторство Вірхова з Айзенманном у Вірцбурзі, було-б шкода не розказати про сей дуже характерний для Вірхова випадок.

Готфрід Айзенманн лікар, ученик проф. Шенляйна, мав палку і вравливу натуру, проживав у Вірцбурзі і був редактором „Народнього листка“. Запалюючись не тільки медициною, а разом і політикою, точнісінько як Вірхов, Айзенманн одначе перейшов міру і його посадили в тюрму, де він і пробував з 1832 до 1847 року — 15 літ. Але-ж неволя не зломилася твердої волі й енергії! Айзенманн навіть у неволі працював над лікарськими справами і його праці друкували ся. Проф. Шенляйн, не вважаючи на своє становище ляйбмедика короля Фрідріха Вільгельма IV, частенько навідувався до Айзенмана в тюрму чи кріпость, і підтримував свого друга. Вірхов переїхавши в Вірцбург, незабаром познайомив ся з Айзенманном. Згодом Айзенманн знову попав у неволю і почав звідтіль редагувати своє „Лікарське бібліографічне видання“. Вірхов здружив ся з Айзенманном і став співредактором його видання.

Яку-б сферу діяльності Вірхова ми не стали розглядати, всюди ми побачимо в його особі не тільки вченого, але разом і громадського діяча. Навіть у справі університетського викладу студентам.

Молодий патолог-анатом був не тільки талановитим лектором, але навіть оратором. Зараз же з перших викладів в університеті він завів цілком нову методу навчання студентів: разом з викладом теоретичного курсу він завів і демонстраційні курси з препаратами. До Вірхова сього не робили і се була перша новина, а разом і дуже цінний здобуток природничо-наукового напрямку в науці. Талановиті виклади Вірхова і демонстраційні курси так захоплювали його слухачів, що слава про се швидко рознесла ся по всьому світу і в Вірцбурзі до Вірхова ринули студенти не тільки зі всієї Німеччини, але зі всіх країв світа. Навіть Німці з північної сторони Германії, що ворогували з Баварцями, і ті кидали свої університети та їхали в Баварію слухати Вірхова, вчити ся в його.

Виклад у Вірхова, цілком оригінальний і живий, не міг не захоплювати слухачів. Вони бачили перед собою на кафедрі в особі професора не важкий авторитет, але живого навчателю — читати самостійно з книги самої природи, і тут кожен зачаровувався тим, що мертві речі наче оживали й розповідали про себе. Вірхов ніколи

не казав, що уже відомо все і що він не може помиляти ся. Навпаки, він сміливо й правдиво вказував слухачам на те, яким тяжким шляхом праці й помилок учені дійшли до сучасного знання, на хиби й недостачі людського пізнання і на потребу здобутків усе нових і нових наукових фактів і дослідів. Се були цілком не ті виклади, які доводилось слухати студентам у професорів догматиків. Сі останні давили слухачів своїм авторитетом і всезнайством, викладали їм готову догму, як певний край науки, і бояли ся виявити своє незнання, ховаючи його під накриттем авторитету й філософічних вигадок.

Слухачі Вірхова навчали ся у його самостійности й самодіяльности, а переймаючись його високими громадянськими ідеями про призначення лікаря і про цілі медицини, як науки соціальної, несли в життя нову, свіжу й творчу громадянську течію. Певно й те, що наїзди до його в Вірцбурґі, а згодом і в Берлін несчислених слухачів із різних німецьких земель дуже придали ся для ширення його ідей і для культурного й морального в'єднання всього німецького народа.

Виходить, що Вірхов в'являв ся разом і професором, і громадським діячем.

Проповідуючи студентам на своїх відчитах високо гуманні ідеї і вказуючи їм на призначення лікаря служити людськості й неминучість бути для сього громадським діячем, Вірхов при всякій нагоді про те-ж саме казав і лікарям, ніби пригадуючи і ствержуючи їм те, що вони чули від його в університеті, як були студентами, або повинні були чути від своїх професорів.

І таких нагод у його було без числа. Казав він про се й на міжнародніх лікарських конгресах. В 1890 році на такім конгресі в Берліні Вірхов був головою організаційного комітету і, відкриваючи засідання, обернув ся до несчислених гостей, що в'їхали ся зі всього світа, з промовою, складеною на диво красно й талановито як з боку свого змісту, так і з боку форми. Витаючи гостей, Вірхов зве себе щасливим, „спіткавши в сім блискучім зібранню колишніх своїх учителів; побачивши перед собою заступників трохи не всіх напрямків у медицині за останні більш ніж 40 років; творців мало що не всіх учень, що прокладають нові шляхи і в коріні змінили зверхню форму і внутрішню основу науки; найбільших дослідників і видатнійших практиків; нарешті знайшовши серед товаришів, що зібрали ся тут, колишніх своїх

учеників, що переняли ся духом нового часу і енергічно проводять його в життє.“

До сього самого зібрання Вірхов у своїй промові між иньшим сказав : „Хиба не найвища мета міжнародніх лікарських конгресів розвинути у всіх учасників і навіть далеко поза межами рядів отсих учасників, у лікарів усього сьвіта узнання, що медицина повинна бути гуманною наукою? Чи ми-ж не повинні, бачучи такі величезні силкування, цілком направлені на здобуток людям добра й щастя, чи ми-ж не повинні пригадати один одному, що служба лікаря — се служба людськості? Чи ми-ж не повинні ...вказати на те, що лікарі з ріжних країв сьвіта творять такі величезні з'їзди не ради своєї власної користи, не ради поліпшення свого стану, не ради того, щоб забезпечити собі більшу заплату і коротший час праці, але для того, щоб зміцнити свої сили на служення своїм ближнім?“

Треба завважити, що се казав Вірхов, патріярх і батько сьогочасної лікарської науки; що всі учасники конгреса дивили ся на його, як на сонце, і кожен старав ся виявити перед ним свою повагу так виразно, що за весь час конгресу Вірхова безперестанно витали бучними оваціями.

Тоді-ж, у своїй промові на сім-же X-ім лікарським конгресі, Вірхов засьвідчив незвичайно цікавий і серіозний факт : „Німецький народ, сказав Вірхов, знає, що медицина — се одна з найсьвітлійших заступниць гуманности; він привичаїв ся до того, що у лікарів науковий дослід і практика стоять за одно; що у їх вищі ідеали йдуть поруч із самозрічливими клопатами про громадське добро і добро поодиноких людей, навіть найнікчемніших і найнещаснійших. Медицина в Німеччині справді тепер наука популярна.“

Переглянувши всю величезну й широку діяльність Вірхова, чи можна-ж хоч на хвилину заперечити, що автором сього знаменитого факту в найбільшій мірі був він сам, як професор і разом громадський діяч; що сей факт витворив ся як результат його широкої праці, і був ні що иньше, як тріумф його ідей!

Нічого й казати, що розширення сфери дружних зносин, впливу і всяких стосунків між людьми ріжних країв веде до сполуки народів і тим має велику вартість взагалі, а разом і з громадянського погляду. Ся вартість безперечно залежить і від того, хто й як ширить зносини, бо на сім засновуєть ся зміст їх і характер

впливу. Той, хто заводить такі зносини, як що має широкі громадянські погляди і високі ідеї устрою суспільного життя, ширить разом і отсі погляди й ідеї, а тим робить ся громадянським діячем і поза межами свого краю, своєї громади.

Ми вже знаємо, що в аудиторії Вірхова сходили ся люди навіть із найдальших сторін, і знаємо, що в наукових викладах Вірхова соціяльний елемент мав дуже значне місце. Певно, що слухачі, поїхавши в свої краї, привозили до дому ті, що чули від Вірхова, свіжі ідеї про суспільні справи, ширили їх і проводили в життя свого народу. Те-ж саме треба сказати й про росповсюдження вірховських творів і видань.

Але-ж Вірхов і сам часто в своїй діяльності науково-громадянського характеру переходив кордонні рами своєї Німеччини і розбужував там цікавість до суспільних питань.

Уже в Вірцбурзі Вірхов працював над дослідями по антропології і тут були надруковані перші його студії. Переїхавши в Берлін, Вірхов так богацько зробив для сеї молоді науки, що став головою німецьких антропологів і заснував у 1870 році „Германське і Берлінське товариство антропології, етнології і первісної історії“. Своїми працями, а найбільше по краніології (мірянню черепів) Вірхов зараз же поставив сю науку на певний шлях. За його приводом і по його схемам було переписано 10 мільонів школярів у Германії, Бельгії, Австрії й Швайцарії і наука разом заобогатила силою цікавих фактів. Не меншу увагу звертають на себе його дослідди про кретинство, зроблені в Баварії. Невтомний учений взяв ся за отсю працю з таким запалом, що цілком забув про себе. Робити дослідди про кретинство йому довело ся в крутих і непевних обставинах, бо кретини, з яких богацько не візьмеш, усюди відносились до його дуже ворожо і не раз йому доводилось ховати ся, аби не били. А в однім місті кретини так оружились, що йому довело ся звідтіль утікати в ночи, аби не вбили. Про те свою справу він усе таки довів до краю і винайшов певні причини кретинства.

(Конець буде).

Новини нашої літератури.

За Кадильну, оповіданє Дениса Лукіяновича. (Наклад У. Р. Видавничої Спілки. Львів, 1902, стор. 214, ціна 3 кор.)

Брак ширшої повісти від давна відчував ся в нашій суспільности. Духові сили нашої народности стали живійше будити ся підчас панованя в європейській літературі широкого романа романтичної доби. Супроти бідности нашої духової продукції тих часів многотомовий роман самим уже своїм обємом будив подив і виробив у нас дійсно горяче, нічим иньшим неоправдане бажанє широких оповідань, романів.

„Коли ми чогось подібного дочекаємо ся?“ — говорено з зітханєм вказуючи майже кождому з галицьких письменників на якийсь польський або німецький томовий роман.

А тут як на те в пізнійших літературних течіях для висловлення авторських почувань виробляв ся спосіб писаня коротких ескізів, часто без заокругленої форми, без закінченя скомплікованих ситуацій як буває в романах, ескізів, що були лише виразом настрою автора, що той в данім моменті відчуває, думає й робить.

З гордощами можна завважити, що той рід творчости у нас не уступає більшим від нашої літературам, — бажанє однак загалу було незаспоковне, прогалина ждала вирівнаня, а кожду появу на тім полі суспільність витала з подякою.

З сього огляду на повне признанє заслугує твір Дениса Лукіяновича „За Кадильну“. Та Кадильна, се маленький гайок, за який громада веде процес із дідичем.

Кождий суспільний лад знаходить для себе санкцію в законодавстві. Отже коли в Австрії признано рівність усіх горожан, мусіли відпасти постанови правні, що усьвячували середновічну

нерівність верств, обтяжаючи мужиків підданих і безземельних на користь панів, ґрунтових властителів і зверхників. Треба було змінити правний устрій земельної власности, відкинути перестарілі форми. Період реформ в Австрії почався в 1843 р. знесенем панщини, упорядкованим остаточно аж у 1853 р. Невідлучна від знесення панщини була реґуляція сервітутів і комасація признаних хлопом ґрунтів. Першу постановлено враз із знесенем панщини перевести, але австрійські бюрократи розлучили обі справи і аж на підставі патенту з 15/7 1853 р. почалася реґуляція сервітутів з роком 1857, а в декотрих місцях Галичини вона не полагоджена й до нині. В р. 1868 дозволено мужикам ділити землю при спадщині і за життя, в р. 1875 почали закладати ґрунтові книги, а в р. 1883 (в Галичині краєвим законом з 1898-го р.) ухвалено закон про лучбу (комасацію) ґрунтів і то залежно від волі властителів. Хто розуміє далекосяжні наслідки кожної названої реформи, признає, що той, хто переводив їх в таким хронологічним порядку дав доказ безприкладного незнання річи і коротковорости.

Як відбувалася реґуляція сервітутів у Галичині, того докладно ніхто не знає і знати вже не буде — свободи друку в той час не було, не було жалоб у пресі, тільки тайні судові процеси радше засували, ніж піднімали заслону, що покрила кривду руського мужика. Кому кровавить серце при читаню про виборчі та страйкові насильства і процеси, той уявить собі, що могло діятись у ті часи, коли мужик був менше просвічений і коли панам не ходило про ніякі політичні, абстрактні цілі, але про ґрунт, про ліс і пасовиска.

За панщини, коли пани були властителями, а хлоп лише в дідичну аренду діставав землю за те, що робив на пана, — а в печі топити мусів і худобу десь пасти мусів, пани давали йому і вируб у лісі і пасовиско, але застерігалися, що се не його власність, але відкличне ужиткованє.

Коли признано хлопа властителем землі і перестав він належати до панського інвентара, пан не чувся обовязаний „давати“ йому ліс і пасовиско навіть відклично, бо властитель мусить мати свободу своєї власности, сервітуту його обтяжають і спиняють господарку.

З другого боку годі вистріляти мужицьку худобу, тай ліса не дати, отже треба реґуляції сервітутів. Реґуляція може полягати або на вазначеню границь ужиткованя і виставленю грамоти,

або на викупі. Перший спосіб користнійший для мужиків і був практикований у краях альпейських, а в Галичині лиш у добрах камеральних; другий спосіб лиш тоді не руйнує селян, коли викуп наступить *in natura*, але в Галичині панки маючи за собою правительство і перекуплені комісії, викупили всі служебности за гроші, а яко ціну купна давали по кілька гульденів. Де знайшовся хтось відважнійший, там починав ся процес.

Один із таких процесів є темою нашого оповідання.

Дмитро Галюта памятає, що гайок Кадильна з діда прадіда належав до громади; стає на чолі громади і вдає ся в процес, який громада у всіх інстанциях програє. Дмитро однак не уступає і в міру як громадяни байдужніють для справи, він покладає за неї ціле своє майно й жите. Опускає жінку, забуває майже про сина, спродає хату і їде до Відня, до цісаря. Тут постигає його найстрашнійший удар, — „до цісаря не пустили“.

Оповіданє, як усі суспільні повісти, ділить ся на дві половини. З одного боку герой, по другім його противники, елемент з яким він боре ся. У автора се віставленє виходить дуже характеристичне, бо впливає з глибокої психольогічної аналізи, приміненої до почувань чоловіка, що стоїть сам один з ідеальною вірою в правду, з горячими, чистими бажаннями душі — насупротив злоби, безхарактерности, зневіри і байдужности навіть найблизших, які не бачать практичних наслідків його заходів.

Дмитро, се тип вимираючого, неписьменного мужика, відчуженого від сучасних людей, задивленого в нутро свого духа, в якім виробляло ся, потужніло що раз дужше стремління і ціль незрозуміла для тих, що все беруть лиш із матеріального боку. Автор старає ся тому настроєви духа героя дати певні реальні мотиви. Рідне село Дмитра лежало по обох боках Збруча, тож половина ґрунту належала до Росії. Коли в Росії знесено кріпацтво, громадян його села не наділено землею. Заходами однак Дмитра позволено їм землю викупити, що вчислилось йому в велику заслугу громадянами і виробило в нім довіре до самого себе. На тих реальних підставах виростають почуваня Дмитрові в правду і слушність. В дальшій однак тягу оповідання почуванє і думки героя так переростають ті реальні поводи, так потужніють і набирають такої інтензивної сили, що читача цілком опановує якась висша поява людського духа, якась неозначене, неясне почуванє, а так сильне, як би походило з не знати звідки поввятого „наказу“, тому то автор

не розводять ся над альтруїстичними почуваннями героя. Дмитро не так для загального добра, як для задушевних своїх почувань забуває про личні користи життя, до яких має право кожда одиниця; він живе для голосу своєї душі — „правди“, котра тратить реальні підстави, розуміне реальних користий.

Що його обходить, що деякі видять у його поступках лиш шкоду для громади, що щирі і прихильні навіть до нього люди не можуть йому в нічим допомогти. У нього є своя віра і своя правда, за яку він наставляє свою грудь і боре ся до останку сил. Він цілим своїм істнованєм звязаний з кусником землі, що з давен давна належав до громади, привязаний серцем до старого дуба, одинокого вірного свідка тої правди, яку він носить у своїй душі.

Дмитро, то символ сили пересвідчення, символ глибокого смутку — самоти; правдивий образ ідеального привязання нашого селянина до землі. Наш селянин, а земля, то щось так споріднене з собою, що лиш крайна розпука може його гонити за море, але і там шукає він землі.

Тлом тих ідеальних почувань головної фігури являють ся чинники щоденного, реального життя, котрі автор вельми вміло і барвно малює. Тут бачимо з великим знанєм наших суспільних обставин змальовані відносини люду до польської і руської інтелігенції, відносини до державного бюрократизму і иньших ворожих елементів, освітлено ріжнородні політичні групи й ембріональні людові організації.

Дуже цікаві деякі сільські типи, як пр. виїдач Гавриленко, що викручує ся з усякої біди, стремить до вїїтївської палиці, але в ґрунті чесний чоловік. По своєму цікавий і Стефан, благодійний дідусь без суспільних поглядів, що попирає кождий чесний напрям, де бачить якусь ідейність і любов ближнього; автор очевидно хотїв показати, що у мужиків є скарб душі і матеріал на високоідейних людей.

Інтелігенти виходять у автора не світло. Переважно трактують хлопа як свій знаряд, як драбину, по якій можна долїзти до парламенту. Про попівство, котрому не мож відмовити заслуг для нашої народности, згадує автор лиш побіжно, за те з натиском підчеркує тип свьязаника новїйших часів, уробленого після латинського крою. Радикалів трактує автор з певного рода преділекцією, як одинокі самостійні групи, але й вони виходять простими Principienreiter-ами, як Сенько й иньші. Нічим иньшим не є молоді

студентки, що мимо найлучшої волі не можуть ні в чім допомогти народами.

Крім того песімістичного погляду можна би авторови закинути нехронологічний порядок у віставленю деяких появ нашого культурного розвитку, але се лиш доказує, що авторови головно хотілось висунути на перший плян головну, широко закресну і різко зарисовану постать, безоборонного речника безоборонних хлопів.

Крім того нереальне змальоване деяких наших політичних груп і культурним ходом вироблених осіб, автор багато надгороджує вірною їх характеристикою. Нема ані одного рису несвійського, запозиченого, захопленого десь із боку, всі теми й акцесорії в повнім артистичнім освітленю носять ціхи народних мотивів у штуці.

З яким артистичним зрозумінем душі селянина представляє автор образ, коли селяне забрану їм землю орють як свою власність! З якою вервою і силою уяви кинено нарис гостини в хаті Дмитра! Рівно вдачно представляють ся у нього й настроєві образи, як молитва Дмитра при закопаню хреста. Шкода лише, що деякі такі образи автор псує тенденційками певних політичних формул, в яких не може виеманципувати ся. Тенденційною закраскою попував опис посвячення згаданого хреста, осяяного авреолею „чуда“.

Торги пан-отця зовсім псуєють вражінє хвилі того напруження духа людського, коли він, сьвітлий чи темний, стоїть перед чимсь закритим, перед його розкритою сьвідомостію. Та ще аж надто против інтенції автора торги пан-отця виглядають якби якимсь філософічним рефлексом насупротив темної віри простаків. Рефлекс зовсім не на місці, бо нарушає настрої.

Погляньмо на трагічну розвязку процесу душі героя, а зразом на психологічну тезу автора: постійна думка веде до божевіля. Автор веде героя тернистою і спадистою стежкою терпіння, що родить ся з неможливости заспокоєня потреб душі. Чим ті вимоги сильнійші, тим тяжша дорога життя. Помирєнє і спокій приходить тоді, коли розум опускає свою булаву володіння. Успокоює ся врешті жура і смуток Дмитра. Він веселий, щасливий стоїть перед престолом Монархи, покритим червоним сукном; там і молодий студент, що з ним Дмитро у Відни запізнав ся і все, що Дмитро скаже, він приказує по німецьки. Цісар судить справу по справедливости: „Кадильна була і є громадська — іди і від-

міряй стільки, що кому належить ся, ані одного чужого дерева не займай, а на весні пішлю мої слуги подивити ся, чи все в порядку.“

Читач дійсно дізнає глибокого вражіння, коли Дмитро, ведений офіційним сторожем іде просто на Кадильну і зачинає міряти землю.

Так виволений з оков волі і болючої свідомости герой кінчить закрій думки автора, борби за право, а радше за індивідуальні почування того права. Тут лягає духом сильний борець — ми воліли би, щоб тут його смерть „до землі була прихилила“. Тому пізніші описи села, хоч які гарні, виглядають мов додаткові. Так само опис „нагінки“ на Дмитра і його гробу виходять поза гармонійність акорду цілого твору.

За те дійсним артистичним доповненем твору є внук оглядача Антошко, коли вкрів, що „земля упала на Дмитра“ — а зворушений читач додає, — „за котру так боров ся“.

Наталія Кобринська.

Хроніка і бібліографія.

I. З літератури і науки.

Вірхов про самостійність українсько-руської нації. Померший недавно берлінський професор Вірхов, котрий, як звісно, своїми досліддами сотворив нову епоху в медицині, побіч свого фаху живо займав ся всякими проявами людського життя. Зі споминів, які по його смерті помістили часописи всього культурного світа, подаємо цікавіші для нас замітки, що їх помістив краківський „Przegląd lekarski“ ч. 40 з дня 4 жовтня 1902. Було се в 1876 році. Вірхов листом із Праги повідомив пов. проф. Коперніцького, краківського антрополога, що прибуде до Кракова, щоб пізнати тамошній музей старинностей. В означенім дни пішли оба оглядати різні особливости міста. Між иньшими зайшли до музею Баранецького, що містить у своїх невеликих кімнатах дуже цікаві збірки етнографічні, польські, українсько-руські та великоруські. „Про збірку музеальну можу тільки сказати — говорив Вірхов — що одна кімната бер-

лінського музею помістила би цілу сю збірку, а однак скільки тут нагромаджено матеріалу високо поучаючого! Знав я н. пр. добре, що між Українцями і їх східними сусідами є різниця язика, обичаїв, способу життя й т. п. Ніхто однак не переконав мене так як Баранецький, виставляючи побіч себе орнаментику людову велико-руську й українсько-руську; бо наколи перша бере взірці зі світа звірячого (смоки, льви, ібіси), взагалі вживає рисунка фігурального, так як се роблять народи далекого Сходу, то друга вживає рисунків геометричних (трикутник, колесо, чотирокутник), а се елемент орнаментики західно-європейської. Таж се два зовсім відмінні світи!“

Др. Т. Гвоздецький.

Ювілей А. Н. Веселовского. Д. 11-го серпня відбув ся ювілей сороклітньої літературної діяльності одного з відомих російських учених, історика літератури, академіка Александра Веселовского. Народив ся він у Москві 1838 р., тут же й отримав освіту. Скінчивши в 1859 р. моск. універси-

тет, перебував він кілька років за кордоном, переважно в Німеччині та Італії, де написав і видрукував свою першу більшу працю „Il paradiso degli Alberti“ (Болонія, 1867—69 pp.). За російську перерібку сеї праці („Вилла Альберти“ 1870) отримав він ступень магістра історії літератури в 1870 р., а за два роки згодом за розвідку „Славянскія сказанія о Соломонѣ и Китоврасѣ и западныя легенды о Морольфѣ и Мерлинѣ“ одержав ступень доктора. Зробившись магістром почав він викладати на петербургськiм університеті, через кілька років обібраний був членом Академії наук, а перед-роком, по смерті М. Сухомлінова, став там і президентом відділу російської мови й письменства. Ювілят найбільше відомий як визначний дослідник у двох сферах історії літератури: Відродження італіянського (праці: „Вилла Альберти“ 1870 р., „Боккачю, его среда и сверстники“, 2 т. Спб. 1893—1894, вірцевий переклад „Декамерона“ Боккачєвого і кілька дрібних статей) і в обсягу порівняного студіювання народніх переказів (докторська дисертація, студії над оповіданнями про Олександра Великого, про Трістана, про Бову та Атилю, про легенди та биліни, колядки й т. и). Але на сьому не кінчить ся його діяльність, він надрукував по різних виданнях (як от: Журнал Мин. Нар. Просвѣщ., Записки 2-го отд. Акад. Наук, Вѣстник Европы, Archiv für Slavische Philologie, Atteneo Italiano і иньш.) цілий ряд прегарних етюдів з історії та теорії літератури, напр. про Данта, „Теорія или Исторія романа“, „Замѣтки и со-

мѣнія о сравнительном изученіи средневѣковаго эпоса“ і багато иньших.. Поміж ними для нас цікава його розвідка „Южнорусскія былины“ (Записки 2-го отд. Имп. Акад. Наук, Спб. 1881—1885 pp.). Нарешті, в приводу 50-літніх роковин смерті Жуковського відгукнувся Веселовскій прегарним етюдом про співця „Свѣтлани“.

В. Д.

Василіянська бібліотека в Бучачі. Перед двома роками вибрався був бібліотекар Наук. Товариства ім. Шевченка на експедицію, в якій мав головною метою оглянути різні наші приватні бібліотеки, особливо монастирські, і опублікувати в справозданю, що в тих бібліотеках цікаве, особливо що тикаєть ся старих друків та рукописів. І справді д. бібліотекар був у кількох монастирях, де, мимоходом сказавши, бібліотеки не заслугоють навіть сеї назви, бо кілька сот книжок, не доладно зібраних, не зінвентованих і не впорядкованих, се ще не бібліотека. Та коли приїхав до Бучача, тодішній провінціал Василян, гр. Мицельскій заборонив йому вступу до бібліотеки і то не тільки в Бучачі, але й у всіх иньших монастирях, у яких бібліотекар іще не був. Яка була причина заборони, не знаємо, але що вона не дотикає всіх, се видимо з найновішого „Kwartalnika historycznego“ (ст. 537—8), де подано коротку нотатку про бучацьку бібліотеку і додано, що її „zbadal“ якийсь Ludwik Bernacki. Отже значить, двері бібліотеки руського монастиря зачинені перед Русинами, але перед Поляками вони отвиряють ся, як двері зачарованої скали Сезам. Чи буде про ту бібліо-

теку якесь докладнійше справозданє, чи тільки те, що подане в „Kw. h.“, того не знаємо, тому на разі подаємо бодай се, що там надруковано: „Бібліотека заснована 1754 р. числить тепер коло 20.000 томів і не в порядкувана зовсім. Переважає відділ теологічний. У тім відділі маєть ся багато інкунабулів та друків із XVI в. З Polonica є: Біблія Шарфенберга 1575, Біблія Радавіла, Бельського „Kronika Świata“ 1564, Potrzebne liczby umienie, Kraków, Szarfenberg, 1575. З пізнійших друків звертає на себе увагу Monitor 1765—1778. В відділі рукописів канціонал із XIII в., багато теологічних праць, Acta gymnasii Buczacensis 1758 до 1774, що містять шкільні екзерциції, драми і комедії, представлювані на шкільній сцені, акти до історії гімназії в XIX в. Варто б було, аби хтось із наших людей, що має або може мати вступ до бучацької й до иньших приватних бібліотек, заняв ся їх описом та прислав його для опублікованя нашому Науковому Товариству.

В. „Były Rusin“ про Наук. Тов. ім. Шевченка. Др. Евген Барвінський, що за студентських часів на університеті вдавав великого руського патріота та в часі відслоненя пам'ятника Собескому у Львові виступив як правдивий шляхтич польський у контуші та при карабелі, а урядуючи в університетській бібліотеці фукав ся на студентів університету, що говорили до нього по руськи, і систематично відповідав їм по польськи, написав у „Kwartalniku historycznym“ (заш. I. р. 1902) в хроніці (ст. 141—142) ось-що про

наше Товариство: „W sprawozdaniu podnosi wydział, że subwencye te (Сойму, Міністерства) wynoszą zaledwie $\frac{1}{5}$ tego, co pobiera Krakowska Akademia Umiejętności. Zauważyć jednak należy, że i działalność Towarzystwa trudno zestawiać chyba z działalnością Akademii, choćby tylko pod względem zewnętrznym, nie mówiąc wcale o stosunku wewnętrznym wartości publikacji. Działalność Towarzystwa zaledwie porównałaby się dawala z działalnością krakowskiego Towarzystwa naukowego przed jego przestąpieniem w Akademię.“ А чому-ж то др. Eugeniusz не довів свого порівняня до кінця і не подав, якими фондами розпоряджало краківське Товариство наукове перед його перетворенням на Академію та яке було його становище серед польської нації і яка в порівнянню з тим була вдатність його праці?

Україніца в Полтавській міській бібліотеці. Полтавська міська бібліотека поклада зорганізувати „місцевий відділ“. Основою його буде багата збірка книжок з історії, літератури, етнографії, яку пожертвував книгозбірні відомий знавець нашої країни д. В. Василенко. До сього „відділу“ мають увійти ріжнородні видання: земські, міські, наукових товариств і т. п. Таким чином Полтава матиме в своїй бібліотеці всі матеріяли до життя нашого краю, його минулого й сучасного, що дасть змогу на місці студіювати свою країну, а не їздити, як се тепер доводить ся, до Москви або до Петербурга. Комітет бібліотеки звернув ся до деяких осіб та закладів з проханням прислати їх

видання. Дуже шкода, що до сеї бібліотеки не можуть увійти видання закордонних Українців — се позбавить бібліотеку багатьох важних матеріалів. *В. Д.*

Передплатники словацьких газет. Кождий, хто у нас мав діло в редакціях зглядно адмініструванем газет, знає дуже добре, які в нас невідрадні відносини газет що до числа передплатників. Газета якийсь час вегетує, а потім упадає через дефіцит. Ті газети, що можуть накрутити на своє, значить замкнути білянс без дефіциту, належать у нас до досить рідких, а таких, що мали би надвижки і тих надвижок уживали чи то на знижене передплати, чи на поліпшене і розширене газети — у нас іще не бувало тай не знати, чи скоро будуть. При тім можемо тільки одним потішатися: і деінде буває так само. В „Slov. Národ. Listech“ подає їх кореспондент ось які цифри про число передплатників словацьких газет: „Národní Noviny“ мають 600—800 передплатників (перше 1200); „Národní Hlásnik“ (двотижневник) 3500—4000 (перше 5000); „Katolícké Noviny“ коло 400 (перше 1200); „Křesťan“ 6000—7000; „Ludové Noviny“ 2000 (збільшають ся); „Vlast a Svět“, тижневник, видаваний коштом міністерства (для Русинів „Недѣля“) має за те аж 17.000 передплатників, а перед двома роками мав лише 1300! Ся одна газетка має отже стільки передплатників, як усі инші словацькі газети разом! „Slovenské Noviny“ мають 900 (перше 600) передплатників; місячники „Slovenské Pohľady“ і „Hlas“ мають майже постійно 400—500 передплатників. У нас

також подібні цифри; лише числа передплатників „Vlast a Svět“ не має ні одна наша газета, а мабуть і всі инші, взяті разом, не мають їх стільки. *В.*

Družba sv. Mohorja. Отсе товариство, що має метою освіту простого народа, як наша „Просвіта“, обходить сього року 50-літній ювілей свого основаня. Його оснували 1852 р. єпископ А. Сломшек і крилошанин А. Айншпілер. Число членів сього Товариства дійшло тепер до 80.000. Коли візьмемо на увагу число Словинців і число самих галицьких Русинів і порівнаємо число членів „Просвіти“ з членами „Družby sv. Mohorja“, то побачимо, що ми стоїмо ще далеко поза Словінцями, бо наша „Просвіта“ має десять разів менше членів. Книжки словінського товариства йдуть до кожної третьої словінської хати, через те вони сильно освідомлені національно; доки й ми не доведемо до того, аби книжки „Просвіти“ йшли бодай так само до кожної третьої хати, доти все будемо слабі і не потрафимо вибитися з під переваги наших переможців. *В.*

Српска книжевна Задруга. Сього року обходило сербське популярно-літературне товариство в Білграді десяти роковини свого заснованя. За той час видало воно 71 книжок у 746.000 примірниках, значить, кожда книжка друкувала ся пересічно в 10.507 примірниках. Коли взяти на увагу число книжок, то воно не велике на десять літ, бо приміром наша „Видавничка Спілка“ видала їх більше за півчетверта року, але коли візьмемо число примірників, то воно дуже значне, і ніяке наше

товариство, навіть „Просвіта“, не може похвалити ся таким високим накладом видань. Походить се звідси, що в Сербів більше читачів ніж у нас, та що їх книжки розходять ся далеко швидше, як наші. У нас довго ще треба працювати, щоб ми могли дігнати Сербів. У тих книжках не друкувало сербське товариство нічого незвичайного: воно публікувало в них твори своїх письменників і то не тільки нових, але й старих. Від тепер постановило воно видавати критичні видання творів поодиноких письменників, до чого в нас знов іще далеко, бо ширші верстви не цікавились би такими публікаціями.

В.

Французький причинок до славістики. Сими днями вийшла в Парижі цікава книжка для славістів, якої наголовок подаємо тут: A. Meillet, *Études sur l'étymologie du vieux slave*. I. (Bibliothèque de l'École des hautes études. 139.).

II. Нові книжки

Козак Плахта. Українська народня пісня друкована в польській брошурі в р. 1625. Написав др. І. Франко. (Відбитка з „Записок“ т. XLVII). У Львові, 1902. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 28 + 2 фототип. знимки. Ціна 30 сот.

Причинки до історії роду Бибельських, зібрані архиєпископом львівським Яном Прохніцким. Подав Арістарх Крижановський, до друку приладив М. Грушевський. (Відбитка з „Записок“ т. XLVII). У Львові, 1902. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 12, 8°. Ціна 10 сот.

Василь Кравченко. Буденне житє. Психологічні малюнки. (Белетристична Бібліотека. Ч. 43.). Львів, 1902. Накладом укр.-р. Видавничої Спілки. З друкарні „Руської Ради“ в Чернівцях. Ст. 306, 8°. Ціна 2 кор. в оправі. Зміст: 1) Візник. Ст. 7—20. — 2) Легальний до дна душі. Ст. 23—40. — 3) Джиґун. Ст. 43—51. — 4) Брудер і Затичка. Ст. 55—87. — 5) Пітстон. Ст. 91—110. — 6) Похорон. Ст. 113—127. — 7) Діти. Ст. 131—143. — 8) Чому? Ст. 147—160. — 9) Килимах. Ст. 163—210. — 10) Торжище. Ст. 213—226. — 11) На биваці. Ст. 229—246. — 12) З обох боків. Ст. 249—302.

Михайло Яцків. Огні горять. Повість. У Львові, 1902. Накладом автора. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. IV+176, 8°. Ціна в оправі 2·50 кор.

Марко Вовчокъ. Народни оповідання. Томъ I. Ч. 6. Выданне третє. У Києви, 1902. Друкарня Петра Барського. Ст. IV+296, 8°. Ціна 50 коп. Зміст: 1) Передмова до першого видання. Ст. I—III. — 2) Сестра. Ст. 1—28. — 3) Козачка. Ст. 29—54. — 4) Чумакъ. Ст. 55—60. — 5) Одарка. Ст. 61—71. — 6) Сонъ. Ст. 72—83. — 7) Горпына (Панська воля). Ст. 84—90. — 8) Выкупъ. Ст. 91—105. — 9) Свекруха. Ст. 106—112. — 10) Отець Андрій (Знай, ляше!). Ст. 113—118. — 11) Максимъ Гримачъ. Ст. 119—127. — 12) Даныло Гурчъ. Ст. 128—138. — 13) Два сыны. Ст. 139—147. — 14) Не до пари. Ст. 148—155. — 15) Чары. Ст. 156—167. — 16) Тры доли. Ст. 168—294.

Марко Вовчокъ. Народни оповідання.

видання. Томъ II. Ч. 7. Выдание друге. У Києви, 1902. Друкарня Петра Барського. Ст. 284, 8°. Ціна 50 коп. Зміст: 1) Інститутка. Ст. 3—68. — 2) Видь себе не втечешъ. Ст. 69—124. — 3) Ледащыця. Ст. 125—148. — 4) Кармелюкъ. Ст. 149—189. — 5) Невильнычка. Ст. 190—207. — 6) Девять бративъ и десята сестрыця Галя. Ст. 208—272. — 7) Ведмидь. Ст. 273—283.

А. Крымський. Пальмове гыля. Екзотычни поэзыи (1898—1901). Ч. 8. Выдання друге, що авторъ прысвячуе його Павлови Гнатовычеви Жытецькому, своему вчителеви поэзыи. Звыногородка въ Кывщыни, 1902. Друкарня Ш. Г. Шпигеля. Ст. 132, вел. 8°. Ціна 50 коп. Зміст: 1) Засьпивъ. Ст. 3—10. 2) Въ горахъ Ливанськихъ. Идиллія. Ст. 13—16. — 3) Самотою на чужыни. Урывкы изъ щоденныка. Ст. 19—25. — 4) Нечестыве кохання. Урывкы зъ лирычного роману одного бидолашного дегенерата. Ст. 27—53. — 5) Кохання по людському. Урывкы зъ лирычної иллюзыи изъ жыття недегенеративъ. Спостереження зъ Кавказу. Ст. 57—86. — 6) Передсмертни мелодіи. Изъ лысту до тіей людыны, яку ведужый поэтъ вважавъ за ридного батька. Ст. 89—101. — 7) Гайневи письви. Ст. 105—125.

Иванъ Тобилевичъ (Карпенко-Карый). Хазяинъ. Комедія на 4 діи. Ч. 25. Кыввъ, 1902. Друкарня Петра Барського. Ст. 120, мал. 8°. Ціна 10 коп.

О. Степовыкъ. Корыстни звирятка. Кажанъ, ижакъ та критъ. (Благотворительное Общество издавня общепользыныхъ и дешевыхъ книгъ. Ч. 1.). Выдання друге.

С. Петербургъ, 1902. Типографія Училища Глухонѣмыхъ. Ст. 24, мал. 8°. Ціна 3 коп.

О. Степовыкъ. Про городыну. (Благ. Об. изд. общеп. и деш. книгъ. Ч. 2.) Выдання друге, доповнене. СПетербургъ, 1902. Типографія Училища Глухонѣмыхъ. Ст. 60, мал. 8°. Ціна 5 коп.

Грыцько Коваленко. Видь чого вмерла Мелася? Оповидання про обкладъ. (Благ. Об. изд. общеп. и деш. книгъ. Ч. 13.). СПетербургъ, 1902. Типографія Училища Глухонѣмыхъ. Ст. 36, мал. 8°. Ціна 3 коп.

Б. Гринченко. Оповидання про Ивана Котляревського. (Благ. Об. изд. общеп. и деш. книгъ. Ч. 14.) СПетербургъ, 1902. Типографія Училища Глухонѣмыхъ. Ст. 32, мал. 8°. Ціна 3 коп.

Е. Чикаленко. Розмова про сельске хазяйство. 3-тя книжка. Сіяни травы, кукуруза та бурякы. Зъ малюнкамы. (Благ. Об. изд. общеп. и деш. книгъ. Ч. 15.) Выдання друге доповнене. СПетербургъ, 1902. Ст. 40, 8°. Ціна 5 коп.

М. Загирня. Добра порада. Оповидання про лыкы видь скаженои хворобы. (Благ. Об. изд. общеп. и деш. книгъ. Ч. 16.) Выдання друге. СПетербургъ, 1902. Ст. 32, мал. 8°. Ціна 3 коп.

Б. Гринченко. Оповидання про Евгена Гребинку. (Благ. Об. изд. общеп. и деш. книгъ. Ч. 17.) СПетербургъ, 1902. Ст. 24, мал. 8°. Ціна 3 коп.

В. Имшенецкій. Видь чого заводять ся пошести або лыкы хворобы и якъ ихъ стерегтыся. (Благ. Общ. изд. общеп. и деш. книгъ. Ч. 18.) Выдання друге. СПетербургъ, 1902. Типографія

Училища Глухонѣмыхъ. Ст. 32, мал. 8°. Ціна 3 коп.

Е. Чикаленко. Розмова про сельске хазяйство. 2-га книжка Худоба: кони, скотына, свини та вивци. Зъ 20 малюнками. (Благ. Общ. изд. общец. и деш. книгъ. Ч. 19.) Выдання друге доповнеце. СПетербургъ, 1902. Ст. 48, 8°. Ціна 6 коп.

Отчетъ Благотворительнаго Общества изданія общеполезныхъ и дешевыхъ книгъ за 1901 годъ. СПетербургъ, 1902. Типографія Училища Глухонѣмыхъ. Ст. 72, мал. 8°.

Др. Тадей Мандибур. Льогіка для VII. класи гімназійної. У Львові, 1902. Накладом краевого фонду. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 108+VI, 8°. Ціна в оправі 1 80 К.

Школа народна. Часть четверта. Львів, 1902. Накладом ц. к. Видавництва книжок шкільних. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 216, 8°. Ціна в оправі 1 кор.

Сьпіванник для шкіл народних. Уложив Исидор Воробкевич. Відділ I. (Незмінений відбиток тексту з року 1899). У Відни, 1902. Накладом ц. к. видавництва шкільних книжок. З друкарні Кароля Горішека. Ст. 16, 8°. Ціна 16 сот.

Якъ Наполеондєрь свѣтъ воювавъ и самъ въ неволю попавъ. Російска народна легенда. Зъ російского переклавъ и пояснєвъ Ярославъ Весоловскій. Коломыя, 1902. Черенками и накладомъ И. Бѣлоуса. Ст. 34, 12°. — Отся брошурка містить російську народню легенду про Наполеона I, написану дуже цікаво, через що вона певно заинтересує читачів,

особливо селян. Не знаємо тільки, на що д. Весоловскій видавав її в Білоуса і позволив навіть подекуди карикатурувати мову через огидну неортографічну правопись. До чого такі експерименти? В.

Китайць або Хинчикя, ихъ житъе, звичаи, обычаи, и промыслъ. Написавъ А. В—къ. Коломыя, 1902. Изданіе и печатію Михаила Бѣлоуса. Ст. 30, 12°. — Отся брошурка, як майже всі Білоусові, цілковите літературне драгте. Сама річ без ніякої вартости, а мова — видна хоч би в такого речєня: „Обстава въ нутрѣ хаты очень хороша“ (ст. 11). Наші люди, що можуть і вміють писати популярні брошурки, повинні конечно звязати ся в якусь спілку і видавати їх як найбільше, аби витрутити з рук селян отаку духову поживу, як Білоусові виданя. Виходить він на своїм, може б вийшли й вони. В.

Сурмаченко Г. Г. Нисенитныци. Кієвъ, 1902. Ст. 132, 16°. Ціна 40 коп.

Федорченко Ив. Въ чаду мрїй. Вирши и песни. Кыивъ, 1902. Ст. 72, 16°. Ціна 10 коп.

Большій катехизмъ християньско-католицкои религїи одобреный цѣлымъ Преосвященнымъ австрійскимъ Епископатомъ дня 9. цвѣтня 1894, приноврєленный для вѣрныхъ гр. кат. обряду Преосвященнымъ галицко-рускимъ Епископатомъ. Жовква, 1902. Накладомъ Митрополичого Ординаріята. Печатня ОО. Василіанъ. Ст. 216+8, 8°. Ціна в оправі 1 кор.

Пѣсни до Сладчайшого Серця Господа нашего Иисуса Христа. Коломыя, 1902. Накладомъ о. д-ра Г. Хомишина. Зъ печатїѣ М. Бѣлоуса. Ст. 32, 32°.

Пісні до Пр. Д. Марін. Коломья, 1902. Накладомъ о. д-ра Г. Хомышина. Зъ печати М. Бѣлоуса. Ст. 30, 32°.

Поики-радикалы въ Америцѣ. Составилъ Иванъ Гр. Борухъ. New York, 1901. Ст. 166+56+XV+2, 8°. Ціна 50 центів. Я інтересуюся всею нашою кольонізацією, а тим більше Русинами Злучених Держав, яких там є тепер дуже значне число. Перечитую всякі видання, що появляються в Америці, видавані Русинами, і жалкую нераз, що тамошні наші переселенці мусять кормити ся такою пустою половию, як тамошні тижневники: „Свѣтъ“ і „Амер. рускій Вѣстникъ“ та їх календарі, а в останнім році й новий тижневник „Правда“. Жалкую й дивуюся, як такі безглузді видання можуть підняти, не кажу інтелігентні, але письменні і дорослі люди, хоч би й робітники. Аби в цілім річнику знайшов хоч одну статью, що могла б витримати бодай яку таку легеньку критику, то й те ні. Се задрукована бібула від початку до кінця, що може придати ся на підпал у печі, але ніколи на лектуру для чоловіка, хоч трошечки розумного. Та факт, що ті „часописи“(!) виходять і не впадають — значить, вони таки підпирані людьми, бо інакше не могли б виходити — кидає дуже сумне сьвітло на американсько-руські відносини, на наших переселенців і на рівень їх культурности, а радше некультурности. Як би не „Свобода“ зі своїми окремими виданнями — що правду сказавши за рідко появляються і в занадто малім числі — то прийшло б ся хіба на всіх тих Русинів

магнути рукою та сказати: вони пропащі, для них нема вже ратунку. З них не потрафить ніхто вже нічого зробити, бо хоч фізично вони представляють значне число, то духово — цілковите зеро. Та ще сумнійше вражінє викликає поява просторої брошури, якої наголовок подав я в горі, і яка вийшла сими днями, хоч на окладинці поданий ще 1901 р. виходу. Генеза брошури така: „Господинъ“ Борух, бувший дяк в Оліфанті, стратив се місце, як каже, завдяки „інтригам“ тамошнього пароха о. Ардана. Через те задумав він пімстити ся на пароху — і зробив се, написавши отсю брошуру. Річ зовсім ясна, що особа о. Ардана мусіла в його освітленю вийти в брошурі чорна, але й кождому зрозуміло, для чого вона така. Та знаючи мотиви, які попхнули автора до писання, ми й будемо дивити ся на брошуру з відповідного становища. Значить, брошура не може абсолютно пошкодити в нічім о. Арданови в очах розумного чоловіка, бо він не повірить „базіканю“ Боруха тим більше, що там нема майже ніяких фактів, коли не вчисляти до них побрехеньок, які подає Борух, але не стверджує ніякими доказами, ані документами. Та все „борба“ — як шумно зве Борух свою мазанину — проти о. Ардана має ще підставу в особистій пімстї, але звідки там впав о. Констанкевич, якому Борух у брошурі відступає багато місця, або иньші сьвященники, що не признають москвофільства нічим добрим і виступають проти нього — сего годі дорозуміти ся з брошури. Розумієть ся, що Борух і їх хотів поставити в погорду своєю мазаниною, але тим

самим виставив собі найліпше свідощтво. Бажаючи заімпонувати своїм знанєм, він веде „борбу“ навіть з пок. кардиналом Сембратовичем, Шевченком, Драгомановим, Франком, Павликом і т. д., та зовсім так, як небіщик Дон Кіхот із вітраками. Я не буду виказувати всіх дурниць, намазаних Борухом, бо мусів би написати що найменше таку саму брошуру, бо там що реченє, то дурниця, але на взорець подам вясненє генези соціалізму, яке подав Борух: „Соціалістичну науку витворили жиды Либкнехтъ и Зингеръ въ Нѣмеччинѣ и первыи пустили ю въ свѣтъ. Отъ нихъ похопили тую науку Марксъ и Ласаль, за ними Адлеръ и Діамандъ въ Австрій, а такъ Драгомановъ, нѣбы Русинъ (но заховай, Господи, Русь отъ такихъ Русиновъ!), который за ту саму соціалістичную науку свою былъ выгнанный зъ Россіи и, утѣкаючи оттуда, занєсь еи межи Русиновъ, особливо же межи Украинцевъ, и Поляковъ въ Галичинѣ. (Изъ Украинцевъ соціалізмъ приняли первыи „украиньськи“ „писаки“ Франко и Павликъ). Осъ зъ отки взялся соціалізмъ и якое брудное его жерело...“ (Ст. 4.) „Господине“ Борух! Ви повинні зрозуміти, що не кождий, що вміє складати букви до купи, може бути навіть „писакою“. Ви ліпше зробили б, як би співали „ярмоля“, і не пхали ся до того, чого не розумієте. Своєю брошурою ви виставили собі свідощтво цілковитого дурня у кождого, хто її перечитає і має всі клепки в голові. Для осягнення такої слави ви не потребували аж стілько багато псувати паперу, вистало б його меньше. Ліпше було

гроші видані на друк дати дідам, то були б зробили добре діло й не посьміхав би ся ніхто з вас, як тепер... Найліпше тямте собі все приповідку: Швець знай своє копито, а в кравецтво не мішайсь!

В.

Добрі ради для стрейкуючих видані через хлопський комітет. Накладом хлопского комітету. Львів, 1902. З печатні Щасного Беднарского. Ст. 16, 8°. Сьогорічний хлопський страйк заляв дощить польським панам сала за шкіру, як се видно з ріжних проєктів, обчислених, „na zniszczenie Rusi“, які від кількох місяців підносять на вічах, конвентиклях, у газетах усякі польські панки, політики, газетярі і т. д. Застановляти ся над ними ми не будемо, бо вони сього не варті, вкажемо лише на се, до яких неконсеквенцій можуть дійти люди в своїй ненависти до всего українсько-руського, диктованих тими самими причинами. Одні такі панки з „Dziennika Polskiego“ і спілки дійшли в своїх елюкубрациях уже до того, що відгребали навіть давно поховану теорію свого філософа (sic!) про те, що Русини не що инше, лише „szczyr narodu polskiego“, а їх мова „narzeczé polskiego języka“. Коли б ми хотіли покенкувати собі, то могли б сю елюкубрацію обернути до гори ногами і сказати: „Поляки, се „szczyr narodu ukraińskiego“, а їх мова „narzeczé języka ukraińskiego“. Одно й друге мало б однакову вартість. Та ми трактуємо річ серіозно, тому й питаємо: Коли Русини властиво Поляки, то як такий патріотичний „Dziennik“ і Спілка може присвячувати майже в кождім числі окремі статі Ру-

синам і плюгавити їх? Чи то патріотично виступати таким способом проти своїх „rodaków“, хоч би й „kresowych“? Таж їх „патріотизм“ повинен звернути ся як раз у противну сторону і старати ся приголубити сей „szczyr narodu polskiego“, а не відпихати його від себе як найдальше.

І коли одні Поляки дійшли до того, що Русини також Поляки, другі дивним дивом дійшли на тій самій підставі до зовсім противного вислідку. Вони вважали за потрібне видати брошуру проти страйків, яку ми зачитували в горі, але не в своїй польській культурній мові, лише власне на „parzeczju języka polskiego“, значить по українськи. Якій ради дає брошура страйкуючим? Ось послушайте! „Згорить в селі хата, хлоп попросить пана і дістане від него материялу; буде ся школа або церков, попросить ся пана, а він радо допоможе! Треба на весні зерна на насіне, пан дасть на відробок; треба в літі муки на передновок, дістане ся у пана; треба нараз роздобути який ґрайцар, пан дасть і гроші на відробок — не жадає від вас ані жалного проценту, ані жадного заставу, бо вірить вам на ваше слово. А скажіть мені тепер, хто вас буде ратувати, як ви з паном погніваєте ся?“ (ст. 10) А якже! А на ст. 13 читаємо: „З папами нема що задирати ся, бо в їх руках сила і скорше всюди послухають пана як хлопа.“ А якже! Але чи хлопни такі дурні на думку Поляків, що залапають ся на таку вудку?

В.

Временникъ Ставропигійского Института съ мѣсяцесловомъ на годъ обыкновенный 1903 числящій

365 дней. Годъ изданія XL-й. Львовъ, 1902. Типографія Ставропигійского Института. Ст. XL+210+ анонси. Ціна 90 сот. — Коли хто хоче видіти, як виглядає велика і зовсім пуста книжка, най перегляне „Временникъ“. Ні одної живої річи, мертвечинна від початку до кінця. Навіть інформаційна часть, що повинна бути бодай для деяких осіб цікава, мало що варта, бо в ній стільки помилок, що користувати ся нею трудно. Подавані там адреси людей, яких місце побуту вже давно змінене; ба навіть померші фігурують як живі. За те иньша річ звертає увагу на себе у „Временнику“. У ньому є такі цікаві річи, як: „Правители російської державы“, вичислені від Рурика аж до Миколи II; російські вірші якихось десятирядних російських поетів і т. и. Значить, „Временникъ“ зачинає приготувлювати своїх читачів до того, що стане небавом друкувати ся цілком по російськи, намісь по „язычески“. Бажаємо йому як найліпшого поведження в тім напрямі і такої долі, яка подибала в нас уже иньші російські виданя досі.

В.

Переклади з української мови.

В Харкові вийшла недавно брошурка, перекладена з української мови, п. и. „Добромъ все пересилишь. Переводъ съ малорусскаго.“ (Изд. Харьковскаго Комитета Грамотности. Ч. 76.) Харьковъ, 1901. Ст. 46. Ціна 3 коп. — Як звісно переклади з російської мови на українську заборонені в Росії, але з української на російську не забороняє їх ніхто. Варто б проте, щоб Українці подавали більше російських пере-

кладів із наших ліпших письменників.

В.

В числі за 21 вересня ст. ст. Одеської часописі „Южное Обозрѣніе“ в'явився передрук з „Комаря“ перекладу оповідання Стефаніка „Дѣлушка“ (сѣ українського). Переклад добрий.

Г. Ков.—Кол.

Нові укр. газети. З днем 1 жовтня ст. ст. почав виходити у Львові новий тижневик популярний, в об'ємі двох аркушів, п н. „Гайдамаки“, під редакцією Михайла Петрицького. Річна передплата вносить 8 кор., редакція при ул. Баторія, ч. 24.

В Америці почала виходити два рази на місяць гумористична часопись „Оса“ в об'ємі 8 ст. друку, в Оліфанті. Хто передплачує „Свободу“ дістає „Осу“ за одного долара річно.

В.

III. З громадського життя.

Жи́ди в Галичині. Галицька жидівська преса подає деякі цікаві подробиці про економічний стан Жидів у Галичині. При останній переписи людности вносило число Жидів у Галичині 806.262 осіб. З того 10%, то значить 80.000 душ, живе з рільництва. Правдивих жидівських рільників є однаке лише кількості і вони господарять на 8—10 моргах власної землі; 1.656 осіб винаймає чужі маєтки, а коло 1.000 осіб має рілі по 40—50 моргів. У кількох сот Жидів є великі земельні посілости. Жи́ди займають ся не лише хліборобством, але плекають також худобу і мають горальні. Менші земельні властятелі-Жи́ди роблять рівночасно масло і сир, які вивозять на продаж в доохрестні

місточка. Стан тих 80.000 осіб з матеріяльного боку зовсім добрий. Серед міського жидівського населення близько 2.000 осіб живуть у згляднім добробиті. А багато їх зачисляється навіть до багатців. Є то каменичники, банкири, дисконтери, капіталісти, купці, реставратори, шинкарі і т. и., а також адвокати, лікарі, інженери і будівничі. Коло 300.000 Жидів бореться тяжко за хліб. Сюди належать: крамарі, гандлярі, міські та сільські фактори і ремісники. Ремісників є 36.320, але вони найчастійше без роботи. Нуждарів є під 200.000. Жидівські письма кажуть, що ціла та армія злиденників живе з милостині. Числячи на жидівську сімю 7 душ, ви́йде, що 28.500 родин живе жебраним хлібом. Та властиве є то в значній часті люди без означеного заняття, що пускають ся на хвилеві зарібки, які, правда, є для них за малі, але й не зневолюють їх жити виключно з милостині. Жи́дівські письма кажуть і те, що більша часть того пролетаріату рекрутується з бувших факторів, що наслідком регуляції збіжової торгівлі стратили заробок, тай з дрібних сільських гандлярів, усунених через хліборобські товариства, переважно в західній часті краю. Остання конскрипція доказала, що Жи́ди щораз численнійше емігрують із Галичини. В останнім десятиліті (1890—1900) жидівське населення в Галичині зросло тільки о 5%, під час коли християн помножилось о 10%. А що природний зріст жидівського населення зовсім не менший, радше більший, то ви́сше зазначена ріжниця виходить із розмірно численнійшою еміграцією Жи́дів. Однак емігрують

переважно засібніші та енергічніші; на місці остає пролетаріят без усяких засобів, нездібний до продуктивної праці. *В.*

Чи новий зворот? Російський уряд очевидно почав приходити до думки, що так як доси не може йти далі і треба вжити якихось способів, аби дати народови можливість не голодувати, дякуючи сливе щорічним неврожам у одній чи в другій частині великої держави. З сею метою уряд запровадив тепер „Комитеты о нуждах сельско-хозяйственной промышленности“. Такі комітети, заведені часо в кожному повіті, складають ся переважно з урядовців та земських діячів, але президентови (повітовому маршалкови) надано право запрошувати на раду й сторонніх людей, навіть селян (се незвичайний поступ у Росії!). Деякі комітети відбувають дуже сумлінно доручене їм діло, запрошують на раду місцевих людей усякого стану і порушують що найболючіші сучасні питання. До таких активних комітетів належить і Новомосковський (в Катеринославщині) повітовий комітет; тут, як довідуємось із часописі „Русск. Вѣдом.“, піднесено було де-які такі питання, що заслугують цілковитої уваги. Між иньшим у програму способів, що могли б підняти сільське господарство в сучасного занепаду, Новомосковський комітет заносить міру домагань загальної народньої освіти: „пожадане допущене початкового шкільного навчання і періодичних видань на рідній народові мові.“ Таке саме питання мало порушитись і по иньших комітетах, між иньшим і у

Хотінському. Звичайно, що уряд може не звернути уваги (та напевно й не зверне!) на такі постанови комітетів, зачислить їх до „бесмысленныхъ мечтаній“, але вже й те дорогоцінне для нас, російських Українців, що суспільство починає переконуватись по троху та дізнаватись, в чім властиво криють ся народні злидні, а головне, підносити голос, як позбутись тих злиднів.

Г. Ков.—Кол.

IV. Театр і штука.

Український театр. Часопись „Южная Россія“ (видаєть ся у Миколаєві) друкує дуже прихильні рецензії на трупу товариства Кропивницького, що дає тепер вистави в Миколаєві; доси відограла (від початку вересня) „Глитай або-ж павук“, „Мартин Боруля“, „Хаваяїн“ (двічі, пєса мала незвичайний успіх), „Супротивні течії“, „Сто тисяч“, „Лимерівна“. Трупа справді заслугує на таку похвалу, бо й мені особисто привелось бачити її перед Миколаєвом у Харькові, де вона доставляла високу осолоду глядачам своєю незвичайно талановитою грою і гарним добром пєс. *Г. Ков.—Кол.*

Вистави образів по селах. Доносять нам із Петербурга, що тамошній маляр Розвадовський (Українець родом) одержав від міністра внутрішніх справ дозвіл устроювати мандрівні вистави по селах південної Росії. Вистави сі будуть мати на цілі познайомлювати українських селян з творами штук, як малярства, так і різьби. Інтересно! З одного боку періодичний голод, прилюдне сі-

чеве різками, иноді до смерти, а в другого боку артистичні вистави по селах!

I. T.

У. Некрольоги.

З початком жовтня помер у Київщині член Наук. Тов. ім. Шевченка Тадей Рильський. Родився він 1840 р. в Київщині, в сім'ї багатого шляхтича (маршалка) і польського патріота. Познайомившись із В. Антоновичем, що був якийсь час коррепетитором у родині Рильських, прихилився під його впливом до українства, але через те ввійшов у колізію з батьком і то так, що пірвав із ним усякі зносини. Скінчивши гімназію в Києві поступив на історично-філологічний факультет київського університета, на якому тоді викладали ся й правничі науки; звідти й його нахил до правничих питань, особливо до політичної економії (головний напрям його літературних праць). В університеті належав до української громади, як і Антонович і багато інших тодішніх студентів-Поляків; та згодом усі інші повідпадали від українства, а лишилися при ньому тільки Антонович і Рильський, які вже тоді заприятельжилися сильно і остали приятелями аж до смерти останнього. Скінчивши університет, Рильський вибрався з Антоновичем у подорож по Україні, зразу пішки, з торбою за плечима, а згодом справили собі й коника. У двох обійшли вони так усі закутки Київщини, Волині, Поділя, Херсонщини і Катеринославщини. Не вдовзі опісля оженився Рильський зі своєю кузинкою, Трубецькою, завзятою Полькою. Щоб

його привабити, вона вдавала дуже вміло щирю Українку і сим збила його з пантелику. Якже він повинчався, зараз показала йому свої пазурі. Наслідком того між ними пірвалися скоро всякі зносини; вона виїхала за границю і там умерла, а Рильський оженився вдруге з простою, але дуже гарною селянкою, яку й полишив нині вдовою разом із трьома синами, ще учениками. Із за своїх симпатій до українства мав Рильський багато неприємностей, особливо в 60-их роках. Ще й потім ішли на нього доноси за допосами до генерал-губернатора Дрентельна. Між иньшим донощики домагались від Дрентельна, щоби його переселив куди з родинного місця, а причини того наводили такі: 1) Рильський оженився з селянкою; 2) будиши Поляком завів церковно-парафіяльну школу і сам учив у ній; 3) лагідно живе з селянами. Покликаний до Дрентельна Рильський відповів на сі закиди так: 1) Він не знав, що законом заборонено женитися з селянкою; 2) школа існує вже сім літ і він має благословення св. Синода за „туди“; 3) з селянами йому нема чого сваритися, бо він завів уставну грамоту за добровільною згодою з селянами. Дрентельн відчепився від 2 і 3-ої точки, але за першу накинувся на нього сильно, мовлячи, що хоч державним законом не заборонена женячка з селянкою, то ще є иньші закони(!), що не дозволяють на те. Та переселювати не міг його, бо не знайшов до того достаточної причини і дав йому спокій. Літературна діяльність Рильського почала ся ще в „Основі“, де писав і під повним іменем і під псевдо-

німом Максим Чорний (кореспонденції про польсько-українські відносини). В „Записках“ нашого Товариства (т. I і II) надрукував він працю: „Студії над основами розкладу багатства“. В „Кіев. Старині“ (1885) надрукував цікаві спомини про свого діда. Дещо друкував у польських і російських газетах, а крім того видав окрему брошуру про заробітки в Херсонщині. *В. Д.*

Зі смертю Генрика Семірадзкого стратили Поляки одного з найпопулярніших своїх артистів. Походив він із польської сім'ї харківської губернії. По докінченню виділу природничого в харківському університеті, і то зі степенем кандидата наук природничих, вступив у 21 році життя в петербурзьку академію sztuk. Свої студії в Петербузі укінчив золотим медалем, а отримавши від правительства стипендію, виїхав 1871 р. до Монахова, де студював тільки рік. Там намалював „Римську оргію“. Р. 1872 переїхав у Рим, де повстала перша картина, що звернула на себе увагу, іменно „Явногрішниця“. Слідуюча його картина „Сьвітотчі Неронові“ здобула артистови на виставі в Парижі р. 1878 найбільші відзначення. Від сеї пори стає він одним із найпопулярніших артистів у Європі. Теми до своїх картин бере Семірадзкий усе зі старинного грецького та римського життя. В Римі в своїй віллі на Via Gaëta малює далше, не покидаючи Італії. Там повстають між иньшими: „Фрине“, „Скала Нерона на Капрі“, „Талець серед мечів“ і „Дирке“. Останніми роками намалював він прегарну картину для краківського театру і

менше гарну для львівського. Ще перед смертю носив ся Семір. з гадкою малювати деякі моменти з історії Польщі, та се лишилось тільки наміром. Хоча Семірадзкий свою національність усе манифестував явно, а що до тем картин був інтернаціоналом, зачисляють його Москалі не тільки до своєї школи, але й до російської національності, чого доказом його перекрільоги майже в усіх російських газетах. Факти: що Семір. підписував ся по польськи, що одну зі своїх найбільших картин („Сьвітотчі Нерона“) дарував до націон. музея польського у Кракові і що буде похоронений у гробі заслужених Поляків у костелі „На Скалці“ в Кракові — се незбиті докази, що таке зачисляване його до російської національності — абсурд. Хто знає школу російського малярства і картини Семірадзкого, той не буде сумніватися, що сього артиста ніщо не вяже з російською школою. Семір. мав симпатію і поважане в широких кругах європейської інтелігенції, та артистичний сьвіт приймав його картини холодно; бож артист брав усе зі сьвіта, який представляв, тільки декораційну частину, а бракувало йому майже все найважнішого, чого в ситуації не повинно ніколи бракувати — душі. Се була велика хибка покійника.

Ів. Труш.

Минулого місяця рознесли телеграми по цілім сьвіті звістку, що в Парижі помер наглою смертю, від загару, один із найвизначніших письменників сьвіта, Еміль Золя. В нашім журналі була ширша стаття про Золю, тому тепер обмежимо ся тут на поданю коротких дат із його життя та ви-

численю його важніших творів. Еміль Золя родився 1840 р. в Парижі, з батька Франческа, родом Італійця (з Венеції), та матері родом Грекині з острова Корфу. Швидко він перебрався до міста Е в південній Франції, де молодий Золя провів дитинячий вік. Та вже на 7-ім році помер його батько, полишивши незаосмотрену жінку, що мусіла пераз дуже бідувати. В 1852 р. молодий Золя дістався до гімназії. Скінчивши її в 1858 р. перейшов до ліцея Сен-Люї і тут приготувався до іспиту на бакалавра, провалившись однак при ньому був два місяці писарем із платнею 60 фр. місячно, а коли втратив і це місце, заробляв довгий час як мір, не цураючись ніякої роботи та голодуючи часто-густо й по пару днів. В 1862 р. дістався до книгарні фірми Гашета; в початку полагав він тут такі прості роботи, як завиване книжок папером і т. п., пізніше дістався до відділу, де порядкував нові книжки, з платнею 100 фр. місячно. Працюючи днем у книгарні, Золя читав і вчився цілими вечорами, не перестаючи рівночасно писати віршом і прозою. Віршів його ніхто не хотів друкувати. Першим твором оголошеним друком були „Contes à Nipon“; вони не принесли доходу молодому авторови, але все-ж увели його на поле літератури і зблизили з письменниками та видавцями. В 1866 р. він покинув Гашета і посвятився виключно письменству. Він став співробітником часопису „Evénement“ і помістив у ній цілий ряд статей, особливо про виставу шук, із яких опісля зложив два окремі

збірники „Mes haines“ і „Mon Salon“. Ці збірники звернули на нього увагу публіки, за те перші його романи: „Les mysteres de Marseille“, „Le voeu d'un morte“, „La confession de Claude“ не викликали ніякого вражіння. Та коли з'явився (1867) роман „Thérèse Raquin“, викликав таку бурю проти Золя, що здавалось, що зганьблений автор покине писати. Роман признано зовсім неморальним і зачислено до гнилої літератури. Та Золя не робив собі з того нічого і розпочав велику серію повістей, у яких мав змалювати історію одної родини в часів другого цесарства. Сей гігантський цикл обіймає 20 романів і має спільну назву „Les Rougon Macquart“. Вони виходили поволи, рік по рокові, і викликали з одного боку велике обурення критиків, і з другого великі похвали. Рік за роком росла слава Золя; хоча романи не всі мали однакову стійність, то деякі поставили його в ряді найвизначніших не лише французьких, але взагалі світових письменників. Їх окремі назви такі: „La Fortune des Rougon“, „La Curée“, „Le Ventre de Paris“, „La conquête de Plassans“, „La faute de l'abbé Mouret“, „Son Excellence Eugén Rougon“, „L'assommoir“, „Une page d'amour“, „Nana“, „Pot Bouille“, „Au bonheur des dames“, „La joie de vivre“, „Germinal“, „L'oeuvre“, „La terre“, „Le rêve“, „La bête humaine“, „L'argent“, „La débâcle“, „Le docteur Pascal“. Рівночасно не залишав він і иньшої роботи. За посередництвом Тургенєва був він довгий час співробітником „Вѣстника Европы“ (1875–1880), де помі-

шував що місяця то критичні етюди, то короткі оповідання. В 1874 р. видав крім того збірник коротких оповідань п. н. „Nouveaux contes á Ninon“. В 1880 — 81 р. друкував що тижня критичні статі в париськiм „Figaro“, які опісля видав окремою книжкою п. н. „Une campagne“ (1882). Покінчивши Ругон-Макартів, приступив Золя до нової трильотії Les trois villes (1894): „Lourdes“, „Rome“ і „Paris“. Опісля почав друкувати нову серію романів, що також мали становити цілість, так звані „Чотири євангелії“. З них вийшли доси: „Fecundité“, „Le Travail“ і „La Verité“. Четвертого роману, що мав називати ся „La Justice“ і мав бути довершенем сеї серії, не довелося уже йому написати наслідком передчасної і незвичайної

смерти. На українсько-руську мову крім виїмків і довгих його романів (друкованих у Л. Н. Вістнику) перекладено: початкові розділи роману „L'Apommoir“ (друк у Дрібній Бібліотеці, 1880 р. і цілий роман „La Curée“ (доси в рукописі, переклад Ольги Озаркевичевої), „Напад на млин“ і „Повінь“ (передруковано в Літ. Наук. Бібліотеці укр. р. Видавничої Спільки); надто приготується до друку (теж у Видав. Спільні) коротке оповідане: „Смерть Олівіє“ і один із найліпших його романів „Жерміналь“. Деякі короткі оповідання його були друковані по фейлетонах наших газет. Виїмки остаточної його повісти „Правда“ починаємо друкувати в отсій книжці Л. Н. Вістника.

В.

